श्री

अथ

सटीक लघुजातक

प्रारंभः

इदं पुस्तकं

भगीरथात्मजेन

हरिप्रसादशर्मणा

मुंबापुर्यां

जगदीश्वराख्यशिलायंत्रे

मुद्रापितं

शकाब्दाः १८१०

संवत् १९४४

ी
ने

जा

सक्ता है परन्तु १५ दिन के भीतर पुस्तक अवश्य फेर देनी होगी और यदि कोई दूसरा न चाहे तो फिर वही मेम्बर १५ दिन के लिये ले जा सक्ता है ॥

(३) यदि किसी से कोई पुस्तक फट जाय वा खो जाय तो उसे उस का उचित नुकसान भर देना होगा॥

(४) मेम्बरों को पांच रुपैया फेर दिया जायगा जब वे इस्से सम्बन्ध छोड़ेंगे ॥

(५) एक मेम्बर एक बार में एक ही जिल्द पुस्तकालय से ले जा सक्ता है ॥

(६) मेम्बरों को भारतीभवन की पुस्तकें आपुस में बदलना नहीं चाहिये ॥

लालबिहारी

सम्प्रदायलब्धवैदुषीमेव श्रेयस्करीं मत्वा महामहोपाध्यायहरिदीक्षिताद्व्याकरणशास्त्रं पण्डितप्रवररामरामभट्टान्न्यायशास्त्रञ्चाधीत्याखिलतन्त्रस्वतन्त्रतामवाप ।

एवञ्च नागेशभट्टकृतशब्देन्दुशेखरः साम्प्रतं प्रचलिताध्ययनाध्यापनान् प्रायः सर्वानेव व्याकरणग्रन्थानतिशय्य वर्तत इति सुप्रसिद्धमेव सर्वेषां वैयाकरणानाम् । अस्य च ग्रन्थस्य व्याख्या अपि चन्द्रकलाऽऽदयो बह्व्यः प्रसिद्धा मुद्रिताश्च सन्ति । परन्तु काश्यादिनगरेषु प्रचलिताध्यापनशैल्यनुसारिणी व्याख्या नागेशोक्तहार्दप्रकाशिका छात्रबुद्धिविकासिनी प्रगाढपाण्डित्यगभीरा नपदान्तसूत्रपर्यन्ता शब्दतन्त्रस्वतन्त्रवैयाकरणकेसरिभारद्वाजकुलललामभूतदामोदरशास्त्रिचरणारविन्दमकरन्दलोलुपमधुकरायमाणमैथिलकुलावतंसश्रीमदुमादत्तशर्मतनुजन्मश्रीखुद्दीशर्मविनिर्मिता छात्राणां परमोपकारार्थमद्य तत्रभवतां भवतां करकमलेषु सादरं पुरस्क्रियतेऽस्माभिः ।

यद्यपि करालकलिकालवशात्सम्पूर्णाऽस्माभिरद्यापि नोपलब्धा; तथाऽपि नपदान्तसूत्रपर्यन्ताऽपि भवतां बहूपकारिका भवेदिति मत्वा सम्मुद्र्य प्रकाशिताऽस्माभिः ।

अस्या नागेशोक्तिप्रकाशव्याख्यायाः परिष्करणं कर्तुं श्रीहरिदासश्रेष्ठितनुजन्मना बाबू जयकृष्णदासगुप्तमहोदयेन प्रोत्साहितोऽहं छात्राणां तत्र तत्र विषयेषु झटिति बुद्धिप्रगमनाय प्रतीकान् विरचय्य सम्बन्धस्य विरामाविरामार्थं सङ्केतचिह्नानि विधाय प्रकरणसूचीं विषयसूचीं च व्यररचम् ।

नागेशोक्तिप्रकाशोपेतलघुशब्देन्दुशेखरस्य संशोधनकार्यभारं पं०श्रीसुदामामिश्रशास्त्रिणाऽतिप्रमुदोरीकृत्य प्राचीनग्रन्थं मुहुर्मुहुर्वीक्ष्य तत्तद्ग्रन्थं सञ्चित्य जटिलग्रन्थसन्देहकर्दमान् श्रीगुरुचरणोक्त्यम्बुना प्रक्षाल्य अवशिष्टांशं परिष्कृत्य च पण्डितरामचन्द्रपणशीकरशास्त्रिणः साहाय्येन यथाशेमुषि समपादि । अतः संशोधनकर्तुर्महोदयस्योपकारान् स्मृत्वा तेभ्यो धन्यवादान् वितरामः ।

तत्र परिष्करणयुतसंशोधितप्रकृतग्रन्थे गच्छतस्स्खलनन्यायान्मदीयमतिमान्द्याद् दृष्टिदोषाद्वा याः काश्चन त्रुटयः स्युस्ता गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसो हंसक्षीरन्यायेन संशोध्य

न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।
दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥ १ ॥

इत्युक्तिमनुसन्धाय मामनुगृह्णन्त्विति साञ्जलिबद्धं मुहुर्मुहुः सम्प्रार्थयते ।

विदुषामनुचरः—

जोशीत्युपाह्वसदाशिवशास्त्री ।

शिवभट्टसुतो धीमान् सतीदेव्यास्तु गर्भजः ॥ १ ॥

यत्त्वेतदाक्षेपनिरासाय 'पातमि'ति 'अकृते'ति च पृथक् पदं छित्वा भूरिपरिश्रमो यो नागेशः महाभाष्ये जले जलवद्दुरवगाहे पातमकृत सतनुत इत्येवं व्याचख्युः। तदसत्; जलपातस्यामङ्गलस्य प्रतीतेः।

कृतभूरिपरिश्रम इति। एतेन निर्वक्ष्यमाणसिद्धान्तेषु स्वानुत्प्रेक्षितत्वेनानुपेक्षणीयतां व्यनक्ति।

ननु बोधाभावे भूयसाऽपि परिश्रमेण तत्प्रतिपादितार्थतत्त्वधीर्न सम्भवतीत्यतो विशिनष्टि-*धीमानिति* ऊहापोहकुशल इत्यर्थः।

ननु सत्यपि भूरि परिश्रमे सत्यपि च भाष्यतत्त्वार्थधीनैपुण्ये मातापित्रोर्दुष्टत्वे तद्दोषस्य पुत्रेऽपि संक्रमेण सम्प्रमोहेन तत्त्वार्थविवेचनन्न सम्भवतीत्यतो मातापितरौ कीर्तयन्नाह–*शिवभट्टसुत इति*।*सतीदेव्यास्तुगर्भज इति च* तथा च यस्य पितरौ सतीशिवात्मकौ कथन्तस्य दोषलेशोऽपीति सूचयति। सती चासौ देवीति विग्रहः। न च "ङ्यापोः" इति ह्रस्वः कृतह्रस्वेन संज्ञाप्रतीतावेव तत्प्रवृत्तेः। अत्र योगरूढः सच्छब्दः साधुकार्यकारित्वसमानाधिकरणतद्व्यक्तित्वप्रवृत्तिनिमित्तकः पुंसि च साधुकार्यकारित्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तको यौगिकः। तथा च प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्न पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य प्रसक्तिः। यत्तु "संज्ञापूरण्योश्च"इति सूत्रे संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्योगार्थमात्रेणापि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तैक्यं तत्रापि पुंवद्भावः प्रवर्त्तते। अत एव दत्ताभार्य इत्यत्र दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्तीति कौमुदीग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते। एवञ्च पुंवद्भावप्रसङ्गादिह कर्मधारयो न युक्तः। "संज्ञापूरण्योः" इति निषेधस्तु नेह प्रवर्त्तते कर्मधारये बाधकबाधनाय विशिष्य तद्विधानादिति वदन्ति, तन्न। योगार्थमात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये प्रवृत्तौ प्रमाणाभावात्। संज्ञाग्रहणन्तु दत्ताभार्य इत्यत्रैव चरितार्थम्।

न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदः उपपुत्रप्रकरणे दत्तशब्दस्य दानक्रियाकर्मत्वविशिष्टापत्यकार्यकारित्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्य स्त्रीपुंसयोः प्रवृत्तिप्रतिपादनात्। एवञ्च कौमुदीग्रन्थोऽप्येतत्पर एव बोध्यः। नचैवं संज्ञात्वाभावः, कुरुषु प्रवर्त्तमानस्योत्तरशब्दस्येवाधुनिकसङ्केतकल्पनात्।

केचित्तु सती पार्वती दीव्यति स्तौति सतीः पतिव्रताः पातिव्रत्येन विजिगीषतेवेति विग्रहे कर्मण्यणि योगरूढोऽयमिति न पुंवत्त्वप्रसक्तिरित्याहुः। शुद्धरूढोऽयमित्यन्ये।

याचकानां कल्पतरोरारिकक्षहुताशनात्।
शृङ्गिवेरपुराधीशाद् रामतो लब्धजीविकः॥ २॥
नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम्।

ननु सत्स्वपि भूरिपरिश्रमबुद्धिवैशद्यमातापित्रानुगुण्येषु दुष्टान्नभक्षणे बुद्धिमान्द्याद्धृत्यभावेऽस्थैर्याच्च सिद्धान्तार्थप्रतिपादनं दुर्घटमित्यत आह-*रामतो लब्धजीविक इति*। तथा च रामतुल्याल्लब्धजीविकस्य बुद्धिमान्द्यमस्थैर्यञ्च न सम्भवतीति तात्पर्यम्।

सत्यामपि जीविकायामस्य कार्पण्येन वितरणयोग्यद्रविणालाभादस्थैर्यं सम्भाव्य विशिनष्टि-*याचकानां कल्पतरोरिति*। तस्याल्पधनत्वात्कदाचिद्वृत्तिहानिमुत्प्रेक्ष्याह-*शृङ्गिवेरपुराधीशादिति*। कदाचिदरिभी राज्यभ्रंशमाशङ्क्याह-*अरिकक्षहुताशनादिति*। कक्षेषु शुष्ककाननेषु हुताशनः कक्षहुताशनः अरिषु कक्षहुताशनः, अरिकक्षहुताशनः, हुताशनो यथाऽतिप्रज्वलन् कक्षान् दहति तथा प्रतापेनातिप्रज्वलन्नरिसङ्घविघातकस्तथाभूतादित्यर्थः। "कक्षस्तु दोर्मूले शुष्ककानने" इति त्रिकाण्डशेषः।

अत एव कक्षाः शुष्ककाननं तत्र हुताशन इति भैरवमिश्रादयः। तदरिषु कक्षत्वारोपेण दौर्बल्यादेः प्रतीत्या तेषां हनने प्रतीयमानेऽपि सबलारिपराजयशङ्काया अनुच्छेदाद्धेयमेव। आदौ पतञ्जलिनामकीर्त्तनात्मकमङ्गले सत्यपि "आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्" इत्यभियुक्तोक्तेर्नत्यात्मकमङ्गलमपि प्रतिपादयति-*नत्वेति*। फणीशं फणिनां सर्पाणामीशं पतञ्जलिं तस्य शेषांशत्वात्।

नागेश इति। स्वनामग्रहणस्य युक्तत्वायुक्तत्वविचारो नमूधात्वर्थश्चान्यतोऽवसेयः। ननु मनोरमयैव मूलोक्तार्थस्य सुग्रहत्वात्प्रयासवैयर्थ्यमत आह-*मनोरमोमार्द्धदेहमिति*। मनोरमैवोमाऽर्द्धदेहो यस्य तमित्यर्थः। एतेन तदुक्तानामर्थानां प्रायः कथनाभावो ध्वनितः।

यद्वा मनोरमोमाया योऽर्द्धस्तं देहयति व्याख्यानेन वर्द्धयति यस्तम्। 'दिह उपचये' ततो णिजन्तात्कर्मण्यण्।

यद्वा मनोरमोमाया अर्द्धं द्यति खण्डयतीति मनोरमोमार्द्धदा "आतोऽनुपसर्गे कः" इति कः, तथाभूता ईहा चेष्टा यस्य तमित्यर्थः। पुमांसो हि स्त्रीणामल्पज्ञत्वात्तदुक्तं सम्मतं गृह्णन्ति असम्मतं खण्डयन्ति चेति लौकिकम्।

अर्थप्रकाशकमिति। मनोरमापेक्षयाऽधिकार्थप्रकाशकमित्यर्थः।

मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितप्रशमाय समुचितेष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति-मुनित्रयमिति । कारकविभक्तेर्बलवत्त्वाद् द्वितीया । परिभाव्येति । तच्छब्दस्य बुद्धि-

---

लघुशब्देन्दुशेखरमिति। लघवो ये शब्दास्त एवेन्दुः प्रकाशकत्वेन स शेखरः प्रधानं यस्मिन् तमित्यर्थः। एतेनात्र ग्रन्थे प्रायो लघव एव शब्दा बहूनर्थान् प्रकाशयन्ति क्वचिदेव शब्दगौरवमिति सूचयति । फणीशादिपदैः शिवस्य नतिकर्मत्वमपि बोधयति ।

तथाहि-फणिनः वासुकेरीशं मनोरमणकारकोमार्द्धदेहं शब्द इवेन्दुः प्रकाशकत्वेन लघुर्द्वितीयातिथिसमुद्भूतः स शेखरो मस्तकालङ्कारो यस्य तथाभूतम् । अर्थानां घटादीनां ज्ञानद्वारा प्रकाशकं 'ज्ञानमिच्छेच्च शङ्करात्" इत्यभिधानात् । एतादृशमेतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्यवर्यं शिवं पतञ्जलिञ्च नत्वा विशेषणविशिष्टं लघुशब्देन्दुशेखरं तनुते विस्तारयत इति तन्त्रादिना सम्पन्नः समुदितार्थः । अनुबन्धचतुष्टयं स्वयमूहनीयम् ।

समुचितेति। समुचितत्वमेतच्छास्त्रप्रवर्तकसम्बन्धित्वेन बोध्यम् । *व्याख्यातृश्रोतॄणामिति*। आनङ् तु नात्र शङ्क्यः-पूर्वोत्तरपदयोर्विद्यायोनिसम्बन्धवाचित्व एव तत्प्रवृत्तेः, श्रोतुश्चातथात्वात् ।

यद्वा व्याख्यातृभ्यः श्रोतार इत्यस्तु योगविभागसाध्यः पञ्चमीसमासः । *अनुषङ्गत इति*। फलान्तरेच्छया प्रवृत्तस्यानायासेन फलान्तरसम्बन्धोऽनुषङ्गः । *निबध्नाति*-ग्रन्थघटकीकरोति । नमस्कृत्येत्यत्र नमःपदस्याकाङ्क्षानिर्वाहकतया नमःपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्यविषयान्मुनित्रयपदाच्चतुर्थीमाशङ्क्याह-*कारकविभक्तेरिति*। *बलवत्त्वादिति*। ननु बलवतीशब्दस्य गुणवाचकत्वाभावेन त्वतलोरित्यस्याप्राप्त्या निर्देशोऽनुपपन्न इति चेद्, न । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेन' इत्यभियुक्तोक्तेर्बलवच्छब्दादपि त्वप्रत्यये बलसम्बन्धस्यैव प्रतीत्या तस्य स्त्रीपुंससाधारण्येन स्त्रीलिङ्गशब्दप्रतिपाद्यकारकविभक्त्यन्वयस्य निर्बाधत्वात् । अत एव पृथिव्या गन्धवत्त्वं लक्षणमित्यादयः प्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते ।

स्थपरामर्शकत्वात् आचार्योक्तौ तिरस्कृत्येत्यर्थः, मुनित्रयोक्तौ विचार्येत्यर्थो वा । "परिभावस्तिरस्क्रिया" इति कोशात्तिरस्कारार्थकस्य धातोर्विचारार्थकत्वेऽपि न बाधकम् । धातूनामनेकार्थ-

---

भट्टास्तु कुक्कुटाण्डसमासवत्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं तद्धितः ततस्तु न सः, "एकार्थीभावेन वृत्तस्य च विशेषणयोगो न" इति प्रतिषेधात् 'शरदः कृतार्थता' इतिवत्सामान्ये नपुंसकमिति वेति समाधानद्वयमाहुः ।

ननु कृधात्वर्थफलान्वयविवक्षायां द्वितीयाया नमःशब्दार्थान्वयविवक्षायां चतुर्थ्याश्च प्रवृत्तेर्विभिन्नविषयत्वाद्बलवत्त्व प्रतिपादनं विफलमिति चेद्, न । नमःशब्दस्य निपातत्वेन द्योतकतया द्योतकवाचकसमभिव्याहारे विषयताया विनिगमनाविरहेणोभयप्रयोज्यत्वमिति सिद्धान्तेन द्वितीयाचतुर्थ्योः समानविषयकत्वात् । न च नमस्कृत्येत्यस्य समस्तत्वेन जहत्स्वार्थायां नमःपदपर्याप्तप्रयोजकताकविषयताया अभावेन कथं चतुर्थीप्रसक्तिरिति वाच्यम् । "जहत्स्वार्था तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनी" इत्युक्ते रूढेर्योगार्थविरोधित्व एव तदुपगमात् ।

यत्तु स्वस्त्यादिसाहचर्येण वाचकस्य स्वरादिपठितनमःशब्दस्य योग एव चतुर्थी विधीयते, न तु साक्षात्प्रभृतिपठितस्य द्योतकस्य नमःशब्दस्य योग इति व्याख्यानुसरणं विफलमिति माधवानुयायिनः, तन्न । स्वस्त्यादिसाहचर्यस्य विनिगमनाविरहेणाक्षरसमाम्नायिकान्तत्वेनाजन्तत्वेन वा ग्रहणापत्तौ देवेभ्यो नमोऽस्त्वित्यादावेव चतुर्थी स्यान्न तु देवेभ्यो नम इत्यत्रेति साहचर्यानाश्रयणस्यैवात्र युक्तत्वात् । *बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति* । बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तत्वादित्यर्थः । *तिरस्कृत्येत्यर्थ इति* । यद्यपि परिसमभिव्याहारे भुवस्तिरस्कारार्थत्वं तदुत्तरणिचा तु प्रयोजकव्यापारोऽभिहित इति तिरस्कार्येति वक्तुमुचितम्, तथाऽपि घञन्तपरिभावशब्दात् "तत्करोति" इति णिचि तिरस्कारं कृत्वेत्यस्य फलितार्थप्रदर्शनपरमिदमिति ज्योत्स्नाकारः ।

केचित्तु परिभवतेस्तिरोभवनं ण्यन्तस्य तिरस्करणमर्थ इति तिरस्कृत्येति विवरणं सम्यगेवेत्याहुः, तन्न । अनुपदवक्ष्यमाणकोशाच्छुद्धधातोरेव तिरस्कारार्थताऽवगतेः । आचारिणस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमति णिजिति समादधुः । *विचार्येत्यर्थो वेति* । एतच्चार्थद्वयमावृत्त्या बोध्यम् । तथा च न 'सकृदुच्चरित'न्यायविरोध इति । *तिरस्कारार्थक-

स्य धातोरिति*। ननूक्तकोशस्य नामलिङ्गानुशासनत्वेन ततो धात्वर्थनिर्णयोऽनुचितः। अत एव कोशेऽपि परिभवपरीभावयोरबन्तघञन्तयोरुभयोरुपादानं सङ्गच्छते। अन्यथा एकतरोपादानेनैव सर्वेषां शक्तिनिर्णये तदुपादानवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति चेद्, न। तिरस्कारार्थस्य तिरस्कारार्थत्वेन विवक्षितस्य धातोर्विचारार्थकत्वेऽपि न बाधकं तत्र हेतुद्वयम्—'परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशादिति, 'धातूनामनेकार्थत्वात्' इति च, तथा च कोशे उभयोरेवोपादानात्तादृशस्य विचारार्थकत्वेऽपि न बाधकमिति तात्पर्यात्।

केचित्तु योगार्थेऽबाधितेऽवयवार्थोपस्थितिसहकृताया एव समुदायोपस्थितेः शाब्दबोधौपयिकत्वेन कोशस्य धातुशक्तिनिर्णयेऽपि तात्पर्येण यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुः; तन्न। अत्र कल्पे 'धातूनामनेकार्थत्वात्' इति हेतोरसङ्गत्यापत्तेः। तथा हि—कस्य शब्दस्य कस्मिन्नर्थे शक्तिरित्यनियमप्रसङ्गे नियमार्थमेव कोशस्य प्रणयनात्प्रकृते परिभवतेर्धातूनामनेकार्थत्वाश्रयणेऽबाधितयावदर्थनिरूपितशक्तिस्वीकारेऽनियमस्य दुर्वारतया कोशप्रणयनवैयर्थ्यमिति घञन्ताबन्तयोः शक्तिनिर्णय एव कोशतात्पर्यस्यावधारणादित्येके।

ज्योत्स्नाऽनुयायिनस्तु—"परीभावस्तिरस्क्रिया" इति कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्य धातोः परिभाव्येत्यत्र णिलोपे धातुत्ववतः धातोरित्युक्तिस्तु अनेकार्थकत्वे साधकस्य धातुत्वरूपस्य सम्पत्तिसूचनायेति व्याचख्युः, तन्मते घञन्ताण्णिचि परिभाव्येत्यस्योपपादितत्वात्।

भट्टास्तु—तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्यावयवो यो धातुस्तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्येयम्। अन्यथा तु न सम्भवः, उपसर्गसमानाकारत्वेन परेः पृथक्करणाद्विशिष्टस्य धातुत्वाभावादित्याहुः।

नन्वेवमपि तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थकत्वेऽपीत्यनुपपन्नम्; कोशेन परिभवतेस्तिरस्कारार्थकत्वं विचारार्थकत्वन्तु णिजन्तस्येति चेद्, न। कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभवतेर्धातोर्विचारार्थकत्वे विषयत्वापत्त्यर्थकत्वे तदुत्तरणिचा तदनुकूलकृत्यभिधानाद्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वं परिभावयतेरिति तात्पर्यात्।

यद्वा वैयधिकरण्यान्वयेन कोशात्तिरस्कारार्थो यो धातुस्तत्सम्बन्धिनो ण्यन्तधातोरित्यर्थः। ज्योत्स्नाकृतस्तु इदञ्च णिज्द्योतक इति पक्षाभिप्रायेणेति समादधुः। अत एव धातूनामनेकार्थकत्वादेव तन्मात्रार्थकत्वे तु व्यावर्त्याभावेनावज्ञान इति विफलमेव स्यादिति भावः।

त्वात् । अत एव "परौ भुवोऽवज्ञाने" (पा० ३-३-५५) इति
सङ्गच्छते । एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थता समूलत्वञ्च
ध्वनितम् । भाविनोऽपि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निर्देशः ।
सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जाय-
मानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यम् । अने-

परे तु इदं मन्दं धातूनामनेकार्थकत्वे सति तात्पर्येऽबाधितया-
तदर्थप्रतीतेरिष्टापत्तावर्थनिर्देशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अवज्ञानग्रहणस्य तु
न वैयर्थ्यम्, परिशब्दस्य प्रायः सर्वत इत्यर्थकत्वेन प्रसिद्धेरिहापि
तथैवेति भ्रमनिरासेन कृतार्थत्वादित्याहुः । *एतेन*—आवश्यार्थद्वय-
करणेन । नन्विदमः प्रत्यक्षगतमित्यभियुक्तोक्तेरियमिति निर्देशोऽनुप-
पन्न इत्यत आह—*भाविनोऽपीति* । ग्रन्थस्येति शेषः । स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशस्तूपमानगतलिङ्गारोपाद्बोध्यः । नन्विह कौमुदीशब्दप्रयोगः सादृ-
श्यमूलकतत्त्वाध्यवसायेनैवेति तत्र सादृश्यप्रयोजको धर्मः क इत्याका-
ङ्क्षायामाह—*सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनेत्यादि* । *शामकत्वेनेति* । ननु
शाम्यतेर्ण्वुलि "नोदात्तोपदेश" इति वृद्धिनिषेधाण्णिचि वृद्धावपि मि-
त्त्वेन ह्रस्वस्य दुर्वारत्वाच्च निर्देशोऽनुपपन्न इति चेद्, न । ण्वुलन्तात्प्र-
ज्ञाद्यणि निशामयेति वत् चौरादिकण्यन्तात् ण्वुलि वा तत्सम्भवात् ।
क्वचित्तु शमकत्वेनेत्येव पाठः । अथ 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि
प्रवर्त्तते' इति न्यायेन ग्रन्थरचनाप्रवृत्तौ कीर्त्तिः प्रयोजनं वाच्यम्, सा
हि लोकानां ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्त्यधीना प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेष्टसाधनत्वप्रका-
रकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकं च ज्ञानं हेतुः अत एव न कोऽपि जलताडने
सुमेरुशिखरानयने वा प्रवर्त्तते निरुक्तज्ञानद्वयञ्चेहानुबन्धज्ञानं विना
ऽसम्भवि । अनुबन्धाश्च—सम्बन्धश्चाधिकारी च विषयश्च प्रयोजनमि-
त्युक्तेश्चतुर्विधाः । ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वञ्चानुबन्ध-
सामान्यलक्षणम् । तत्र विषय इष्टसाधनत्वप्रकारके कृतिसाध्यत्वप्रका-
रके च ज्ञाने भासते । अधिकारी कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने भासते ।
प्रयोजनमिष्टसाधनत्वज्ञाने भासते । सम्बन्धश्च ज्ञानद्वये भासते इति
तद्भासनार्थमावश्यकानुबन्धचतुष्टयज्ञानाय तन्निरूपणमावश्यकमित्या-
ह—*अनेनेति* । अत एव "विनाऽनुबन्धं ग्रन्थादौ प्रबन्धो नैव शस्यते"

न वैयाकरणसिद्धान्ता विषयाः, तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम् ।

अइउण् (मा० सू० १)। एषां क्रमबोधकत्वेऽपि "आदिरन्त्येन" (पा० सू० १-१-७१) इत्यनेनैकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वम् । क्रमस्य संज्ञाद्वारैवोपयोगात् । एकवाक्यता चादिरकारादिरन्त्येनेता तत्सहशेन णकारादिना सहोच्चार्यमाण आद्यन्ताक्षिप्तानां संज्ञेति । "स्वौजस्" (पा० सू० ४-१-२) इत्यादीनामप्येतदेकवाक्यतया सुबादिसंज्ञासूत्रत्वं

इति वृद्धा अपि प्रचक्षते । *वैयाकरणसिद्धान्ता विषया इति* । इदश्चिन्त्यम् , प्रवृत्तौ सिद्धान्तज्ञानयोर्द्देश्यत्वेन प्रवृत्त्युद्देश्यस्यैव विषयरूपानुबन्धत्वौचित्यात् । *तज्ज्ञानं प्रयोजनमिति* । इदमपि चिन्त्यमेव, वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानस्य तदध्ययनरूपत्वेन तस्य कौमुदीप्रणयनप्रयोजनत्वेन ग्रन्थाध्ययनप्रवृत्तौ प्रयोजनत्वासम्भवात् । अन्यप्रयोजनज्ञानेनान्यत्र प्रवृत्तेरयुक्तत्वात् । तस्मात् "रक्षोहादीनि" भाष्योक्तानि प्रयोजनान्येव वक्तुमर्हाणि । *तज्जिज्ञासुरिति* । वैयाकरणसिद्धान्तजिज्ञासुरित्यर्थः। इदमपि मन्दमेव अत्यन्तमूर्खाणां चाण्डालादीनाञ्च तज्जिज्ञासुत्वेऽधिकारितापत्तेः । तस्मादधीतकाव्यकोशादिर्विज्ञोऽधिकारीति वक्तव्यम् । *इत्यादीति* । आदिना प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः सम्बन्धोऽनुसन्धेयः ।

ननु—

"संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥"

इत्युक्तेः सूत्रषाड्विध्यलाभान्माहेश्वरसूत्राणां क्वान्तर्भाव इत्यत आह—*एषामिति* । *क्रमबोधकत्वेऽपीति* । इदं चिन्त्यम् , क्रमे शक्त्यभावेन तद्बोधकत्वासम्भवात् । न च क्रमो नामानुपूर्वी, तथा च आनुपूर्व्यवच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकत्वेऽपीत्येवार्थ इति वाच्यम् ? सर्वेषामपि सूत्राणान्तथाभूतत्वेनोपादानवैयर्थ्यात् । अथ क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानानामेषां प्रत्याहारबोधकपदघटितसूत्रजन्यबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वोपयोगित्वेऽपीत्यर्थः । यथा—"अइउण्" इत्यादेः "इको यणचि" इत्यादिशास्त्रजबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वोपयोगि-

स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोध्यम् । एषु संहिताया अविवक्षया न

ता। क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानस्यैव, न तु "उइअण्" इत्यादिव्युत्क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञायमानस्य एतदेवाभिप्रेत्य, अन्यथा इणादिप्रत्याहारे उकारादीनामग्रहणमकारादीनाञ्च ग्रहणं प्रसज्येतेति भावमाविश्चक्रुर्वार्तिककाराः । न तथाऽन्येषां, तेषाम् "आदैज्वृद्धिः" इति व्युत्क्रमेण ज्ञायमानत्वेऽपि वाक्यार्थबोधोपयोगितासम्भवात् तेषामपि व्युत्क्रमे पारायणादावदृष्टहानिरिति स्यादिति चेत् ? एतावता कथञ्चिद्योजनासम्भवेऽप्युपादानस्य प्रयोजनविरहादेव हेयत्वात् । *वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति* । शक्तिग्राहकत्वेनेत्यर्थः । ननु शक्तिग्राहकत्वं संज्ञासूत्रत्वे मूलञ्चेत्तदा "तस्यापत्यम्" "कर्तरि कृत्" इत्यादीनामण्णादिनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेन तत्त्वं स्यादिति चेत् ? अत्र भट्टाः-संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । "कर्तरि कृत्" इत्यादीनान्तु अणादिजातिशब्दनिष्ठशक्तिग्राहकत्वेन न दोष इति प्रोचुः ।

अन्ये तु शक्तीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नपरिचायकत्वेनेत्यर्थः । यथा इणादिपदनिष्ठाया "आदिरन्त्येन" इत्यनेन बोधिता शक्तिः सा इकारादिणकारान्तघटकइकपदाद्बोद्धव्य इत्याद्याकारिका तदीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना इकारादयः "अइउण्" इत्यादिभिः परिचीयन्त इति ते तत्परिचायका इति वदन्ति ।

नन्वेकत्र क्रमबोधकत्वं वृत्तिपरिच्छेदकत्वञ्च युगपत्कथमत आह—*क्रमस्य संज्ञाद्वारैवेति* । *आदिरिति* । तत्सदृश इत्यर्थः । सादृश्यमूलकाभेदे तु यथाश्रुतमपि । प्रसङ्गादाह—*स्वौजसेति* । *स्वादिविधायकत्वञ्चेति* । परे तु इदं चिन्त्यम्—यदि संज्ञासूत्रेणैकवाक्यतामात्रेण संज्ञासूत्रत्वं स्यात्, तर्हि सर्वेषामेव गुणशास्त्राणामन्ततो विधिसूत्रेणैकवाक्यत्वात्तत्त्वेन व्यवहारः स्यात्, तस्मात् साक्षाच्छक्तिग्राहकशास्त्रत्वं संज्ञाशास्त्रत्वम्, साक्षाच्छास्त्रतात्पर्यग्राहकत्वं परिभाषात्वम्, साक्षादितरव्यावर्तकत्वं नियमत्वम्, साक्षात्साधुत्वसंपादकत्वं विधित्वम्, साक्षात्सादृश्यग्राहकत्वमतिदेशत्वम्, साक्षादेकवाक्यतामात्रेण बोधोपयोगित्वमधिकारत्वमित्येव तत्तल्लक्षणं वक्तव्यम् । एवञ्चैवं संज्ञासूत्रत्वासम्भव एव । किञ्चैकवाक्यताऽपि न सम्भवति "आदिरन्त्येन" इत्येतत्सूत्रीयाद्यन्तपदयोराक्षरसमाम्नायिकाकारणकारादौ शक्तेरभ्युपगमेन बोधनिर्वाहे पदतदर्थयोरेकवाक्यताव्यवहारस्य क्वाप्यदृष्टत्वात् । त्रिविधास्वप्येकवाक्यतासु कस्याश्चिदप्यप्रसक्तेश्च । एवं

"ह्यौजस्" इत्यत्रोभयविधसूत्रत्वव्यवस्थापनमपि चिन्त्यमेव । एवं सति सूत्रषड्विधत्वव्याघातापत्तेः । घटपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि दशविधानि द्रव्याणीति व्यवहारवारणाय स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनस्यैव विभागपदार्थत्वाभ्युपगमेन प्रकृते सूत्रत्वव्याप्यसंज्ञात्वविधित्वयोरेकत्र समावेशे मिथोऽविरुद्धत्वात् । किन्तु "अइउण्" इत्यादीनामकारादिवर्णसाधुत्वविधायकत्वेन विधिसूत्रत्वमेव । अत एव "ऋऌक्" सूत्रस्थऌकारोपदेशसार्थक्यप्रतिपादनपरः "ऋऌवर्णयोः" इति वार्तिकव्याख्यानावसरीयः शेषोऽपि सङ्गच्छते । अत एव च वार्णकार्याणामपि सार्थक्यम् । अन्यथा साधूनामेवैतच्छास्त्रसंस्कार्यत्वसिद्धान्तेन तदैयर्थ्यं स्पष्टमेव । "ह्यौजस्" इत्यादीनान्तु विधित्वं सुघटमेवेत्याहुः ।

संहितायाः अविवक्षयेति । नन्वग्रे "इको यणचि" इत्यत्र ङमुट्सौत्रत्वात्कथं परिहृतः, संहिताऽविवक्षयैव परिहारसम्भवात् । ङमुट्सूत्रे संहिताऽधिकारो नास्तीति तु न वाच्यम्, 'तयोर्य्वावचि' इत्यारभ्याऽऽध्यायसमाप्तेरधिकारस्य सत्त्वादिति चेद्, न । तत्र संहिताया अविवक्षायां सूत्रभेदापत्तेः । पूर्वसंहितापाठेन दण्डकीकृतायामष्टाध्याय्यां संहिताविवक्षयैव सूत्रविभागस्य वार्तिककृता कृतत्वात् । "अइउण्" इत्यादौ प्रतिवर्णं सूत्रत्वस्य प्रतिवर्णं साधुत्वविधायकत्वेनेष्टापत्तिग्रस्तत्वान्न क्षतिः । चतुर्दशसूत्रीयव्यवहारस्त्वनुबन्धचतुर्दशत्वप्रयुक्तो गौणो बोध्यः ।

ननु 'संहितैकपदे नित्या' इत्युक्तेः सुप्तिङ्चयरूपवाक्य एव संहिताया विवक्षाधीनताप्रतीतेः प्रकृते तदभावेन कथमविवक्षेति चेद् ?

अत्रोदयङ्करभैरवमिश्रौ—यत्र कारकान्विता क्रिया प्रतीयते तत्रैव तादृशवाक्यस्याङ्गीकारः । प्रकृते तु शक्तपदसमुदायस्य वाक्यपदेन ग्रहणम् । यथा—'गाविस्ययमाह' इत्यस्य वाक्यत्वात्समासग्रहणनिवर्त्यत्वोपपत्तिः । नचैतादृशवाक्यत्वस्यात्रग्रहणे 'चक्रतुः' इत्यत्र कदाचिद्यण्रहितप्रयोगोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'संहितैकपदे' इत्यनेन विशिष्य संहिताया नित्यत्वबोधनादित्याहतुः ।

श्रीधरस्तु 'वाक्ये तु' इत्यत्र वाक्यपदस्यैकपदधातूपसर्गसमासान्योपलक्षणत्वेन न दोष इत्यप्याह । न चैवमपि "अइउण्" इत्यादीनां विशिष्टानां पदत्वेन संहिताया नित्यत्वं स्यादिति वाच्यम् ? सौत्वादेरविव-

संहिताकार्यम् । अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः । कारप्रत्ययोऽपि न, बाहुलकात् ।

शिष्टेभ्यः सुबनुत्पत्तेः । अत एव न तकारादीनां जश्त्वादिशङ्काऽपि । *अनुकरणत्वेनेति* । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादिति भावः । स्वमते भेदविवक्षापक्षस्य सिद्धान्तितत्वात्समाध्यन्तरमाह—*सौत्रत्वाच्चेति* । ननु 'एवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा' इति ग्रन्थेन वास्तविकश्रुतित्वस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन छन्दस्त्वादित्येव वक्तव्ये छन्दोवत्सूत्रेत्यतिदेशप्रवर्त्तकं सौत्रत्वादित्युक्तमयुक्तमिति चेद्, न । सूत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतं तदुपकारकं वा तत्त्वात् सौत्रत्वात्, छन्दस्त्वादिति यावत् । अत एव अणपि सफलः, अन्यथा सूत्रत्वादित्येव वदेदिति भट्टाः । *न विभक्त्युत्पत्तिरिति* । सौत्रत्वमप्यनुकरणत्ववत् प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धद्वारैव विभक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकं "गुणे त्वन्याय्यकल्पना" इति न्यायात् ।

श्रीधरस्तु—सौत्रत्वात् "सुपां सुलुक्" इति लुक् न विभक्त्युत्पत्तिरित्यस्य लुकाऽनुत्पत्तेर्व्याख्यानेन तदर्थत्वलाभादिति भावमाविश्चकार । तज्जातलुक्यनुत्पत्त्यव्याख्यानेऽपि शास्त्रद्वयानुसन्धानसाध्यत्वेन गुरुभूतमिति बोध्यम् । *कारप्रत्यय इति* । "वर्णात्कारः" इत्यनेनेति भावः । *बाहुलकादिति* । "रोगाख्यायाम्" इत्यतो बहुलग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । अथ "वर्णात्कारः" इत्यस्य कोऽर्थः ? यदि वर्णशब्दात्कारप्रत्यय इत्यर्थः, तर्हि वर्णशब्दादतिव्याप्तिः, आदिभ्योऽव्याप्तिश्च । यदा वर्णबोधकादित्यर्थस्तदाऽपि वर्णशब्दात्प्रमेयादिशब्दाच्चातिव्याप्तिः । यदि लोके वर्णशब्देन व्यवहृतो यस्तस्मादित्यर्थस्तदोच्चारणार्थाकारविशिष्ट 'ह' इत्यादिभ्यस्तदनापत्तिः । यदि वर्णमात्रबोधकादित्यर्थस्तदाऽपि वर्णशब्दादतिव्याप्तिः । यदि तु वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकादित्यर्थः । भेदगर्भाया व्याप्तेश्च प्रवेशान्न स्वव्याप्यत्वं स्वस्मिन्नादाय वर्णशब्दात्तदापत्तिरिति मन्यते, तदाऽपि अनुस्वारविसर्गादिशब्देभ्यस्तदापत्तिः । न च यतः कारप्रत्ययश्चिकीर्षितस्तद्घटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितादित्यर्थ इति वाच्यम् । अनुनासिकपदस्य स्वघटकनकारवृत्त्यनुनासिकत्वरूपवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्वात्ततोऽतिव्याप्तेः । न च यतः कारश्चिकीर्षितस्तद्घटकवृत्तिवर्णत्वव्याप्य-

जात्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चारितादित्यर्थः, अनुनासिकत्वस्य च गुणत्वेन न दोष इति वाच्यम् । गुणपदादेः स्वघटककाकारादिवृत्त्यत्वादिजात्यवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चारितत्वेनातिव्याप्तेः । वर्णत्वव्याप्यजात्या साक्षादवच्छिन्नाया विषयताया निवेशेन गुणादिपदस्यान्यतमत्वेन साक्षादवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन तत्रापत्तिवारणेऽपि तत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चारिततच्छब्दादातिव्याप्तेस्तादवस्थ्याच्चेति चेद् ? अत्र केचित्—वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्यय इत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्व, स्वानाश्रयीभूतो य उच्चारणार्थकाजितरो वर्णस्तद्घटितत्वैतदुभयसम्बन्धेन । वासुदेवबोधतात्पर्यकाद्वशब्दादातिव्याप्तिवारणाय प्रथमः सम्बन्धः । अनुस्वारविसर्गानुनासिकगुणतच्छब्दादिभ्योऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । तेषां यादृशयादृशवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्यकत्वं तत्तदनाश्रयीभूतोच्चारणार्थकाजितरवर्णघटितत्वात्, "दिव उत्" "अच्च घेः" इत्यादौ 'उत्' इत्यादिभ्यस्तद्वारणायाजिति । उच्चारणार्थकारघटित 'ह' इत्यादिभ्यस्तदुपपत्तये च स्वानाश्रये उच्चारणार्थाजितरत्वं विशेषणम् । न चैवमपि कादिबोधतात्पर्यकादुच्चारणार्थकेकारघटितात्किशब्दादतिव्याप्तिर्दुर्वारा । "हयवरट्" इत्यादौ पुनः पुनरकारोच्चारणसामर्थ्यादुच्चारणार्थ इकारादिरज् नास्त्येवेति तु न युक्तम्, धीवर्णयोरित्यादाविकारस्यापि तथाभूतस्योपलब्धेरिति वाच्यम् ; ककारादिवत्किकारादेरपीष्टत्वात । यदि तु लक्ष्यैकचक्षुष्कतामाश्रित्य नेष्यत इत्युच्यते, तदा द्वितीयसम्बन्धे भेदप्रतियोगितयाऽच्सामान्यप्रवेश्याकारमात्रप्रवेशेनादोष इति वदन्ति ।

अन्ये तु वर्णत्वव्याप्यधर्मविशिष्टात्कारप्रत्यय इत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च—स्वावच्छिन्नविषयताकप्रत्यक्षजनकघटितत्व स्वावच्छिन्नविषयताकशाब्दबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्येणोच्चरितत्व स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणसमभिव्याहृतं यत्स्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यनधिकरणेतरतद्घटितत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन । तथा चानुनासिकपदे प्रथमसम्बन्धेन न त्ववैशिष्ट्यस्य द्वितीयसम्बन्धेनानुनासिकत्ववैशिष्ट्यस्य वा सत्त्वेऽपि त्रितयसम्बन्धेन कस्यापि धर्मस्य वैशिष्ट्यविरहान्न दोषः । तकारबोधतात्पर्यकतत्पदे प्रथमसम्बन्धद्वयेन तत्त्ववैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यधिकरणतकारसमभिव्याहृततत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्त्यनधिकरणघटादीतराकारादिघटितत्वेन तृतीयसम्बन्धेन

यत्तु "उपजीव्यविरोधात् सन्धिर्न । तथा हि अजादिसंज्ञाग्रहकाले "आद् गुणः" (पा० सू० ६-१-८७) इत्यादीनामनिष्पत्त्या तद्ग्रहणावविकृतरूपाकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः पश्चात्प्रत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इवात्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुध्येत । न हि सन्धिकार्ये कृतेऽविकृतरूपश्रवणं भवति" इति । तन्न । पुनरुपद-

---

वैशिष्ट्यविरहान्न दोषः । यदि तु उच्चारणार्थकेकारादिवर्णघटितकिशब्दादिभ्यस्तदापत्तिरिति विभाव्यते, तदा स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताकबोधतात्पर्येणोच्चरितत्व, स्वेतरोच्चारणार्थाकारेतरवर्णाघटितत्वोभयसम्बन्धेन वर्णविशिष्टाकारप्रत्ययो भवतीत्येवार्थोऽस्तु । समन्वयः स्वयमेवोहनीय इत्याहुः ।

अत्रेदं बोध्यम्—हकारादिष्वकार इत्यत्र हकारशब्दाद् व्यञ्जनबोधात्सामीप्यमेव सप्तम्यर्थो, न तु घटकत्वमसम्भवात् । तथा च हकारादिसमीपे योऽकारः स उच्चारणार्थ इत्यर्थः पर्यवसेय इति । नन्वेवमपि 'अन्कारं विशेषयिष्यामः' इति भाष्यप्रयोगः कथं सङ्गच्छते इति चेद् ? न । "अनिनस्मिन्" इति परिभाषयाऽस्मादिषु वर्णत्वबोधनेन तत्सिद्धेरित्येके ।

दण्ड्यनुसारिणस्तु—"उच्चैस्तरां वा वषट्कारः" इति सूत्रनिर्देशाद्वकारोऽपकृष्यत इत्यादिभाष्यप्रयोगाद् बहुलग्रहणानुवृत्तेश्च क्वचिद्वर्णसङ्घातान्निपातादपि भवति । अग्नित्यादेरप्यनुकरणत्वेन निपातत्वान्न दोष इत्याहुः ।

अन्ये तु वषट्कार इत्यादौ 'अन्कारः' इत्यत्र च घञन्तकारशब्देन समास एव, न तु कारप्रत्यय इति वदन्तीत्यलम् ।

स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते; वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादादिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । तदुपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादेऽपि सवर्णसंज्ञादिफलस्य दीर्घादेः "तुल्यास्य"सूत्रादाविव स्वरसन्धेरत्र प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति कौस्तुभे दीक्षितोक्तं दूषणमुद्दिधीर्षुणा रत्नकोशकारेण कैयटग्रन्थ उपजीव्यविरोधात्सन्धिर्नेत्यर्थकतया व्याख्यातः । तद्दूषयितुमनुवदति-*यत्त्विति* । *उपजीव्यविरोधादिति* । अविकृताकारादिषु गृहीताजादिपदशक्तिः स्वोपजीव्याविकृतत्वविघा-

स्यार्थान्तरे शक्तिग्रहेण तद्विरोधाभावात् । न च सन्धौ सन्देहः । व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् ।

तकाद् गुणप्रवृत्तिं प्रति निमित्तं न भवतीति भावः । *अर्थान्तर इति* । विकृताकारादावित्यर्थः । किन्तु पूर्वं यत्रैव शक्तिग्रहस्तत्रैवेति कुतो विरोधस्तदेवाह—*विरोधाभावादिति* । अयम्भावः—"आदिरन्त्येन" इति सूत्रेणाविकृताकारादित्वेन वर्णसङ्घातस्यापि संज्ञापत्तेः प्रयोगस्थानां व्यक्तिपक्षे वर्णसमाम्नायघटकाभिन्नत्वाच्च मध्यगत्वेन रूपेण न शक्तिर्न बोध्यते, किन्तु तादृशसमुदायमध्यगबोध्यवर्णत्वेन रूपेणैवेति तस्य सन्ध्युत्तरमपि सौलभ्येन कुतो विरोध इति ।

यत्तु 'अविकृताकारादिषु' इति ग्रन्थस्यायमाशयः—अविकृताकारादिष्विति सत्सु समीक्षायमानेष्वित्यस्याध्याहारः । तथा च—तेषु ज्ञायमानेषु सत्स्वेव गृहीता याऽजादिपदशक्तिरित्यर्थः । अर्थात् अजादिपदशक्तिग्रहं प्रत्यविकृताकारादिश्रावणप्रत्यक्षत्वेन कारणता पश्चात्सन्धौ चाविकृताकारादिश्रवणन्न भविष्यतीत्युपजीव्यविरोधः । एतदेव न चेत्यादिश्रवणम्भवतीत्यन्तेन ध्वनितमित्याचार्यानुयायिनः । तन्न । तन्नेत्यादिखण्डनग्रन्थस्यापि न ह्यजादिपदशक्तिग्रहं प्रत्यविकृताकारादिश्रावणप्रत्यक्षत्वेन कारणता, अपि तु अविकृताकारादिबोधजनकत्वेनाद्यवक्तृतात्पर्यविषयो यः समुदायस्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव तस्य च सन्धावप्यविनाशेन विरोधाभावादित्याशयात् । अन्यथा सुप्प्रत्याहारात्प्राक् "इको यणचि" इत्यादेरनिष्पत्त्याऽविकृतस्वादिप्रत्यक्षत्वेन सुबादिशक्तिग्रहं प्रति कारणतया पश्चात्सन्धौ तत्प्रत्यक्षाभावेन विरोधात्सन्ध्यनापत्तेरिति दिक् । नन्वकारादिष्वजादिपदशक्तिग्रहमुपजीव्य प्रवर्त्तमानं सन्धिकार्यमुक्तशक्तिग्रहविरोधिनोऽजादिपदबोध्यो ह्रस्वोऽकारो दीर्घो वेत्यादिसन्देहस्य प्रयोजकतया विरोधान्न प्रवर्त्तेत इत्याशङ्क्य निराकरोति—*न चेत्यादिना* । *व्याख्यानत इति* । पाणिनिमारभ्य गुरुशिष्यपरम्परया "त्रैस्त्रय" इत्यादौ गुणे कृतेऽपि त्रिशब्दस्यैव निर्देशो, न तु त्रेशब्दस्येत्यादिनिर्णयवन्निर्णयसम्भवादिति भावः ।

परे तु सन्धिविधायकशास्त्रेण न श्रावणप्रत्यक्षादि निवार्यते, अपि तु तत्प्रसङ्गे एतत्साधु एतदुच्चारणेन पुण्यं भवतीत्येव बोध्यते । तथा च कुत उपजीव्यविरोधलेशोऽपि । किञ्चाजादिपदशक्तिग्रहकाले "आद् गुण" इत्यादेरनिष्पत्त्योपजीव्यविरोधोपपादनमप्ययुक्तमेव । महेश्व-

ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इतिव्यवहारानुपपत्तिराम्नायसमाम्नायशब्दयोर्वेदे एव प्रसिद्धेरित्यत आह-माहेश्वराणीति । महेश्वरादागतानीत्यर्थः । महेश्वरप्रसादल्लब्धानीति फलितम् । एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा । तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा । श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम् ।

श्वरस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वेन "आद् गुण" इति सूत्राज्ञानेऽपि तेन कृतसन्धिकस्यैव प्रयोगस्य सम्भवेनाविकृताकारादिधर्मिकस्य शक्तिग्रहस्य कदाचिदप्यसम्भवात् । अत एव लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य पाणिनेः "अकः सवर्णे" इति सूत्रानिष्पत्तावपि "तुल्यास्य" इत्यादिनिर्देशः सङ्गच्छत इत्याहुः । *आम्नायेति* । एतदुपादानं दृष्टान्तार्थम्, यथाऽऽम्नायशब्दस्य वेद एव प्रसिद्धिस्तथा समाम्नायशब्दस्यापीति तात्पर्यम् । *महेश्वरादागतानीति* । न तु तत्कृतानीति भावः । ऋते प्रसादात्तदागमनमसम्भाव्याह—*तत्प्रसादेति* । गत्यर्थानां प्राप्त्यर्थत्वादाह—*लब्धानीति* । ननु चतुर्दशसूत्र्या ईश्वरकृतत्वमेवास्तु, तावतैव वेदत्वं वेदान्तिनयेऽप्येवमेव । तदुक्तं तत्सूत्रकृता-"शास्त्रयोनित्वादिति" शास्त्रं—वेदः, तद्योनित्वादीश्वरस्येति तदर्थादिति चेद्, न । वैयाकरणस्य मीमांसकानुयायित्वेन तन्नये चेश्वरस्यैवानभ्युपगमेन तत्कृतत्वासम्भवात् । यः कल्पः स कल्पपूर्व इति न्यायेन संसारस्यानादितया ईश्वरस्य च सर्वज्ञत्वेनेश्वरो गतकल्पीयं वेदमेव स्मृत्वोपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौ तत्कृतत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । *अस्यैव वेदाङ्गत्वमिति* । एवकारेण व्याकरणान्तरस्यैव व्यवच्छेदो न त्वङ्गान्तरस्य विजातीयत्वात् ।

परे तु श्रुतिमूलकत्वमेव, यदि वेदाङ्गत्वे हेतुः स्यात्तर्हि ज्योतिरादेस्तद्विरहे तत्त्वानुपपत्तिरतो यदि श्रुत्युपयोगित्वमपि हेतुर्वाच्यस्तदा व्याकरणान्तरस्यापि प्रयोगसाधुत्वबोधनद्वारा तदुपयोगितायास्तुल्यत्वात्तैत्तिरीयशाखायामैन्द्रव्याकरणस्य प्रशंसादर्शनेन तस्यापि वेदमूलकत्वप्रयुक्तवेदाङ्गत्वप्राप्त्या चैवकारोपादानानुपपत्तिः ।

किञ्च श्रुतिमूलकत्वस्य वेदाङ्गताहेतुत्वे मन्वादिस्मृतीनामपि तदापत्तौ वेदस्य षडङ्गत्वानुपपत्तिः ।

किञ्च एतस्यैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वे एतद्व्याकरणप्रणयनात्प्राग्वेदस्य पञ्चाङ्गत्वापत्तिः, तस्माद्वेदाङ्गमन्यमेवेत्याहुः ।

केचित्तु एवकारमप्यर्थकत्वेनोपवर्ण्य कथञ्चित्प्रदर्शिता आपत्तीः परि-

अत्र प्रमाणम्—"येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तम्" (पा० शि० ५७)

इति शिक्षावचनम् । "लण्सूत्रे णकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—व्याख्यानत इति" इत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः । अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति । "ञमङणनम्" (मा०सू०७) इत्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं तु किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवं विचारपरम् । सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवम्परमेव । अन्यथाऽङ्गानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्याप्यसङ्गतिः स्यात् । तदुक्तम् "इको यणचि" (पा०सू० ६-१-७७) इति सूत्रे—

"सामर्थ्ययोगान्न हि किञ्चिदत्र,

जहुः । *अत्रेति* । चतुर्दशसूत्र्या वेदत्वे महेश्वरात्पाणिनेर्लाभे चेत्यर्थः ।

पाखण्डास्तु—'येनाक्षरे'त्यादि प्रमाणं न सम्यक्, शिक्षायाः पाणिनिशिष्यकृतत्वेन शिष्येण गुरोराधिक्यकथनेन वर्णनस्य गुरुवाक्यस्य वेदवत्परिरक्षणस्य च लोकप्रसिद्धत्वेन समाऽऽम्नायपदोपादानस्य प्रशंसापरत्वादित्याहुः ।

नन्वेषां महेश्वरप्रसादलब्धत्वे "लण्"सूत्रभाष्ये आचार्यप्रवृत्तिरित्यत्राचार्यत्वमसङ्गतम्, आचार्यपदेन तत्र तत्र पाणिनेर्व्यवहारादत आह—*लण्सूत्रे णकारविषयेति* । अस्या आचार्यप्रवृत्तिरित्यनेन सहाभेदान्वयः । नन्वनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वे तेषां पारायणादावदृष्टार्थतया "ञमङणनम्" इत्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यत आह—*ञमङणनमित्यत्रेति* । फलं द्विविधं दृष्टमदृष्टञ्च तत्र दृष्टफलकत्वाभावबोधनस्यैव प्रत्याख्यानपदार्थत्वेन न कर्त्तव्य इत्यस्य दृष्टफलकत्वाभाववदर्थकत्वेन न विरोध इत्येवोपपादयन्नाह—*किमित्यादि* । *एवं विचारपरमिति* । एवं विचार्यादृष्टार्थमेवेत्येवंपरमित्यर्थः । *अन्यथा*—सर्वत्र प्रत्याख्यानस्यैवंपरत्वाभावे । *सामर्थ्ययोगादिति* । सम्यगर्थः समर्थः सम्यक्प्रयोजनं, स्वार्थे ष्यञ्, तस्य योगात् । सर्वत्रादृष्टरूपस्य सम्यक्फलस्य सम्बन्धादिति यावत् । अयमेवार्थो भट्टसम्मतोऽपि । यद्वा—योगस्य सामर्थ्यं सामर्थ्ययोगः, राजदन्तादिः । मम (पतञ्जलेः) पाणिनेर्वा योगबलादित्यर्थः ।

पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्” इति ।

किञ्चिद् दृष्टादृष्टार्थवत्, किञ्चित्तुद्धादृष्टार्थवत्, सर्वथाऽनर्थकं न किञ्चिदिति तदर्थः । वृद्धिसूत्रस्थे-“वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्” इति भाष्यग्रन्थेऽनर्थकत्वं बोध्यार्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः । अत एव “सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिः” इति भाष्यमुपादायोक्तं भर्तृहरिणा-“यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिद् आधुनिकः कर्त्ताऽस्ति एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाणः” इति । आधुनिकः शरीरी । पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण । शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम् । उक्तश्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्—

प्रत्याख्यानभाष्यस्य दृष्टार्थकत्वखण्डनपरत्वे “वृद्धि”सूत्रस्थभाष्यविरोधमाशङ्क्य समाधत्ते—*वृद्धिसूत्रस्थ इति* । तत्र हि-संज्ञासंज्ञिनोरनिर्णयात्सूत्रानर्थक्यस्येष्टत्वमप्रतिपादयन्तम्प्रति सिद्धान्तिनोक्तम्-“अशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्”इत्यादि । *बोध्यार्थराहित्यरूपमिति* । प्रत्याख्यानस्थलेऽपि बोध्यार्थराहित्यं नास्ति, बोधस्तु भवत्येव केवलं दृष्टफलकत्वं नास्तीत्येवेति न तद्विरोध इति भावः । *अत एव*—चतुर्दशसूत्र्या वेदत्वादेव । *प्रतिमण्डितः*-शोभितः । *अव्युच्छिन्नम्*-अनश्वरम् । *वेदपारम्पर्येणेति* । परम्परैव पारम्पर्यं वेदसम्बन्धिनी गुरुशिष्यपरम्परा तया स्मर्यमाणं वेदस्याध्येत्रध्यापकाभ्यामधीयमानाध्याप्यमानत्वाभ्यामस्यौपचारिकं वेदत्वमिति भावः । न कश्चिदाधुनिकः कर्त्ताऽस्तीत्युक्त्या अचिरंतनः कर्त्ताऽस्तीति प्रतीतिं निवारयति—*आधुनिकः शरीरीति* ।

वस्तुतस्तु नैतद्वेदत्वसाधकम् । तथा हि—महाप्रलये चन्द्रादेरपि नाशात्तद्दृष्टान्तेनाव्युच्छिन्नमित्यस्यानश्वरमित्यर्थो न युक्तः, किन्तु चिरस्थायीत्येव । एवमाधुनिक इत्यस्य योगार्थम्परित्यज्य शरीर्यर्थकत्वे प्रमाणाभावेन चिरन्तनः कर्त्ताऽस्तीत्येव प्रतीयते । किञ्च शरीर्यर्थकत्वेऽपि अशरीरिणः कर्तुः प्रतीतिर्दुष्परिहरैवेति बोध्यम् ।

"नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्च१४वारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥
अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यवर्णचतुर्दशम् ।
धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये ॥" इति ।

धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् । अत एव "अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः" इत्युक्तं भाष्ये । अत्र करणशब्दप्रयोगेणानुबन्धानां सादित्वं सूचितम् । तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः । तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं

ननादेति । अन्तर्भावितण्यर्थतया नादयामासेत्यर्थः । *नवेति* नवाधिकाः पञ्च नवपञ्च, नवपञ्चानां वाराणां समाहारो नवपञ्चवारम् । एतद् ढक्कानादरूपं वस्तु विमर्शे विचारे कृते सति शिवसूत्रजालं जातं, प्रतीम इति शेषः ।

केचित्तु—एतद् ढक्कानादरूपं वस्तु शिवसूत्रजालं बभूवेति विमर्शे विचारयामीति व्याचख्युः । तन्मृशतेः परस्मैपदित्वाल्लप्रत्यये परे गुणनिषेधाभावागतिकगतिभूतस्यार्षत्वस्याश्रयणे गौरवाच्च हेयमेव । *अन्त्यवर्णचतुर्दशमिति* । चतुरधिका दश चतुर्दश अन्त्यवर्णाश्च चतुर्दश अन्त्यवर्णचतुर्दश, ते सन्ति यस्मिन् कदम्बे तदन्त्यवर्णचतुर्दशम्, अर्शआद्यच् । यद्वा, अन्त्या वर्णाश्चतुर्दश यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । तद् णादिलान्तानुबन्धसमुदायरूपम्, अजिति योगविभागादच् । 'अन्त्यं वर्णचतुर्दशम्' इति पाठे चतुर्दशानां पूरणं चतुर्दशं डट्, वर्णानां चतुर्दशं वर्णचतुर्दशम् । 'अन्त्यवर्णाश्चतुर्दश धात्वर्थं समुपादिष्टा' इति पाठ इत्युदयङ्करः । *समुपादिष्टम्*—सम्यग् यथोचितम्, उप समीपे, आदिष्टं समन्ताद्भावेनोच्चारितम् । *अत एव*—अनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वादेव । *वर्णानामुपदेश इति* । अत्रोपदेशशब्दो बोधनपरः । *अनादित्वं सूचितमिति* । वस्तुतस्तु अनादित्वे न मानम् । अनुबन्धकरणार्थश्चोपदेश इति भाष्य उपदेशशब्द "आदेच उपदेशे" इत्यादाविवोच्चारणार्थक एवेत्यनुबन्धातिरिक्तानामपि तत्कृतत्वमेव । नृत्तावसान इत्यादितोऽपि सनकादीष्टसिद्धये प्रथममन्त्यवर्णरहितानां पश्चात्पाणिन्यादीष्टसिद्धयेऽन्त्यवर्णानाञ्च करणमेव स्वरसत उपपद्यत इति

सूचितम् । अत्र सनकाद्युद्धरणेच्छयाऽस्य ब्रह्मोपदेशरूपत्वं सूचितम् । तच्च श्रुतित्वाभावे न सङ्गच्छते । "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः" इत्युक्तेः । ऋक्तन्त्रव्याकरणे शाकटायनोऽपि—"इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तं यथाऽऽचार्या ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिः" इति । ब्रह्मराशिरित्यस्य ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः । तत्त्वञ्च नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां स्पष्टम् । अत एव "वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः" इति भाष्ये उक्तम् । पाणिनेर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिफलको यः समवायो वर्णानां क्रमेण सन्निवेशस्तदर्थ इति तदर्थः । स चाणादिप्रत्याहारद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । एवञ्चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तम् । मन्त्रोपदेश इतिवच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः ।

दिक् । *तच्च श्रुतित्वाभावे न सङ्गच्छत इति* । इदमपि मन्दम्, श्रुतित्वाभाववता गीतादिना वेदान्तशास्त्रादिना च ब्रह्मोपदेशानुपपत्तेः । न च 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः' इति स्मृतिविरोध इति वाच्यम् ? तत्र श्रुतिवाक्येभ्य इत्यस्य श्रुतिप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकवाक्येभ्य इत्यर्थात् । एषां श्रुतित्वे प्रमाणान्तरमाह—*ऋक्तन्त्रेति* । *अक्षरच्छन्द इति* । अक्षरबोधको वेद इत्यर्थः । *वर्णश इति* । वीप्सायां शस् । समनुक्रान्तं सम्यगनुक्रमेण दर्शितं, मयेति शेषः । पूर्वोक्तं छन्दस्त्वं दृष्टान्तप्रदर्शनेन द्रढयति—*यथेति* । *अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षत इति* । नन्विह इतिना कर्मण उक्तत्वात्कथं द्वितीयेति चेदत्र भट्टाः—तं खल्विममक्षरसमाम्नायं ब्रह्मराशिरिति हेतोर्न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयादिति ऋषयो ब्राह्मणेभ्य आचक्षत इति शाकटायनोऽप्याहेत्यन्वयमाहुः । उदयङ्करस्त्वन्यथैव समादधौ । *अत एव*—चतुर्दशसूत्र्या अन्योपदिष्टत्वादेव, वेदत्वादेव वा । ननूपदिशेः "आदेच उपदेशे" इत्यादौ पाणिनीयापूर्वोच्चारणार्थकत्वस्येवेह महेश्वरापूर्वोच्चारणार्थकत्वं युक्तं, तथा च तन्निर्मितत्वं प्राप्तमित्यत आह—*मन्त्रोपदेशवदिति* । न हि मन्त्र उपदेष्टृनिर्मित इति भावः ।

अत एवास्य ज्ञाने सर्ववेदपारायणजं पुण्यं फलमिति भाष्ये उक्तम् । व्याकरणमुपक्रम्य "वेदानां वेदः" इति छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति दिक् ।

तत्प्रयोजनमाह-सञ्ज्ञाऽर्थानीति । एतच्चोपपादितम् । सञ्ज्ञाप्रणयनञ्च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ।

संज्ञाऽर्थत्वोपपत्तये आह-एषामिति ।

अकारश्चेति । तेन रप्रत्याहारसिद्धिः । अनन्त्यत्वात्पृथग्युक्तिः । इदं "तुल्यास्य" (पा० सू० १-१-९) सूत्रस्थकैयटानुरोधेन ।

परे त्वस्यानुनासिकत्वे "अतो ल्रा"(पा०सू० ७-२-२) इति सूत्रे पाणिनिर्लृकारं नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । किञ्चा-

---

अन्ये तु वृत्तिः—आदिरन्त्येनेति बोधिता शक्तिः, तस्याः समवायः सम्यग् ज्ञानं, तदर्थः—उपदेशः, पाणिनेरपूर्वमुच्चारणमित्येव तद्व्याख्यार्थ इति नैतन्महेश्वरोपदिष्टत्वे वेदत्वे वा प्रमाणम्भवितुमर्हति । किञ्च मन्त्रोपदेशवदिहोपदेशपदप्रयोगेऽपि न किञ्चिद्बलवत्साधकमुपलभ्यत इत्याहुः । *अत एवेति* । महेश्वरकर्तृकत्वाभावादेवेत्यर्थः । इदञ्चिन्त्यम्—बादरायणकर्तृकस्यापि भारतादेः सर्ववेदपारायणजपुण्यफलत्वोक्तेः ।

एतच्चोपपादितमिति । एषां क्रमबोधकत्वेऽपीत्यादिनेति शेषः । *रप्रत्याहारेति* । "उरण् रपर" इति सूत्रनिर्दिष्टेत्यर्थः । *कैयटानुरोधेनेति* । तत्र हि ऋल्वर्णयोः सावर्ण्यस्वीकारे लृकारस्थाने रपरत्वं स्यादित्याशङ्कायां "लपरत्वं वक्ष्यामि" इति वार्त्तिककृतोक्तम् । तद्रप्रत्याहाररूपेण व्याख्यास्यामीति कैयटो व्याख्यत् । *लकारमोच्चारयेदिति* । यत्तत्रोदयङ्करभैरवश्रीधराः—लकारोच्चारणसामर्थ्याद्रप्रत्याहारोऽनित्यस्तेन "रदाभ्यां" "वनोरच" "रात्सस्य" इत्यादौ न प्रत्याहारग्रहणमिति फलान्यभिधायातोऽरुचेराह—*किञ्चास्येत्यादि*इत्याहुः, तच्चिन्त्यम् । रप्रत्याहारोऽनित्य इत्यस्य यदि रेफलकारोभयनिरूपिता रेफनिष्ठाशक्तिरनित्येत्यर्थः । स चासम्भवी, शक्ततावच्छेदकसत्त्वे शक्त्यसत्त्वस्य वचनसहस्रेणापि सम्पादयितुमशक्यत्वात् । अतिप्रसक्तत्वेन शब्दत्वस्येव रत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च ।

स्यैतत्सञ्ज्ञकत्वे बहुषु यण्पदघटितसूत्रेष्वर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत् । किञ्चानुबन्धानामप्रत्याहारे ग्रह-

---

न च रप्रत्याहारजन्योभयबोधोऽनित्य इत्यर्थः, सामग्रीसत्त्वे बोधस्यावश्यम्भावात् । न च रपदं सर्वत्र रलतात्पर्येण नोच्चरितमित्येवानित्यत्वमिति वाच्यम् । क्वोभयतात्पर्येणोच्चरितं, क्व नेत्यस्य व्याख्यानतो निर्णयत्वेन "उरण्रपरः" इत्यत्रेव "अतो ल्रा॰" इत्यत्रापि लक्ष्यानुरोधेनोभयतात्पर्येणोच्चरितमिति व्याख्यातुं शक्यत्वेन लकारस्य स्वांशेऽचारितार्थ्यप्रसङ्गात् ।

अथ लोके यथा नानार्थस्थले देवदत्तोच्चारितहरिपदधर्मिकतादृशतद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेदकाविष्णुत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानाद्विष्णुत्वावच्छिन्नविषयको बोधः । एवं यज्ञदत्तोच्चारितहरिपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेदकेन्द्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानादिन्द्रविषयको बोधः, न तु सर्वत्र हरित्वरूपसामान्यधर्मितावच्छेदकतात्पर्यधीः शाब्दधियं प्रयोजयति । तथा सत्यन्यतात्पर्येणोच्चरितादप्यन्यबोधप्रसङ्गात्, न तथा शास्त्रे । तत्र तु अष्टाध्यायीस्थवृद्धिपदत्वावच्छेदेन आदैज्विषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यं ग्राहयति "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रम् । एवमष्टाध्यायीस्थरपदत्वावच्छेदेन प्राप्तो य "आदिरन्त्येन" इत्यनेन तात्पर्यग्रहस्तत्र लकारोच्चारणेन "उरण्रपरः" इत्येतद्घटकरपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वावच्छेदेनैव तात्पर्यं बोध्यते । तावतैवानित्यत्वकथनपरिरक्षणमिति चेत्, न । ज्ञापनस्य फलाभावात् । "रदाभ्याम्" इत्यादौ तादृशतात्पर्यनिश्चयस्य व्याख्यानतोऽपि सम्भवात् । "रदाभ्याम्" इत्यादौ प्रत्याहाराभावस्याकारेऽनुनासिकत्वाकरणेनाप्युपपत्तेश्चेत्यलम् । *बहुष्विति* । "इको यणचि" "इणो यण्" इत्यादिषु यत्र लाघवसम्भवस्तेष्वेव; न तु सर्वत्र । तथा सति "यणो मय" इत्यादौ बाधस्येत्युभयक

णाभावे "आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः" इति भाष्योक्तस्य तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिः । तत्र लोपस्य बलवत्त्वेऽपि

न । लाघवेन "लण्" सूत्र एव णकारमोच्चारयेदिति तात्पर्यात् । ननु णकारोच्चारणमकारेण सह रप्रत्याहार एव भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन "ढ्रेर्यः" "योऽचि" इत्यादौ न प्रत्याहार इति फलञ्च । किञ्च यवरलिति वर्णचतुष्टयबोधनाय क्वचिण्णकारेण क्वचिदकारेण प्रत्याहाराश्रयणेऽर्द्धजरतीयत्वम् । किञ्च यप्रत्याहाराश्रयणे "यस्य हलः" "योऽचि" इत्यादौ प्रत्याहाराश्रयणवारणाय कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधनाय व्याख्यानाश्रयणे गौरवम् । किञ्च लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधे सर्वत्रोभयोर्ग्रहणवारणाय पुनर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानाश्रयणे च गौरवमित्यरुचेराह द्वितीयं-*किञ्चेति* । *अनुबन्धानामच्प्रत्याहार इति* । अत्राच्प्रत्याहार इत्यघटितः पाठः 'प्रत्याहारेऽनुबन्धानाम्' इत्यस्य सूत्रचतुष्टयानन्तरं पाठेन भाष्यकृतोपन्यासात्कृतः । वस्तुतस्त्वेतत्प्रत्याहारमात्रोपलक्षणम्, हल्प्रत्याहारे ग्रहणाभावस्येह विवक्षितत्वात् । *आचारादिति* । अनुनासिकादौ ककारादौ परतो यणाद्यकरणात्मकाचार्यव्यवहारादित्यर्थः । अप्रधानत्वन्त्वग्रे स्वयमेव वक्ष्यते । *लोपश्च बलवत्तर इति* । चो हेतौ बलवत्तरलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादित्यर्थः । *तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति* । ननु नेदमनुमितिदूषणमपि तु गुणः । अत एव साध्यव्यापकहेतोरनैकान्तिकहेत्वाभासत्वेन न वह्न्यादिहेतुना धूमादेरनुमितिः । तथा च नेदं युक्तमिति चेदत्र केचित्-"तस्य लोपः" इत्यनेनान्यसूत्रैरिवोच्चारणाभावात्मकलोपस्य विधाने तत्तत्सूत्रेष्वनुबन्धानामुच्चारणानुपपत्त्याऽगत्या सूत्रघटकपदप्रयोज्यविषयत्वाभावस्यैव विधानेन प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावरूपकार्यं प्रति लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य हेतुत्वेन हेतोश्च कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्यव्यापकत्वनियमेन प्रकृते लण्घटकाकारस्यानुनासिकत्वेऽपि हयवराद्यकारवत्पुनःपुनरुच्चारणादेव हलादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावे सम्भवति तत्र लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वरूपहेतोर्विरहेण भाष्योक्तहेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्याशयः । यद्यप्यभावस्य नित्यत्वेन न तेन सह कार्यकारणभावो युक्तः, तथाऽपि प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य सम्भवेन हेतुपदस्य प्रयोजकपरत्वेनोक्तरीत्या व्याख्यानं युज्यत एव । न च "तस्य लोपः" इति सूत्रस्थलोपपदस्य तदर्थकत्वेऽनुबन्धेष्वित्पदप्रयोज्याविषयताऽपि न ग-

भिष्यतीति वाच्यम् ? "आदिरन्त्येन" इति सूत्रसामर्थ्यादित्वधर्मनिमित्तककार्यविधायकानेकसूत्रसामर्थ्याच्चान्त्यपदप्रयोज्याया इत्पदप्रयोज्यायाश्च विषयतायास्तत्राप्यभ्युपगमादित्याहुः ।

परे तु—हेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्यनेन न साध्याव्यापकत्वमापाद्यते; किन्तु पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वम्, तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ दूषणमेव । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेत्वसिद्धेर्भागासिद्ध्याख्यदोषत्वात् । अत एव न पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन हेतुनिश्चये पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितिः । प्रकृते चानुबन्धत्वसामानाधिकरण्यतत्सत्त्वनिश्चयस्य त्वावच्छेदेनानुमितौ गौरवाल्लाघवाच्चतुर्दशसूत्रीयघटकानुबन्धत्वावच्छेदेनैवानुमितेरुपगन्तव्यतया "लण्" सूत्राकारस्यापि इत्संज्ञायोग्यत्वात्मकानुबन्धत्वरूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्तत्र हेतोरसत्त्वेन भागासिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिरित्याशयः । तदेवोपपादयति—*तवेत्यादिना* । मत इति शेषः । एतदुपपादनमित्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन बोध्यम् । तथा चेत्थं प्रयोगः—चतुर्दशसूत्रीयघटका अनुबन्धाः प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाववन्तः, लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति वदन्ति ।

नन्वनुबन्धानामप्रत्याहारे ग्रहणाभाव इत्यत्राचूपदस्य प्रत्याहारमात्रोपलक्षणत्वमुपेत्य सामान्यतोऽनुमितिस्वीकारे "अइउण्" इत्यादिघटकणकारादौ "हलन्त्यम्" इत्येतत्प्रवृत्तये हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वस्यैव सत्त्वेन व्यभिचारः । न च स्वघटितसमुदायावच्छिन्नबोध्यतानिरूपितबोधकतावत् प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावस्य साध्यत्वेन णकारादौ स्वघटितसमुदायानिष्ठघटकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकबोध्यतानिरूपितबोधकतावद् अजादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावस्य सत्त्वेन हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वे सत्यपि न व्यभिचार इति वाच्यम् । एवमपि लण्घटकणकारे स्वघटितहकारादिलान्तसमुदायावच्छिन्नबोध्यतानिरूपितबोधकतावद् हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । स्वाघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावस्य साध्यत्वे लणो णकारे हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्ववद् यण्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिः । अइउण्घटकणकारे पूर्ववद्व्यभिचारश्चेति चेत् ?

अत्र केचित्—स्वविशिष्टो यो वर्णः तदघटितसमुदायावच्छिन्न·

बोधकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाव एव साध्यः । वैशिष्ट्यञ्च- स्वेतरत्व स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वोभयसम्बन्धे- न। तथा च अइउण्घटकणकारे लण्घटकणकारे च निरुक्तोभय- सम्बन्धेन स्वविशिष्टञमङणनम्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबो- धकहल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वेऽपि न व्यभिचारः । पूर्वणकारे पूर्वणकारनिष्पन्नाणप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिवारणाय वैशिष्ट्य नियामकः प्रथमः सम्बन्धः । न चैवमपि इणप्रत्याहारजन्यबो- धविषयत्वं लण्घटकणकारे दुर्वारमेव, इणप्रत्याहारस्य निरुक्तोभयस- म्बन्धेन लण्घटकणकारविशिष्टाइउणघटकणकारघटितसमुदायावच्छि न्नबोधकत्वादिति वाच्यम्; स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्म- समानाधिकरणानुबन्धत्वानाश्रयत्वस्य वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयस- म्बन्धतया विवक्षणेन "अइउण्"घटकणकारेऽनुबन्धत्वाश्रयत्वेन ल- ण्घटकणकारवैशिष्ट्याभावेन तद्घटितसमुदायावच्छिन्नबोधक- त्वाप्रसङ्गात् । एवञ्च वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमसम्बन्धोऽप्यनादेय एवेत्यपरमनुकूलम् । न चैवमपि लणो णकारे अश्-अम्-अल्-यणादि- प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिः, तेषां निरुक्तसम्बन्धेन हल्प्रत्याहा- रस्येवानुबन्धणकारविशिष्टञमङणनम्घटकणकारघटितसमुदायाव- च्छिन्नबोधकत्वादिति वाच्यम् ? णकारे तत्तत्प्रत्याहारप्रयुक्तकार्याणा- मिष्टत्वेन लक्ष्यदोषविरहात् । न चानुमित्याऽनुबन्धानां तत्तत्प्रत्या- हारजन्यबोधविषयत्वाभावे साधितेऽपि लक्ष्यस्थणादीनां तत्तत्प्र- त्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ? प्रत्याहारे जातिपक्ष- स्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वेनानुबन्धत्वसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्ष- विषयतावच्छेदकधर्मवतां सर्वेषामेव पक्षत्वात्, लोपशास्त्रीयोद्देश्य- तावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्व- स्य हेतुत्वाच्चेत्याहुः ।

अन्ये तु-प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयत्वाभाव एव साध्यः । लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव हेतुः । तथा च अइउणघटकणाद्यनुबन्धेषु प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषय- त्वाभावे साधिते अकारादिचान्तसमुदायघटकबोध्यत्वादीनां लक्ष्य- स्थणकारादावसत्त्वेन न ग्रहणापत्तिः, न वा अनुबन्धणकारादौ हल्प्र- त्याहारबोध्यत्वेन व्यभिचारादिशङ्कापङ्कप्रक्षालनायासोऽपि, ञमङण- नम्घटकणकारस्य हल्प्रत्याहारजन्यबोधीयहादिलान्तसमुदायघट-

कत्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्वेन तल्लोप्यानां सर्वेषामनुबन्धानन्नुबन्धसाधारणानां हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वसिद्धेरित्याहुः ।

ननु लणघटकाकारस्यानुबन्धत्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तर"ऐऔच्"सूत्रघटकचकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरकालिकेत्त्वज्ञानोत्तरकालिकाऽप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकाले लणघटकाकारस्येत्संज्ञकत्वेन "तस्य लोपः" इत्यस्य प्राप्त्या लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन कथं हेतोरव्यापकत्वमिति चेत्, न । शास्त्राणां प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा वस्तुसत्ताया अनपेक्षणेन ज्ञानस्यापेक्षणेन च वस्तुतो लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य हेतुत्वासम्भवेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वेन प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् तादृशज्ञानाभावेनाकारे तद्विषयत्वाभावात् । न चाजादिप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकं यल्लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयतायास्स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिकाया अकारे प्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालेऽपि सत्त्वेन कथमव्यापकत्वं हेतोरिति वाच्यम् ? प्रत्यासत्त्या यदनुबन्धेषु यत्प्रत्याहारजन्यबोध्यत्वाभावादि विवक्षितं तत्प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकस्य लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशेनादोषात् ।

नन्वेवमपि ईश्वरज्ञानस्य केवलान्वयित्वेन नित्यत्वेन च देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकस्य "लण्"सूत्रघटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकस्यापि तस्य सत्त्वेन तद्विषयत्वेन न व्यापकत्वहानिः । न च स्वसमानकालिकत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तत्तत्प्रत्याहारज्ञानविशिष्टं यल्लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयत्वस्य हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारविषयकज्ञानस्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावान्न व्यापकत्वमिति वाच्यम् ? ईश्वरे प्रत्याहारज्ञानस्यापि सत्त्वेन तद्वैशिष्ट्यमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरिति चेत्, न । पाणिनेरस्मदाद्युद्देशेन प्रवृत्तेरीश्वरज्ञानमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करत्वात्; मीमांसकानुयायिनां शाब्दिकानां नये ईश्वरानभ्युपगमाच्च ।

अथ "लण्"सूत्राकारेऽनुनासिकत्वमस्वीकुर्वतामेषामपि नये तृतीयहेतोरव्यापकत्वं दुर्वारमेव । प्रथमेन "हलन्त्यम्" इति सूत्रेण लकारे इत्त्वज्ञानानन्तरहल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकं यद् झभञादिघटकञकारादावित्त्वज्ञानं भावि तावत्पर्यन्तं झल्प्रत्याहारज्ञानविलम्ब कारणाभावेन झभञादिघटकञकारादौ झल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकलोपशा-

बोधकप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाव एव साध्यः । वैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्व स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वोभयसम्बन्धेन । तथा च अइउण्घटकणकारे लण्घटकणकारे च निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टञमङणनम्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकहल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वेऽपि न व्यभिचारः । पूर्वणकारे पूर्वणकारनिष्पन्नाणप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिवारणाय वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमः सम्बन्धः । न चैवमपि इण्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वं लण्घटकणकारे दुर्वारमेव, इण्प्रत्याहारस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन लण्घटकणकारविशिष्टाइउण्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादिति वाच्यम् ; स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणानुबन्धत्वानाश्रयत्वस्य वैशिष्ट्यनियामकद्वितीयसम्बन्धतया विवक्षणेन "अइउण्"घटकणकारेऽनुबन्धत्वाश्रयत्वेन लण्घटकणकारवैशिष्ट्याभावेन तद्घटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वाप्रसङ्गात् । एवञ्च वैशिष्ट्यनियामकः प्रथमसम्बन्धोऽप्यनादेय एवेत्यपरमनुकूलम् । न चैवमपि लणो णकारे अश्-अम्-अल्-यथादिप्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिः, तेषां निरुक्तसम्बन्धेन हल्प्रत्याहारस्येवानुबन्धणकारविशिष्टञमङणनम्घटकणकारघटितसमुदायावच्छिन्नबोधकत्वादिति वाच्यम् ? णकारे तत्तत्प्रत्याहारप्रयुक्तकार्याणामिष्टत्वेन लक्ष्यदोषविरहात् । न चानुमित्याऽनुबन्धानां तत्तत्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावे साधितेऽपि लक्ष्यस्थणादीनां तत्तत्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वापत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ? प्रत्याहारे जातिपक्षस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वेनानुबन्धत्वसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवतां सर्वेषामेव पक्षत्वात्, लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य हेतुत्वाच्चेत्याहुः ।

अन्ये तु—प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयत्वाभाव एव साध्यः । लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमेव हेतुः । तथा च अइउण्घटकणाद्यनुबन्धेषु प्रत्याहारजन्यबोधीयघटकत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावे साधिते अकारादिचान्तसमुदायघटकबोध्यत्वादीनां लक्ष्यस्थणकारादावसत्त्वेन न ग्रहणापत्तिः, न वा अनुबन्धणकारादौ हल्प्रत्याहारबोध्यत्वेन व्यभिचारादिशङ्कापङ्कप्रक्षालनायासोऽपि, ञमङणनम्घटकणकारस्य हल्प्रत्याहारजन्यबोधीयहादिलान्तसमुदायघट-

कत्वावच्छिन्नविषयताश्रयत्वेन तद्बोध्यानां सर्वेषामनुबन्धानुबन्धसाधारणानां हल्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वसिद्धेरित्याहुः ।

ननु लण्घटकाकारस्यानुबन्धत्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तर "एओङ्" सूत्रघटकङकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरकालिकेत्वज्ञानोत्तरकालिकाच्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकाले लण्घटकाकारस्येत्संज्ञकत्वेन "तस्य लोपः" इत्यस्य प्राप्त्या लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन कथं हेतोरव्यापकत्वमिति चेद्, न । शास्त्राणां प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा वस्तुसत्ताया अनपेक्षणेन ज्ञानस्यापेक्षणेन च वस्तुतो लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य हेतुत्वासम्भवेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वेन प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् तादृशज्ञानाभावेनाकारे तद्विषयत्वाभावात् । न चाजादिप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकं यल्लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मिकाया अकारे प्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालेऽपि सत्त्वेन कथमव्यापकत्वं हेतोरिति वाच्यम् ? प्रत्यासत्त्या यदनुबन्धेषु यत्प्रत्याहारजन्यबोध्यत्वाभावादि विवक्षितं तत्प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकस्य लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशेनादोषात् ।

नन्वेवमपि ईश्वरज्ञानस्य केवलान्वयित्वेन नित्यत्वेन च देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारसिद्धिसमानकालिकस्य "लण्" सूत्रघटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकस्यापि तस्य सत्त्वेन तद्विषयत्वेन न व्यापकत्वहानिः । न च स्वसमानकालिकत्व स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तत्तत्प्रत्याहारज्ञानविशिष्टं यल्लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयत्वस्य हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने देवदत्तसमवेतहल्प्रत्याहारविषयकज्ञानस्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावान्न व्यापकत्वमिति वाच्यम् ? ईश्वरे प्रत्याहारज्ञानस्यापि सत्त्वेन तद्वैशिष्ट्यमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरिति चेद्, न । पाणिनेरस्मदादृगुद्देशेन प्रवृत्तेरीश्वरज्ञानमादाय व्यापकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करत्वात्; मीमांसकानुयायिनां शाब्दिकानां नये ईश्वरानभ्युपगमाच्च ।

अथ "लण्" सूत्राकारेऽनुनासिकत्वमस्वीकुर्वतामेषामपि नये तृतीयहेतोरव्यापकत्वं दुर्वारमेव । प्रथमेन "हलन्त्यम्" इति सूत्रेण लकारे इत्वज्ञानानन्तरहल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकं यद् झभञादिघटकञकारादावित्वज्ञानं भावि तावत्पर्यन्तं झल्प्रत्याहारज्ञानावलम्ब कारणाभावेन झभञादिघटकञकारादौ झल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकलोपशा-

स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वात्मकहेतोरभावादिति चेद्; मैवम् । यदनुबन्धाः यादृशप्रत्याहारबोध्यत्वेन विवक्षितास्ता-दृशप्रत्याहारज्ञानविशिष्टलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य हेतुत्वात् । ज्ञाने ज्ञानवैशिष्ट्यञ्च—स्वप्रयोजकज्ञानप्रयोज्यत्व; स्वप्रयोज्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वैतदुभयसम्बन्धेन । तथा च—झल्प्रत्याहारविषयकं यज्ज्ञानं तादृशज्ञानप्रयोजकं यल्लकारधर्मिकेत्त्वप्रकारकं ज्ञानम् "आदिरन्त्येन" इत्येतद्वाक्यार्थज्ञानञ्च तत्प्रयोज्यत्वस्य झलादिप्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यलक्ष्यधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वाभाववत्त्वस्य च जकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञाने सत्त्वेन तद्विषयत्वहेतोः सत्त्वेन न तत्र व्यापकत्वहानिः । लण्घटकाकारधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञाने हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोजकलकारधर्मिकेत्त्वप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वस्य परम्परया सत्त्वेऽपि हल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यं यच्चकारधर्मिकेत्त्वज्ञानद्वारकमच्प्रत्याहारज्ञानं तत्प्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेनोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावेनाव्यापकत्वकथनोपपत्तिश्च ।

केचित्तु—अव्यापकत्वापत्तिरित्यस्यानिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः । एवञ्च निरुक्तरीत्या झल्प्रत्याहारज्ञानसमानकालिकज्ञमञादिघटकजकारादिधर्मिकलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानाभावेन हेतोरव्यापकत्वेऽपि नानिष्टसाधनम् । न च जकारादौ झल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेनानिष्टसाधकत्वमस्तीति वाच्यम् ? पूर्वं जकारादौ झल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरकालिकजकारादिधर्मिकहल्त्वप्रकारकज्ञानेन "हलन्त्यम्" इतीत्संज्ञया "तस्य लोपः" इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वप्रकारकज्ञानेन तत्र भ्रमत्वबोधनेन जकारादौ झल्त्वव्यवहाराभावेनानिष्टसाधकत्वाभावात् । न चैवं रीत्या लण्घटकाकारेऽपि पूर्वं हेतोरसत्त्वेन हल्प्रत्याहारबोध्यत्वज्ञानेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरचकारधर्मिकेत्त्वज्ञानोत्तराच्प्रत्याहारज्ञानोत्तरमकारधर्मिकेत्त्वज्ञानेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञानेन पूर्वज्ञाने भ्रमत्वबोधनेन कुतोऽनिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तिरिति वाच्यम ? चकारधर्मिकहल्त्वज्ञानमुपजीव्यजायमानं चकारधर्मिकेत्त्वज्ञानमुपजीव्यजायमानेनाच्प्रत्याहारज्ञानेन जायमानाया इत्संज्ञाया हल्त्वविघातकलोपऽनिमित्तत्वेन पश्चादपि लण्घटकाकारे लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वज्ञानाभावेन भूतपूर्वाकारधर्मिकहल्त्वज्ञाने भ्रमत्वापादकस्याभावेनानिष्टसाधकाव्यापकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । भ्रम-

हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेन "उपदेशेऽजनु०" (पा० सू० १-३-२) इत्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्यकारस्येत्सञ्ज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशे 'मामाँस्त्रायस्व' इत्यत्रानुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा, 'सोऽस्ति' इत्यादौ सुलोपा-

---

आदिघटकअकारादिधर्मिकझलादिप्रत्याहारबोध्यत्वज्ञाने तु पश्चाद्भ्रमत्वं भवत्येव । न हि झलादिप्रत्याहारोपजीव्यत्वमस्ति, येन झलादिप्रत्याहारमुपजीव्य जायमानहल्प्रत्याहारज्ञानप्रयोज्यअकारधर्मिकहल्त्वप्रकारकज्ञानेन जायमानाया इत्संज्ञाया लोपेऽनिमित्तत्वेन लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं स्यादिति वदन्ति; तदसत् । अकारधर्मिकहल्त्वज्ञानमुपजीव्य जायमानाया इत्संज्ञाया उपजीव्यविरोधादकारलोपेऽनिमित्तत्वेऽपि अकारधर्मिकहल्त्वज्ञानोत्तरेत्वज्ञानाधीनाच्प्रत्याहारज्ञानाधीना या अकारेत्संज्ञा तस्या अकारवृत्तिहल्त्वविघातकलोपेऽनिमित्तत्वे विरोधाभावात् । ईदृशविरोधमाश्रित्यैतद्ग्रन्थसौष्ठवेऽप्यनुपदवक्ष्यमाणस्याकारे हल्त्वापादकस्य ग्रन्थस्योपजीव्यविरोधेनासङ्गतेर्दुर्वारत्वाच्चेत्यलम् ।

नन्वस्तु रप्रत्याहारः, अस्तु च "लपरत्वं वक्ष्यामि" इति भाष्यप्रामाण्येनानुबन्धत्वसमानाधिकरणतद्व्यक्तित्वावच्छेदेन गुरुभूताऽप्यनुमितिः, दोषः क इत्यत आह—*प्रत्याहारेष्वित्यादि*। तत्र लोपस्येत्यादितृतीयान्तस्य हेतुग्रन्थस्य वक्ष्यमाणन्यायेनेहापि सम्बन्धः । ननु हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राग् "उपदेशेऽज्"इत्यस्य वाक्यार्थबोधाभावेऽप्यण्प्रत्याहारकाले "लण्"इत्यकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारसम्भवेनाक्षरसमाम्नायिकानामेव ग्राहकशास्त्रे ग्रहणेन सानुनासिकाकारस्यानण्त्वात्तेन दीर्घसानुनासिकग्रहणं न सम्भवति । किञ्च लण्घटकाकारस्य यथाकथञ्चिदण्त्वेऽपि लक्ष्यस्थाकारस्य ततो भिन्नत्वेन हल्त्वाभावाद्दोषोऽपि न सम्भवतीत्यत आह—*जातिग्रहणपक्षस्यैवेति*। अत एव अवात्तामित्यत्र "झलो झलि"इति सलोपः सिद्ध्यति । नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशः ह्रस्वत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशो वा तत्राद्य आह—*मामित्यादि*। अमितेः क्विपि "अनुनासिकस्य" इति दीर्घे सम्बुद्धौ आमिति रूपम् । *अनुस्वारापत्तिरिति*। "मोऽनुस्वारः" इत्यनेनेति भावः। अन्त्य आह-*सोऽस्तीति*। *सुलोपेति*। हल्त्वस्या-

द्यापत्तिश्च। अत एव—

"प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न।"

इत्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये य एतेऽक्षु अज्बोधकसूत्रेषु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते तेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थकेनाच्प्रत्याहारे शङ्का कृता, न हल्प्रत्याहारे। भाष्ये च "अइउण्" (मा० सू० १) इत्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता। तत्र प्राधान्यं प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपं, हल्षु च तथोपदेशस्तेषाम्, अक्षु तु स्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधा-

---

सिद्धत्वादित्यादिः। न च "एतत्तदोः" इतिसूत्रसामर्थ्यादकारस्य हल्त्वं नेति कल्प्यते। अन्यथा सर्वत्रान्तरङ्गत्वाद् हल्ङ्यादिलोपे तद्वैयर्थ्यादिति वाच्यम्? तत्सामर्थ्येन लाघवात् "लण्"सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वाभावकल्पनाया एव युक्तत्वात्। अनुनासिकत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वजातितात्पर्येणाह—*आदीति*। तेन मामाँस्त्रायस्वेत्यस्य सङ्ग्रहः। अन्ततः क्विपि सम्बुद्धौ संयोगान्तलोपे अनितेर्विचि सम्बुद्धौ वा आनितिरूपम्।

वस्तुतस्तु गुणाभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्य च भगवदभिमतत्वेन सर्वत्र दोष इति बहवः। अथ "प्रत्याहारेऽनुबन्धानाम्" इत्यत्र प्रत्याहारपदेनाच्प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं; न तु प्रत्याहारसामान्यस्येति पक्षेऽपि स्वप्रत्याहारवादमते भाष्यविरोधं मनसिकृत्य फलमुखेनाह—*अत एवेति*। "लण्"सूत्राकारस्याननुनासिकत्वादेवेत्यर्थः। प्रसङ्गाद्वितीयहेतुं विवृणोति—*तत्रेति*। हेतुकुक्षावित्यर्थः। *ग्रहणार्थत्वमिति*। बोध्यत्वप्रयोजनत्वरूपमित्यर्थः।

वस्तुतस्तु प्राधान्यं श्रुतिघटकत्वमेव स्वमते वक्तुं युक्तम्। अनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वस्य तदतिरिक्तानां श्रुतित्वस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वेन श्रुत्यपेक्षया महेश्वरकृतेऽप्राधान्यस्य युक्तत्वात्। अत एव "हयवरट्" इत्यादौ टकारादेर्न प्राधान्यम्। अन्यथा हल्षु च तथोपदेशस्तेषामित्यादितट्टकारादेरपि प्राधान्यापत्तौ द्वितीयहेतोरव्यापकत्वापत्तेः। न चैवमस्य हेतोः "स्वौजस्" इत्यत्रासत्त्वात्तेनानुबन्धानामपि सुबादिबोध्यत्वं स्यादिति वाच्यम्? अनुबन्धघटिते तस्येष्टत्वात्। ननु त्वन्मतेऽप्यच्प्रत्याहारेऽनुबन्धग्रहणापत्तिपरभाष्यवार्तिकविरोधो दुर्वारः; हयादिषु टकारादिग्रहणानापाद-

न्यात्तेषामेव सञ्ज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च हशादिप्रत्याहारे टग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यम् । हकारादिषु पुनःपुनरकारोच्चारणेन उच्चारणार्थवर्णरहितहलां तद्घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् तद्विषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च । तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम् । "उरण् रपरः" (पा० सू० १-१-५१) इत्यत्र लग्रहणं कर्तव्यमेव । ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यवदित्याहुः ।

ननु "हय" (मा०सू० ५) इत्यादावकारोच्चारणेन तस्य

नादित्याशङ्क्य निराकुरुते-*न चेत्यादिना*। *पुनःपुनरिति* । न च "नाचं विना" इत्यादिवक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽकारोच्चारणस्य सार्थक्येन कथं ज्ञापकतेति वाच्यम् ? व्यञ्जनद्वयमध्य एकैकाकारोच्चारणेनापि तद्भाष्यसंरक्षणात्प्रतिव्यञ्जनमकारोच्चारणरूपयत्नाधिक्यस्य तदर्थत्वात् । *शक्यत्वादिति* । प्रत्येकमकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णराहित्यमेवाप्राधान्यं हल्षु ज्ञाप्यते इति भावः ।

आचारिणस्तु-हश्प्रत्याहारे तु न टकारग्रहणं "यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति" इति भाष्यस्य अन्तःस्थानामन्तःस्थासु पञ्चमानां पञ्चमेषु चतुर्थानाञ्चतुर्थेषु तृतीयानां तृतीयेषु द्वितीयानां द्वितीयेषु प्रथमानां प्रथमेषूष्मणामूष्मसूपदेशस्य ग्रहणार्थत्वम्; नेतरेषामितरेष्वित्यर्थत्वात् "अचोऽक्षु, हलो हल्षु" इति भाष्यस्योपलक्षणत्वान्न दोष इत्याहुः ।

अन्ये तु-हशादौ श्रुतिघटकत्वरूपधर्मेण प्रत्याहारादिहकारादिसजातीयानामेव ग्रहणेन न टकारग्रहणमिति वदन्ति । *तद्विषयप्रयोगाणामिति* । हशादिप्रत्याहारे टकारग्रहणेन हश्निमित्तककार्यघटितरामो टीकत इत्यादीनामित्यर्थः । एतेन तद्विषयेत्यादेर्हश्त्वावच्छिन्नोद्देश्यताश्रयटकारघटितानामित्यर्थं मनसि निधाय इदञ्चिन्त्यम्, 'को यष्टिकष्टीकते' इतिमालतीमाधवोक्तमहाकविप्रयोगदर्शनादिति वदन्तावुदयङ्कराचारिणौ समाहितौ । प्राचीनमतं निराकृत्य स्वमतमुपसंहरति-*तस्मादित्यादिना* । *आहुरिति* ।

केचित्तु-रप्रत्याहारकरणमेव सम्यक्, "उरण् रपरः" इति सूत्रे लकाराकरणजलाघवात् । अत एव भाष्यकृता "लपरत्वं वक्ष्यामि" इत्युक्त्वाऽपि पुनर्नोक्तम् । तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिस्तु नास्त्येव हल्संज्ञावत्त्वस्यैवानुबन्धत्वेन हल्प्रत्याहारासिद्धेः प्राग लणोऽकारे तदभावे

हल्त्वप्रसङ्गोऽत आह—हकारादिष्विति । “न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति” इति “उच्चैरुदात्तः” (पा० सू० १-२-२९) इतिसूत्रस्थभाष्यात् “एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते,

---

पक्षतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् । किञ्च उच्चारणार्थानामपि स्वनये इत्संज्ञालोपाभ्यामेवापहारस्य “दिव औत्” सूत्रे वक्ष्यमाणत्वेन “हयवर”इत्यादिघटकसकलोच्चारणार्थकाकारेषु हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राग् लोपशास्त्रीयेत्यादिनिरुक्तहेतोरभावेनाव्यापकत्वापत्तिः । हल्पदेनाकारग्रहणे मामांस्त्रायस्वेतिदोषापत्तिश्चैतन्मतेऽपि दुर्वारेति द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्मध्य एकैकाकारोच्चारणे कर्त्तव्ये प्रतिव्यञ्जनमकारोच्चारणसामर्थ्यात्तुल्यजातीयानित्यादिभाष्याच्च प्रत्याहाराणामाद्यन्तसजातीयमध्यपातिबोध्यबोधकत्वं स्वीकार्यम् । साजात्यञ्च-बोधकत्वप्रकारकाचार्यतात्पर्यविषयत्वेनैव । अत एव सुबादिपदैस्त्यामेकदेशादेः हलादिपदैर्मध्यपातिवर्णसङ्घातस्य चाग्रहणं सिद्धम् । अच्त्वहल्त्वादिना तु न साजात्यं सुबादावसम्भवात् । अलादिभिर्हकारादेरग्रहणप्रसङ्गाच्च । एवञ्च “हयवरट्” इत्यादिघटकाकारेष्विव लण्घटकाकारेऽपि बोधकत्वेनाचार्यतात्पर्यविषयत्वाभावेनैव मामांस्त्रायस्वेत्यादौ दोषवारणमुभयमतेऽपि तुल्यमेव । इत्संज्ञायोग्यत्वात्मकानुबन्धत्वाभ्युपगमान्तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिसहनं परमेतन्मते विपरीतमतिरिच्यते ।

यत्तु श्रीधरेण—उच्चारणार्थानामित्संज्ञालोपाभ्यामपहारो विधेयविषय एवेति न हकारोत्तराकारादिष्वव्यापकत्वापत्तिरित्याद्यपकमुक्तम्; तद् हद्त्यादीनामपि साधुत्वविधायकत्वस्योक्तत्वेनैव पराकरणीयम् । किञ्च ‘मामांस्त्रायस्व’ इत्याद्यापत्तिप्रतिपादनमयुक्तमेव, “हलन्त्यम्” इत्यत्र हलपदेन सानुनासिकाकारस्य ग्रहणसम्भवेऽपि “मोऽनुस्वारः” इत्यादौ न तस्य ग्रहणम् । ततः पूर्वमुपदेशोऽजित्यस्य वाक्यार्थबोधासम्भवेनेत्संज्ञालोपाभ्यां तद्ग्रहणबाधनात् । “नाज्झलौ” “अणुदित्” इत्यनयोः सूत्रयोरजण्पदाभ्यामाक्षरसमाम्नायिकानामेव ग्रहणेऽप्यन्यत्र दीर्घादीनामपि ग्रहणवत् । एवमच्प्रत्याहारमात्रविषयकशङ्कासमाधानपरभाष्यविरोधोऽप्युपलक्षणतया व्याख्याय निरोद्धव्यः; उक्तरीत्या नव्यैरपि तस्यावश्यशरणीकरणीयत्वादित्याहुः ।

ननु हकारादिष्वकारोच्चारणस्य किं प्रयोजनमत आह—*न पुनरिति* । नन्वेवमप्युच्चारणार्थं कृतस्याप्यकारस्य मध्यगत्वेन हल्संज्ञाकुतो नेत्यत आह—*एषा हीति* । ननु तुल्यजातीयत्वं केन धर्मेण

यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति, अचोऽक्षु, हलो हल्षु" इति प्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्र भाष्याच्चेति भावः ।

स्यादेतत् । "न विभक्तौ" (पा०सू० १-३-४) इत्यादेः सार्थक्याय "हलन्त्यम्" (पा०सू०१-३-३) इत्यस्योपदेशेऽन्त्यं हल् इदित्यर्थस्यावश्यकत्वेन "हलन्त्यम्" (पा०सू०१-३-३) "आदिरन्त्येन" (पा०सू० १-१-७१) इत्यनयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाल्लकारे इत्संज्ञामबोधयित्वा हलामित्संज्ञाबोधनं पाणिनेरयुक्तम् । न च "हयवर्" (मा०सू० ५) इत्यादेरावृत्त्या "शषसर्" (मा०सू० १३) इत्यन्तं समुदायमुद्दिश्य "हल्"

विवक्षितम् ? अच्त्वहल्त्वान्यतरेणेति तु न युक्तम् । साजात्ये निश्चिते सति ते संज्ञे तयोश्च ज्ञातयोः साजात्यनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयापत्तेरिति चेद् ? शृणु । औकारावृत्त्यच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचि साजात्यम् । अच्त्वाव्याप्येण्त्वादिमादायासम्भववारणायौकारावृत्तीति तद्वृत्त्यक्त्वादिमादायासम्भववारणायाच्त्वाव्याप्येति । हकारावृत्तिहल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन हलि तत् तदव्याप्यात्त्वादिमादाय तद्वृत्तियण्त्वादिमादाय चाऽसम्भववारणायोभयम् । अथवा स्वरत्वेनाचि, व्यञ्जनत्वेन हलि, साजात्यम् । तयोर्लोके प्रसिद्धत्वेन हल्संज्ञाग्रहात्प्रागपि सुग्रहत्वादिति बोध्यम् ।

अथ हल्सूत्रान्त्यमित्यर्थे नान्योन्याश्रयशङ्क्याक्षिपन्तं प्रत्याह—*न विभक्ताविस्यादेरिति* । *परस्परापेक्षत्वेनेति* । परस्परत्वञ्च—सम्बन्धविशिष्टसम्बन्धसम्बन्धित्वमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते । प्रकृते च स्ववाक्यार्थाधीनकिञ्चित्पदशक्तिग्रहप्रयोज्यवाक्यार्थधीप्रयोजकत्वमेव सूत्रयोः सम्बन्धः । *अन्योन्याश्रयादिति* । स्वज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वमन्योन्याश्रयत्वम् । "हलन्त्यम्"इत्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोज्येत्पदार्थज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वं हल्पदार्थस्य हल्पदार्थज्ञप्त्यधीनज्ञप्तिकत्वमित्पदार्थस्येति बोध्यम् । *आवृत्त्येति* । हलित्यनेनोद्देश्यविधेयभावेन हल्संज्ञाविधानार्थमेकम् "आदिरन्त्येन" इत्यनेनैकवाक्यतया वलादिप्रत्याहारार्थमपरमिति भावः । न च "हयवर्" इत्यादिनवसूत्रीमावर्त्य तत्समुदायघटकानां हल्संज्ञायामपि आवर्त्तमानहल्सूत्रघटकलकारस्य तदभावादित्त्वानापत्तौ वलादिप्रत्याहारानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? त्वणो

(पा०सू० १४) इत्यनेन हल्सञ्ज्ञाऽपि विधेयेति वाच्यम् । दशसू- त्राऽऽवृत्तौ गौरवात् ।

ननु "उपदेशे इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिकः" इति सूत्रत्रयमस्तु, अजित्यनन्त्यार्थम्, तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादज्वेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति नियमाश्रयणाल्रुप्रभृतौ न दोषः, योगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा व्यवाहितस्यापि तेन नियमः, "मिदचोऽन्त्यात्" (पा० सू० १-१-४७) इति ज्ञापकाच्च न विपरीतनियमः, एवञ्च हल्ग्रहणमपि व्यर्थमन्योन्याश्रयश्च । न च पाणिनिसूत्रभेदे पारायणादावदृष्टहानिः । तथा च तत्र तत्र भाष्यम्-"अपाणिनीयन्तु भवति"-इति वाच्यम् । कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वेऽस्यादोषत्वात् । "सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र तदेवाऽन्यत् सूत्रं क्रियते भूयो वा, यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते नासौ

लकारस्य तत्समुदायघटकत्वेन तज्जात्याश्रयसकललकाराणां ह्रस्पदबोध्यत्वसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु 'न चेत्यादिरूढौ तु न मानम्' इत्यन्तग्रन्थस्यात्र लेखोऽनुचितः । गौरवस्य सापेक्षत्वेन लघुभूतोपायान्तरस्याधुनाऽदर्शितत्वेन तत्समाधानस्यासङ्गतेः । तस्मात् पाणिनेरयुक्तमित्यस्यानन्तरमतः सूत्रावृत्त्या तं परिहरति-हलन्त्यामितीति लिखित्वाऽसौ लेख्य इति बोध्यम् । *अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति* । तदननुवृत्तौ तु मनिनादौ मकारादेरित्त्वार्थं विधिरेव स्यादिति भावः । *अज्चेदिद् भवतीति* । अयं विधिमुखप्रवृत्तिसम्पादकनियमोऽयुक्तः । तथा सति अजितियोगस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किन्तु गुरुभूतोऽपि अनुनासिकेतरोऽजिन्न भवतीति निषेधमुखेनैव नियमप्रवृत्तिर्वक्तव्येति बोध्यम् । *रुप्रभृताविति* । 'रु शब्दे' इतिनिर्दिष्टधातुष्वित्यर्थः । अशोकवनिकान्यायेनैतदुक्तिः । ननु रुप्रभृतावजितियोगप्राप्तेत्सञ्ज्ञाया नियमेन वारणेऽपि पूर्वयोगेन तदापात्तद्दुर्वारेत्यत आह-*योगविभागेति* । *विपरीतनियम इति* । अनुनासिकश्चेदिद्भवति, तर्ह्यजेवेत्याकारक इति भाव । *अदोषत्वादिति* । अपाणिनीयत्वस्यादोषत्वादित्यर्थः । अत्रैव भाष्यसम्मतिमाह-*सूत्रभेदमिति* । *उपाचरन्ति*-वर्णयन्ति । *तदेव*-तत्फलकमेव । *भूयः*-तदपेक्षयाऽधिकम् । *उपसंहृत्य*-संक्षिप्य, लघुं स्वीकृ-

सूत्रभेदः" इति "अच उपसर्गात्तः" (पा०सू० ७-४-४७) इति सूत्रभाष्यात्। नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दोषाय इति शेषः। सति सम्भवे दृष्टद्वारैवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः। अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरसकलभाष्योच्छेदो नेति चेत्। न, योगविभाग-नियमज्ञापकाश्रयणेऽतिगौरवात्। न हि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्त्तव्यं, न तु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति। न च सह आसमन्तात् एति गच्छतीति सहेता मध्यमो वर्ण इत्यर्थ इति, अतो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्। अन्योन्याश्रयतत्परिहारादीन् वदता भाष्यकारेण "कटी" (भ्वा०धा० ३२१) "वी" (भ्वा० धा० ११२३) इत्यत्र प्रश्लिष्टाद् "ईङ् गतौ" (दि०धा० ११४८) इत्यतश्च सह-आङ्-पूर्वात्तृजभावबोधनात्। किञ्च योगमर्यादया तत उक्तार्थालाभः। आसमन्तादित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थत्वञ्च। रूढौ तु न

स्येति यावत्। ननु साक्षाद्दृष्टस्य सूत्रभेदस्य कथम्भवदुक्तिमात्रेणापह्नव इत्यत आह—*दोषायेति*। तथा च सूत्रभेदो दोषाय न भवतीत्यर्थः। *तदाशय इति*। लाघवादेवमेव न्यासः पाणिनिना कुतो न कृत इति पूर्वपक्ष्याशय इत्यर्थः। एतेन 'सामर्थ्ययोगान्न हि' इत्यादिभाष्यात्पूर्वं केषाञ्चिच्छब्दानामदृष्टार्थत्वं प्रतिपादितम्। अत्र तु सूत्रभेदमित्यादिभाष्याद् दृष्टद्वारैवादृष्टार्थत्वं प्रतिपाद्यत इति परस्परं विरुद्धमित्यपास्तम्। "नासौ सूत्रभेद"इतिभाष्यस्य दृष्टप्रयोजनकोऽसौ न भवति, केवलादृष्टप्रयोजनकः सूत्रभेदो भवत्येवेति श्रीधरोक्तव्याख्यानरीत्या विरोधलेशाभावाच्च। *इणगताविव्यतश्चेति*। अयमपपाठः। आ एतेति स्थितावेत्येधतीतिवृद्ध्यापत्तेः। "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति तु अगतिकगतिभूतं स्वमते प्रत्याख्यातञ्च। धातूपसर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गत्वात्तृचः प्राग् "आद्गुणः"इत्यपि न, वृद्धेरनवकाशत्वापत्तेः। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्यस्य सिद्धान्तितत्वाच्च। *व्यर्थत्वञ्चेति*। यत्तु येन अमङणेतिणकारादिभिरणादिप्रत्याहारापत्तिर्बोध्येत्याचारिणः। तन्न, व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात्। तदाश्रयणे गौरवन्तु सर्वेषाङ्कले पतितमेवेति न तद्दोषायालम्।

मानमतः सूत्रावृत्त्या तं परिहरति—हलन्त्यामिति ।

भाष्येऽप्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्य "हलन्त्यामित्सञ्ज्ञं भवति लकारश्चेद्भवतीति वक्तव्यम्" इत्युक्त्वा "एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्‌ हल् च हल् च हल्, हलन्त्यामित्" इत्युक्तम् । तस्यायं भावः—कृतैकशेषेण हल्पदेन सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासोऽन्त्यशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येवोभयत्रान्वयः । एवञ्च हल्सूत्रान्त्यं हल्रूपान्त्यं चेति बोधः । अन्त्ये "राहोः शिरः" इतिवत् षष्ठीति । अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशो बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोधः । हसमीपो लकार इद् हल्रूपान्त्यश्चेति कैयटोक्तव्याख्यायां तु हल् इत्सञ्ज्ञं भवति हलन्त्यश्चेदिति वदेदित्यूह्यम् ।

नन्वेवमपि "न विभक्तौ" (पा० सू० १–३–४) इति विभक्तिपदबोध्यसुप्तिङ्बोधो "हलन्त्यम्" (पा० सू० १–३–३) इति वाक्यार्थबोधोत्तरं, तद्बोधश्चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्य-

---

परे तु—"तस्यादित"इतिसूत्रे ह्रस्वग्रहणवदितेत्यस्यातन्त्रत्वमस्तु, इति नान्योन्याश्रयशङ्कासमाधानादिक्लेशलेशोऽपीति वदन्ति । *सूत्रावृत्त्या तं परिहरतीति*। अत्र हल्पदमावर्त्यैकत्र हस्य लिति विग्रहेण हसमीपो लकार इदिति उपदेशेऽन्त्यं हलिदिति च वाक्यार्थद्वयमिति कैयटमतम् । सामीप्यञ्च षष्ठ्यर्थः सम्भवतीति सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरेवेति दीक्षितमतम् । सम्पूर्णसूत्रावृत्तौ गौरवात्कैयटोक्ते भाष्याक्षराननुगुण्याच्च स्वाभिप्रेतं भाष्योक्तिलब्धं परिहारमाह—*भाष्येऽपीत्यादिना* । *सम्बन्धसामान्येति* । अवयवावयविभावस्यैकत्वेऽप्येकत्र तस्य मुख्यत्वमपरत्र तस्यारोपितत्वमित्येतावता भेदमाश्रित्येदमुक्तमिति बोध्यम् । *हल्सूत्रान्त्यमिति* । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणवदेकशेषान्ते श्रूयमाणस्यापि साहित्यानुरोधेन प्रत्येकमन्वयादिति भावः । कैयटोक्तं खण्डयितुमाह—*हसमीप इत्यादि* । *हलित्सञ्ज्ञमिति* । हकारसमीपो लकार इत्संज्ञ इत्यर्थः । *हलन्त्यश्चेति* । हल्रूपान्त्यश्चेत्यर्थः । *वदेदिति* । भाष्यकार इति शेषः ।

परे तु—एतद्दलद् एकहल्पदार्थस्यान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वेऽपि द्वितीयहल्पदार्थस्याधुना निष्पत्त्यभावे-

न्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेत् । न, अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं पदपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावात् । न ह्य-

---

नान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतयोर्युगपदसम्भवेन साहित्याभावेनैकशेषानुपपत्तेः । न चैकत्र हलपदार्थे प्रकारतामाश्रित्य बोधे जाते पश्चादपरहलपदार्थे ज्ञाते द्वितीयो बोध इति वाच्यम् ? वाक्यार्थबोधद्वयस्यान्यपदावृत्तिमन्तरेणासम्भवेन प्राचीनमताद्वैलक्षण्यापत्तेः । ग्रामकूपो गङ्गातीरमित्यादौ सामीप्यार्थप्रतीतेरानुभाविकत्वेन कैयटोक्तपरिरक्षणपरमुदयङ्करोक्तमपि न युक्तम् । एकस्य हलपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनन्वयेन साहित्यराहित्येनैकशेषानुपपत्तेर्दुर्वारत्वाद् भाष्यप्रामाण्यात्सौत्रत्वाद्वाऽसाहित्येऽप्येकशेषकल्पनापेक्षया तु सूत्रावृत्तिरेव युक्तेति वदन्ति ।

उत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावादिति । अथानेकस्थले शाब्दबोधधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानस्य निषेधापवादशास्त्राभ्यां बोधनवत्प्रकृतेऽप्यव्यवहितोत्तरसूत्रे निषेधार्थकनकारश्रवणेनानन्तरस्यैव निषेध्यत्वेनानुसन्धानान्निरुक्तशाब्दबोधधर्मिकप्रामाण्यसंशयः स्यादिति चेत् । का क्षतिः, न हि नैयायिकवत्संशयात्मकं शाब्दबोधं तिरस्कुर्वन्ति शाब्दिका अपीति, ज्ञानसंशये विषयसंशयेऽपि संशयात्मकशक्तिग्रहेणैव "आदिरन्त्येन" इत्यादिसूत्रस्थेत्पदेन पादीनामुपस्थितौ सुबादिप्रत्याहारसिद्धौ विभक्तिज्ञाने "न विभक्तौ" इत्येतद्बोधानन्तरं तवर्गसकारमकारत्वावच्छेदेनेत्पदवत्त्वप्रकारकज्ञानस्याप्रामाण्यबोधेन तदितरहल्त्वावच्छेदेन प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषविरहादिति बोध्यम् । *न ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यैवेति* । नन्विदमनुपपन्नम् ; अभावश्चतुर्विध इत्यादिज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यानपेक्षणात् । न च प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानमपेक्ष्यते इति तात्पर्यमिति वाच्यम् ? विशिष्टबुद्धिमात्रे विशेषणज्ञानस्यापेक्षानियमेन विशिष्योपादानस्यानुपयोगादिति चेद् , न । नञ्पदवाच्यतावच्छेदकं यत्क्रियाऽन्वयितावच्छेदकं विलक्षणं रूपन्तेन रूपेणाभावज्ञानम्प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य नियमेनापेक्षेति तात्पर्यात् । अत एव न भवतीत्युक्ते किमितिप्रतियोगिजिज्ञासा नियमेनोत्पद्यते ।

केचित्तु-अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणता यथा नियमेन न कस्यापि सम्मता, तथा प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञानस्य कारणताऽपि न

भावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञानस्य कारणता कस्यापि सम्मता। प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्च।

"पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः" इत्यस्य त्वयं भावः—लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्स-

---

कस्यापि सम्मतेति व्यतिरेकिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकतया व्याचख्युः; तदसत्। प्रतियोगिज्ञानं विनेत्यनुपदवक्ष्यमाणग्रन्थस्यासङ्गत्यापत्तेः। प्रत्युत निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधं विना निषेधशास्त्रजबोध एव न सम्भवतीत्याह—*प्रतियोगिज्ञानं विनेति*। *निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्चेति*। सङ्केतसम्बन्धेनेत्पदस्याप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावज्ञानस्यास्वीकारादिति भावः। न च "हलन्त्यम्" इत्येतद्वाक्यार्थबोधाभावेऽपि "उपदेशेऽच्" इत्येतद्वाक्यार्थबोधमात्रेणानुनासिकाकारादौ प्रसिद्धस्य सङ्केतसम्बन्धेनेत्पदस्याभावबोधनमेवास्त्विति वाच्यम्? "हलन्त्य"सूत्रवाक्यार्थबोधात्प्रागच्प्रत्याहारज्ञानाभावेन "उपदेशेऽच्" इत्यस्यापि बोधासम्भवात्। न च "न विभक्तौ" इत्यत्रेत्पदस्यानुवृत्त्या श्रवणेन्द्रियेणैव प्रतियोगिज्ञानस्य जायमानत्वे घटकतासम्बन्धेन प्रसिद्धत्वेन च वाक्यार्थबोधः सुलभ इति वाच्यम्? यत्सम्बन्धेन यदभावः प्रत्याय्यस्तेन सम्बन्धेन तस्य प्रसिद्धत्वापेक्षणात्। अथ नैयायिकनयेऽप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावास्वीकारेऽपि शाब्दिकनये तत्स्वीकारादेतदुक्तमयुक्तमिति चेत्? न। प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधस्य निषेधशास्त्रजबोधस्य योऽर्थः फलं तदसम्भवादित्यर्थेन निषेधशास्त्रीयवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञाने निषेध्यशास्त्रजवाक्यार्थबोधस्य कारणतायां तात्पर्यात्। न हि निषेध्यशास्त्रीयवाक्यार्थबोधं विना निषेधशास्त्रीयवाक्यार्थधर्मिकसाफल्यज्ञानम्भवितुमर्हतीति दिक्।

नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोपपत्तावुदासीनविषय इवापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चात् "स्थानेऽन्तरम"सूत्रभाष्योक्त'भुक्तवन्तम्' इति न्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्रातिपदिकार्थसूत्रपठितेन 'पूर्वं ह्यपवादा' इतिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुतिङ्निष्पत्त्यभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेत्यत आह—*पूर्वं ह्यपवादेत्यादि*। *लक्षणैकचक्षुष्कस्येति*। लक्षणमेवैकं चक्षुर्यस्य तस्येत्यर्थः। ऋषयो लक्ष्यैकचक्षुष्काः, वयन्तु लक्षणैकचक्षुष्का इति वहवः।

र्गकृतसंस्कारबुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या भुक्तवन्तं प्रति 'मा भुक्था' इति वाक्यस्येवापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या चापवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तदविषयं

केचित्तु–अयं प्रयोगः साधुः उत अन्धपरम्परयैव प्रयुक्त इति संशये सूत्रेणैव यैर्निर्णीयते ते लक्षणैकचक्षुष्काः । यत्र च तैरेव सूत्रजबोधधर्मिकतात्पर्यसंशये लक्ष्याणि निरीक्ष्य तात्पर्यं निर्णीयते तत्र त एव लक्ष्यैकचक्षुष्का इति वदन्ति ।

ननु लक्षणैकचक्षुष्काणां मते राम ङे इत्यस्य प्रसङ्गे "ङेर्यः" इत्यनेन रामाय इत्यस्य "सुपि च" इत्यनेन रामायेत्यस्य च साधुत्वबोधनेन परस्परविरोधादप्रामाण्यापत्तिरिति चेद्, न । 'उपायाः शिक्षमाणानाम्' इति न्यायेन पञ्चकोशवत्परशास्त्रैः पूर्वपूर्वशास्त्रबोधितसाधुत्वेऽप्रामाण्यस्य पूर्वपूर्वशास्त्रेण सत्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तिमता शास्त्रेण यस्य साधुत्वं बोधिष्यते तदेव साधु इत्यभ्यनुज्ञाया वा कल्पनेनाविरोधात् । *उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्न इति* । असति बाधक उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेये विधेयसम्बन्धे वा भासत इति सिद्धान्तादिति भावः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यादिबुद्धावित्यन्तं वैयर्थ्यापत्त्येत्यत्रान्वयि । उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्येति पृथक्कोटिः ।

तस्या अयं भावः–यदि उत्सर्गशास्त्रं वास्तविकभावमाश्रित्यापवादशास्त्रासम्भावनया उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेयान्वयं स्वीकृत्य केषुचित्स्वसंस्कार्येषु केषुचिदपवादसंस्कार्येषु च लक्ष्येषु प्रवर्त्तेत; पश्चादपवादशास्त्रमपि स्ववाक्यार्थबोधोत्तरमवशिष्टेषु स्वसंस्कार्येषु लक्ष्येषु प्रवर्तेत; तदा कानिचिदसंस्कृतानि कानिचिदपवादसंस्कार्याण्यप्युत्सर्गसंस्कृतानि चापद्येरन्निति विषयव्यवस्थानापत्तिरिति । *वैयर्थ्यापत्त्येति* । लिङादिघटितवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरोपधायकत्वनियमेन पूर्वमुत्सर्गप्रवृत्तावपवादस्य तदभावेन वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । उक्तापत्तिद्वयपरिहाराय 'पूर्वं ह्यपवादा' इत्यस्य कर्त्तव्यमाह–*तत्पूर्वमित्यादिना* । *तत्पूर्वम्*–उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वम् । *तदविषयम्*–अपवादशास्त्राविषयम् । उत्सर्गशास्त्रबोधे पूर्वं जातेऽपि अपवादशास्त्रबोधोत्तरमपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनोत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नं सङ्को-

तत्तल्लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्लवद्वारोत्सर्गेण संस्करोति, अन्यथा विकल्पापत्तिरिति। यद्यपि "भुक्तवन्तं प्रति" इति न्यायो लुगादिना जातनिवृत्तेर्व्यभिचरितस्तथाऽपि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न

न्योत्सर्गशास्त्रं प्रवर्त्तनीयमिति यावत्। *तत्तद्विषयवाक्योपप्लवेति*। उपप्लवश्चैतन्मते व्यक्तिपक्षमात्रे। परेषां मते तु जातिपक्षेऽपीति वक्ष्यते। *अन्यथा*-भुक्तवन्तमित्यस्यानङ्गीकारे। *विकल्पापत्तिरिति*। उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनोत्सर्गप्रवृत्तावपवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या उत्सर्गप्रवृत्तावप्रामाण्यबोधनपूर्वकमपवादशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकतामुत्सर्गापवादशास्त्रीयविधेयगतान्यतरत्वे स्वीकृत्य ण्वुल्तृजादिवदपवादलक्ष्येषु विकल्पापत्तिरित्यर्थः। *तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति*। ननु लुकीव लोपेऽपि तुल्यन्यायेनानुत्पत्तेरेवाङ्गीकर्तव्यतया हल्ङ्यादिसूत्रेण "स्वौजस्" इत्यत्र प्रातिपदिकपदे हलन्ताद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्यैव फलिततया पन्था इत्यादावपि सोरनुत्पत्त्यापत्तिरिति चेद्, न। हल्ङ्यादिसूत्रेण परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचस्याश्रयणात्। न चैवं राजत्यादेरपि परिनिष्ठिते हलन्तत्वाभावेन तत्रापि सोः श्रवणापत्तिरिति वाच्यम्? अगत्या सुब्विधिशब्दे तन्त्रेण सुप्कर्मकविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वाश्रयणेन "स्वौजस्" इतिसूत्रदृष्ट्या नलोपस्यासिद्धत्वेन परिनिष्ठितप्रयोगकालिकहलन्तत्वबुद्धिसम्भवात्। "पथिमथि" इतिसूत्रादावनुवर्त्तमानसुपदे विषयसप्तम्याश्रयणेन पूर्वमात्वादिषु सत्सु प्रक्रियाकालिकहलन्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपि क्षतिविरहेण प्रकृतेऽदोषाच्च। अथैवमपि प्रसक्तकर्मकानुत्पत्तेरेव लोपसंज्ञायां "प्रत्ययलोप" इत्यस्य प्रत्ययाभिन्नप्रसक्तकर्मकानुत्पत्तौ प्रत्ययलक्षणं भवतीत्यर्थाद्राजेत्यादौ नलोपवत् "कर्मण्यण्" इत्यस्यापवादभूतेन "आतोऽनुपसर्गे" इत्यनेन विहितकान्ताद्गोदादिशब्दादणन्तलक्षणङीबापत्तिः। "कर्मण्यण्" इत्यनेन प्रसक्तस्याणोऽपवादशास्त्रजसङ्कोचेनानुत्पत्त्या प्रत्ययलक्षणप्राप्तेरिति चेद्? न। "आतोऽनुपसर्गे" इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककुक्षावणोऽप्रवेशेनाण्त्वेन रूपेणाणः प्रसक्तेरनपेक्षणेन "कर्मण्यण्" इत्यत्र सङ्कोचमात्रस्य तेन करणात्। राजेत्यादौ तु हल्ङ्यादिसूत्रे सुतिसीनामुपादानेन स्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धेरपेक्षणेनास्ति तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम्। अण् योऽकार इतिव्याख्यानेन वर्णाश्रयत्वाच्च।

दोषः, न्यायानङ्गीकारेऽपि विकल्पापत्तेः सत्त्वाच्च । 'अभिनिविशन्ते' इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाऽपि अपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण ल-

---

न चैवमपि "न षट्स्वस्रादिभ्य" इत्यादिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यसिद्धये ङीबादेः प्रसक्तेरावश्यकतया षट्संज्ञकादौ प्रत्ययलक्षणेन ङीबादिप्रयुक्तकार्यापत्तिरिति वाच्यम्? तैर्ङीबाद्यभावस्यैव विधानेन ङीबादेः प्रतियोगितया विधेयकोटौ प्रवेशेन विधानात्प्राक् तेषां प्रसक्तेरनपेक्षणेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्तेः । न च लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्याने "सेर्ह्यपिच्च" इतिशास्त्रीयसिपदार्थे अदन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभाववत्त्वेन सङ्कोचस्यैव फलितत्वेन भवेत्यादौ हेरनुत्पत्तावपि सेः श्रवणं दुर्वारम्, किं बहुना आदेशलुङ्मात्रे स्थानिनां श्रवणापत्तिरिति वाच्यम्? "अतो हेः" इत्यादेस्तात्पर्यग्राहकत्वेन लोट्स्थानिकसेः प्रसङ्गेऽभावस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वभाववतो हेश्च साधुत्वबोधनेनादोषात् । न चैवम् उद्देश्यतावच्छेदकलोट्स्थानिकसित्वव्यापकत्वस्य द्वितीये विधेये हानिरिति वाच्यम्? जातिपक्षाश्रयणेन लोट्स्थानिकसित्वमुद्दिश्योभयोर्विधानेनोद्देश्यतावच्छेदकसित्वाधिकरणे सित्वे स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावस्य स्वस्थानिवृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यादन्ताव्यवहितोत्तरत्वाभावविशिष्टहेरभावस्य च तत्रासत्त्वेन व्यापकत्वोपपत्तेः प्रदर्शितश्चैवं स्थान्यादेशयोर्वा "हलादिः शेष" इत्यत्र कैयटे । तत्र हि आट आटतुरित्यादौ "हलादिःशेष" इत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमभ्यासत्वमुद्दिश्यादितरहल्निवृत्तिमादिहल्शेषञ्च विधायोद्देश्यतावच्छेदकाभ्यासत्वव्यापकत्वं विधेययोः साधितम्; भाष्योक्तमुपायद्वयं व्यक्तिपक्षाभिप्रायेणेति चोक्तम् ।

वस्तुतस्तु 'लुकाऽनुत्पत्तेरन्वाख्यानम्' इति चिन्त्यमेव अन्यादेशेष्विव स्थानिघटितबुद्धिप्रसक्तावादेशघटितं साध्विति बोधनेन जातनिवृत्तेरभावेन 'भुक्तवन्तम्' इतिन्यायस्य विषयाभावात् । भावरूपादेशविषयेऽन्यादेशस्याभावविषये चान्यादेशस्य स्थान्यादेशभावस्य ग्रहणे प्रमाणाभावादिति दिक् ।

न्यायानङ्गीकारेऽपीति । 'भुक्तवन्तम्' इतिन्यायानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । *विकल्पापत्तेरिति* । इदमुपलक्षणं विषयव्यवस्थानापत्तेरपि । *बुद्ध्यारूढा इति* । प्रवर्तनीयत्वप्रकारकज्ञानविषया इत्यर्थः । प्रवृत्ति-

ष्यसंस्कारज्ञानीते, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोगे एव धर्मोत्पत्तेः । तदुक्तम्—"प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्तते" इति । प्रकल्प्य-परित्यज्य ।

यत्तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः—यथा 'न संप्रसारणे" (पा० सू० ६-१-३७) इति वचनात् परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति अभ्यस्तसञ्ज्ञासूत्रे कैयटः । तन्न, "न सम्प्रसारणे" (पा० सू० ६-१ ३७) इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । तत्र हि "एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति । यद्वा, सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध" इत्याद्युक्तम् । न हि न्यायेन

विषयकाप्रवृत्त इत्यर्थ इति केचित् । *प्रकल्प्येति* । 'तत' इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्याऽपवादशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वमेवोत्सर्गः प्रवर्तत इत्यर्थः। *अयमर्थ इति*। यथा यथा "न सम्प्रसारण"इत्यादिना लभ्यते तथाऽर्थ इत्यर्थः । *यथा न सम्प्रसारण इति*। अयं भावः-युवन् असित्यवस्थायां सम्प्रसारणपरत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तावन्तरङ्गत्वात्पूर्वयणः सम्प्रसारणे तत उत्तरस्यापि सम्प्रसारणेऽनिष्टापत्तिरतः पूर्वयणि स्वप्रवृत्त्यभावं परयणि स्वप्रवृत्तिं च सम्भाव्य पूर्वयण्यपवादशास्त्राविषयत्वं सम्भाव्य तत्परित्यज्य परयणि उत्सर्गः प्रवर्तत इति तन्मते प्रकल्प्येत्यस्य सम्भाव्येत्यर्थः, तत इत्यस्य ल्यब्लोपपञ्चम्या तं परित्यज्येत्यर्थः ।

ननु "न सम्प्रसारण" इति सूत्रं 'प्रकल्प्य' इतिन्यायज्ञापकमेव; परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमित्यादि तु फलितार्थकथनपरमेवेत्यभिसन्धाय भाष्यान्तरविरोधमाह—*यद्वेति* । *सम्प्रसारणाश्रयस्येति* । सम्प्रसारणनिमित्तकस्य पूर्वरूपस्येत्यर्थः । अयं भावः—"न सम्प्रसारण" इतिसूत्रं परित्यज्य "सम्प्रसारणाच्च" इत्यत्रैव 'सम्प्रसारणादसम्प्रसारण' इति न्यासेन सम्प्रसारणे परे पूर्वरूपस्यैव प्रतिषेधेन यणि यून इत्यादिसिद्धिरिति । ननूक्तयोः पक्षयोरेव यूनः पश्येत्यत्र फलभेदादेकतरस्युक्तित्वेन नैतदुक्तार्थं प्रमाणतामर्हति, तथा हि—पूर्वं परयणः सम्प्रसारणमिति ज्ञापनकल्पे हल्परत्वेन "एतत्तदोः" इतिसुलोपः पूर्वरूपप्रतिषेधकल्पे यणः स्थानिवत्त्वेन हल्परत्वाभावेन तदप्रवृत्तिः, न च "न पदान्त" इति निषेधः; लोपस्य पदानवयवत्वादिति चेद्, न । भाष्यप्रामाण्येनात्र पदसंस्कारपक्षाश्रयणेन सोः स्थानिभूता-

सिद्धे एवमुक्तिरुचिता । तस्माद् न्यायस्य मदुक्त एव विषय इति बोध्यम् । यदपि "अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थं इति तदर्थः" इति । तदपि न, उक्तयुक्तेः । "न विभक्तौ तुस्माः" (पा० सू० १-३-४) इति शास्त्रं तुस्मपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेव तद्विषयत्वाभावबुद्ध्या तेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुप्तिङ्रूपवि-

त्वः पूर्वत्वेनाहस्त्वेन फलैक्यात् । न च युवन् शब्दाद्बहुव्रीहौ बहुयून् इत्यत्र सम्प्रसारणप्रतिषेधकल्पे यणभावात् पूर्वरूपप्रतिषेधकल्पे यणः स्थानिवत्त्वेन यणः प्रवृत्तेश्च फलभेदो दुर्वार इति वाच्यम् ? सुबन्तात् ऽक्षित इति सिद्धान्तेन यूनः पदत्वेन न पदान्तसूत्रे सप्तमीसमासस्य सिद्धान्तितत्वेन यणि कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधेन फलभेदाभावात् । *तदर्थ इति* । 'पूर्वं ह्यपवाद' इतिन्यायार्थ इत्यर्थः । *उक्तयुक्तेरिति* । पदार्थोपस्थित्यादिसामग्रीसमवधाने शाब्दबोधे प्रतिबन्धकाभावरूप-युक्तेरित्यर्थः । नन्वेवमन्योन्याश्रयपरिहारेऽपि चक्रकापत्तिर्दुष्परिहरैव, तथा हि—"न विभक्तौ" इत्येतद्विषयनिर्णयानन्तरं "हलन्त्यम्" इत्यस्य प्रवृत्तिः, तन्निर्णयश्च "न विभक्तौ" इत्येतद्वाक्यार्थबोधानन्तरम्, स च विभक्तिपदार्थनिर्णयानन्तरम्, स च सुप्पदार्थनिर्णयानन्तरम्, स च पकारे हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्यनन्तरम् , तत्प्रवृत्तिश्च "न विभक्तौ" इत्येतद्विषयनिर्णयानन्तरमित्यत आह—*न विभक्तौ तुस्मा इतीति* । *पदार्थज्ञानमात्रेणेति* । नपदार्थतुस्मपदार्थयोर्ज्ञानमात्रेणेत्यर्थः । तथा च तुस्मभिन्ना हल इत इति प्रथमवाक्यार्थेन पादीनामित्त्वं, ततो विभक्तिपदार्थनिश्चये विभक्तिस्थतुस्मभिन्ना हल इत इतिवाक्यार्थेन नविभक्तिस्थतुस्मानामित्त्वमिति भावः । नन्वेवं "नाज्झलौ" इत्यत्रापि आक्षरसामाम्नायिका अचो हलश्च मिथो न सवर्णा इति प्रथमवाक्यार्थे जातेऽपि "अणुदित्"सूत्रबोधानन्तरमचस्तद्गृहीताश्च हल्भिर्मिथो न सवर्णा इति द्वितीयो वाक्यार्थः स्यादेव, तथा चाकारप्रश्लेषो व्यर्थः, वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासङ्गतिश्चेति चेद् , न । "न विभक्तौ" इत्यत्र विभक्तिग्रहणसामर्थ्याद् द्वितीयवाक्यार्थाङ्गीकारेऽपि अन्यत्र तदङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । स्पष्टा चेयं रीतिः प्रकृतसूत्रे शब्दरत्ने—"यथासंख्य" सूत्रसामर्थ्येन तत्र तथाऽङ्गीकारेऽन्यत्र तथाऽङ्गीकारे मानाभावादित्यादिना । नन्वेमपि "हलन्त्यम्" इत्यस्य बोधकाले "उपदेशेऽच्" इत्यस्य "नाज्झलौ" इत्यस्य च बोधानाभावेन "अणुदित्" इत्यस्य

भक्तिपदार्थज्ञानं सुलभमिति दिक्। अत्राप्युपदेश इति सम्बध्यते। तद्बललभ्यमर्थमाह—सूत्रे इति।

आदिरन्त्येन (पा० सू० १-१-१७)। आदिरिति किम्? अन्त्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादिगादिप्रत्याहारेऽकारादिग्रहणं मा भूदिति। एवमादिशब्देन परेषामाक्षेपादिणादिप्रत्याहारेषु आ-

---

च सुतरामभावेनोदितः सवर्णग्राहकत्वाभावाद् "न विभक्तौ" इत्यत्र तुशब्दस्य सवर्णबोधकत्वाभावेन तज्ज्ञानासम्भवाद्विभक्तिस्थनकारस्येत्त्वापत्तिः पकारस्येव दुर्वारा, तुशब्दस्तु 'तिथो'रित्यत्रेवोच्चारणार्थकारेण तमात्रबोधक इत्येवं स्यादिति चेद्, न। परस्मिन्नित्यादिनिर्देशैरित्यहल्पदस्य नकारभिन्नतत्परत्वमिति कल्पनात्। *अत्रापीति*। आवर्त्तित "हलन्त्यम्" इत्यत्रापीत्यर्थः। *सम्बध्यत इति*। अत एव "हल् विलेखने' इतिधातोर्लस्य नेत्त्वम्, उपदेशेऽनन्त्यत्वात्।

आदिरन्त्येन। *आदिरिति किमिति*। अन्त्यशब्देनैव तल्लाभसम्भवादिति भावः। *अन्त्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपादिति*। आदेरेवाक्षेप इत्यत्र मानाभावेन स्वघटितसमुदायस्याक्षेपादन्त्येन सहोच्चार्यमाणो वर्णः अन्त्यपदेनाक्षिप्यमाणस्वनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायघटकस्य तद्घटकबोध्यस्य वा संज्ञा स्यादित्यर्थेनगादिशब्दैः ककारनिष्ठचरमावयवतानिरूपकाकारघटितसमुदायघटकबोध्यस्याकारस्यापि ग्रहणापत्तिरिति भावः। कृते तु तस्मिन् आद्यन्ताभ्यामिकारककाराभ्यां प्रत्यासत्त्या ककारनिष्ठचरमावयवतानिरूपकस्वविशिष्टेकारनिष्ठप्रथमावयवतानिरूपकसमुदायस्यैवाक्षेपेण नेगादिभिरकारादिग्रहणमिति बोध्यम्। एवमेवान्त्यग्रहणाभावेऽपि रीतिरनुसन्धेया। अथ माऽस्त्वादिग्रहणम्, "ऋलृक्"सूत्रादिघटकककारादिभिरुगाद्येकैकप्रत्याहारकरणेनैव व्यावयानात् ककारनिष्ठचरमावयवताकस्य क्वचिदकारनिष्ठप्रथमावयवताकस्य क्वचिदिकारनिष्ठप्रथमावयवताकस्य क्वचिदुकारनिष्ठप्रथमावयवताकस्य च समुदायस्याक्षेपेण क्वचिद् 'अइउऋलृ' इत्येतेषां, क्वचिद् 'इउऋलृ' इत्येषां क्वचिद् 'उऋलृ' इत्येषां ग्रहणमित्यादिरूपेण ग्रहणेनेष्टापत्तौ अक् इगित्याद्यनेकप्रत्याहारकरणसामर्थ्यैनोच्चार्यमाणादिनिष्ठप्रथमावयवताकसमुदायस्यैवाक्षेपकल्पनेनादोषात्। अथवा अन्त्यग्रहणमेवमास्तु लकारमात्रमनुबन्धं कृत्वा त्रयोदशानुबन्धात् सूत्रभेदञ्च विहाय लकारेणैवाल्इल्उलित्यादिकतिपयप्रत्याहारकरणेनैवाकारादिनिष्ठप्रथमावयवतानिरूप-

दीनां ग्रहणं मा भूदित्यन्त्येनेति । आदिः अन्त्येन इत्युभयोपादाने तु न दोषः । अयमादिरन्त्यो वेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतेः । परस्मिन् सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः, पूर्वस्मिन् सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति अकारादिग्रहणे इकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः । अत्राद्यन्ताभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वघटितः समुदाय आक्षिप्तः सञ्ज्ञी । तस्य चैकत्र लक्ष्ये प्रयोगाभावात्प्रत्येकं सञ्ज्ञित्वम् । अन्त्यस्य तु न तत्का-

---

कस्य क्वचिद् 'अइउ' इति समुदायस्य क्वचिद् 'अइउऋऌ' इत्यादिसमुदायानाञ्च व्याख्यानादाक्षेपेणेष्टापत्तौ त्रयोदशानामनुबन्धानां सूत्रभेदस्य बहुतरप्रत्याहारस्य च सामर्थ्येनोच्चार्यमाणान्त्यनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदायस्यैवाक्षेपेणेष्टापत्तेः । निरुक्तज्ञापकद्वयमाश्रित्य युगपदुभयखण्डनन्तु न सम्भवति, समुदायाक्षेपकपदाभावादिति चेत् ? मैवम् । ज्ञापकस्य व्याख्यानस्य चाश्रयणे गौरवात्, आद्यन्त्ययोरन्यतरप्रत्याख्याने विनिगमनाविरहाच्चेति दिक् । *अवशिष्टमपीति* । स्वघटितसमुदायरूपमपीत्यर्थः । *यस्मात्पूर्वो नास्तीति* । यत्समुदायनिरूपितमादित्वं वक्तव्यम्; तत्समुदायघटकः पूर्वो नास्तीत्यर्थः । तेन घटपटावित्यादौ पकारात्पूर्वं घटशब्दाकारादौ सत्यपि न पकारादौ पटशब्दाद्यादित्वहानिः । एवमुत्तरत्र परो नास्तीत्यस्यापि तत्समुदायघटकः परो नास्तीत्यर्थः । तेन घटशब्दोत्तराकारानन्तरं पकारादौ सत्यपि नाकारादौ घटशब्दाद्यन्तत्वहानिः । तथा च स्वघटकत्व-स्वघटकावधिकपूर्वत्व-स्वघटकावधिकोत्तरत्वाभाववत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तत्समुदायविशिष्टत्वं तदादित्वम् । एवं स्वघटकत्वं स्वस्वघटकोत्तरत्व स्वघटकावधिकपूर्वत्वाभावत्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन तत्समुदायविशिष्टत्वं तदन्त्यत्वं फलतीति बोध्यम् । प्रत्यासत्तिलभ्यमेवार्थं स्वरूपतोऽपि निरूपयति—*अकारादिग्रहण इति* । इक्पदेनाकारादिग्रहण इत्यर्थः । एवमण्पदेन अकारान्तग्रहण इत्यपि बोध्यम् । *आद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेरिति* । इकारादेः समुदायघटकोत्तरत्वात् णकारादेश्च समुदायघटकपूर्वत्वादिति भावः । *समुदाय आक्षिप्त इति* । अयमर्थाध्याहारवादे, शब्दाध्याहारवादे तु तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानाधीनतदुपस्थितेर्हेतुतया

र्थम् । तस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात् । एतत्फलितकथनमेव भाष्ये मूले च—स्वस्य च रूपस्य इति । स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानं तु हेयमेव, अनुवृत्तौ फलाभावात् । इतेति किम् ? "लण् ऋणन" (मा० सू० ७) इति णकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति। सहग्रहणाच्च समुदाय एव सञ्ज्ञेति समुदायादेव "इकः" इत्यादौ

समुदायबोधकशब्दाक्षेप एव वाक्यैकदेशप्रयोगस्थलत्वादिति बोध्यम् । *णकारादिभिः प्रत्याहारो मा भूदिति* । ननु तत्करणेऽपि पूर्वेण परेण वा णकारेणाण्प्रत्याहार इतिसन्देहापोहाय व्याख्यानस्यावश्याश्रयणीयतया तदकरणेऽपि तदाश्रयणेनैव सिद्धावितेति व्यर्थमिति चेद्, न । "नासूया तत्र कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते" इति भाष्योक्तरिह व्याख्यानाश्रयणस्य जघन्यत्वात् । *सह ग्रहणाच्चेति* । अन्यथा श्चुनेत्यादिवत्तृतीययैवोपपत्तौ तद्वैयर्थ्यादिति भावः । *समुदाय एवेति* । तादृशसमुदायत्वस्यैव संज्ञात्वपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वमिति भावः।

नन्वेतद् "इको यणचि" इत्यत्रत्यशब्दरत्नेन विरुद्धम् , तत्र हि व्यक्तिपक्षमुपक्रम्य "अणुदित्"सूत्रन्तु प्रत्याहाराद्यवर्णे चरितार्थमित्युक्तम्, एतदुक्तिरीत्या तु प्रत्याहाराद्यवर्णानामनर्थकत्वेन ककारादिचिह्नेनाण्त्वेऽपि बोधकत्वासम्भवेन विरुद्धत्वात् । न चाद्यवर्णानामष्टादशबोधकत्वं समुदायानां प्रत्याहारबोधकत्वञ्चास्तु, को विरोध इति वाच्यम्, अवयववृत्त्युपस्थापितार्थविषयकबुद्धौ समुदायवृत्त्युपस्थितार्थविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन युगपदुभयबोधासम्भवादिति चेद्, न । ग्रन्थयोः प्रणेतृपुरुषभेदेन विरोधस्याकिञ्चित्करत्वात् । हरिदीक्षितनाम्ना नागेशेनैव सोऽपि प्रणीत इति किम्वदन्तीमवष्टभ्योच्यते चेत् ? अस्तु, तदा प्रत्याहाराद्यकारादीनामेव 'इउऋलृ'इत्यादिवर्णानां स्वसवर्णानाञ्च बोधकत्वम् । सकृदुच्चरितन्यायविरोधस्तु श्लेषस्थल इव तन्त्रादिनैव परिह्रियताम् । न च श्लेषस्थले प्रणेतृपुरुषतात्पर्यस्यान्यथाऽनुपपत्त्या तथाकल्पनेऽपि पाणिनेरर्थद्वयबोधतात्पर्यस्य कल्पकाभाव इति वाच्यम् । इकारादीनां स्वसवर्णमात्रग्राहकत्वे ककारादिसमभिव्याहारवैयर्थ्येन 'इउऋलृ'इत्यादिमात्रबोधकत्वे "अणुदित्"सूत्रेऽण्ग्रहणवैयर्थ्येन चोभयत्र पाणिनितात्पर्यकल्पनात् । न चैवं प्रत्याहाराद्यवर्णेभ्यो विभक्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । विभक्तीतरकादिसमभिव्याहारापेक्षयैव लोकेऽर्थबोधजनकत्वेन

विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात् । न चान्त्यस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहाराद् "आदिरन्त्येन (पा० सू० १-१-७१) इत्यसङ्गतम् । सूत्रेऽन्त्येत्सञ्ज्ञायामपि इगादिशब्देषु तदभावात्, अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात्, व्यक्तिपक्षे एवमेवौचित्यात्, सादृश्यमूलिकैव चात्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः । "अचिश्नुधातु" (पा० सू० ६-४-७७) इति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति निर्देशादिण् परेणैवेति "लण्" (पा० सू० ६) सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

हलन्त्यम् (पा० सू० १-३-३) । अत्र पदद्वयं, समासेऽन्त्य-

समुदायस्यैव प्रातिपदिकत्वात् । सवर्णरूपार्थमादायापि न संज्ञाऽवसरः । व्यक्तिपक्षे "अणुदित्" सूत्रस्यापि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञया ककारादिसमभिव्याहारापेक्षयैव प्रवृत्तेः । तथा च सहग्रहणाच्चेत्यत्र सहशब्दस्य साहित्यमर्थः । गृह्णातेश्च-बोधनम् । *समुदाय एवेति* । सप्तम्यन्तेन कृतसन्धिः, संज्ञाशब्दः-प्रातिपदिकसंज्ञापरः, एवञ्च साहित्यबोधनाच्च समुदाये एव प्रातिपदिकसंज्ञेत्यादिरर्थ इति दिक् । *अपहारादिति* । अपहारश्च प्रकृते बोध्यत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयत्वाभाव एवेत्यभिहितम् । *सूत्रेषु*-वर्णसमाम्नायसूत्रेषु । *तदभावादिति* । लोपस्य सामर्थ्यादभावे फलाभावात्संज्ञाऽपि नेत्यर्थः ।

यत्तु-शक्तिग्रहात्पूर्वमर्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद् व्यवसितान्त्यत्वाभावेन संज्ञाप्राप्तिरेव नेति, तन्न । यत्र सति प्रातिपदिकत्वे परिष्कृतार्थवत्त्वं भावि तत्र संज्ञेत्यर्थात् । अन्यथा राम इत्यादावपि प्रातिपदिकत्वे सत्येवं परिष्कृतार्थवत्त्वेन संज्ञाऽनुपपत्तिर्दुर्वारैव । "आदिरन्त्येन" इतिशक्तिग्राहकप्रवृत्तिस्तु न फलम् । इगादिषु कादेरित्त्वेऽपि चतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविवक्षितान्त्यत्वाभावेनेदन्त्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकत्वेन संज्ञाविरहेऽपि तत्प्रवृत्तेरित्याह—*अन्त्येनेत्यस्येति* । प्रत्याहारनिष्पत्तिकालेऽन्त्यस्यासत्त्वेऽपि तस्य स्मरणमात्रेण तत्सादृश्यज्ञानमिगादिघटककादिषु सुलभमित्याशयः । अत्र सादृश्यानुयोगिनः समुदायाघटकत्वेऽपि तत्प्रतियोगिनस्तथात्वात्तेनैव समुदायाक्षेपः सुलभः । *इण् परेणैवेति* । इदं सन्दर्भविरुद्धत्वात्किञ्चिदक्षरव्यत्यस्ताणुदित्सूत्रग्रन्थेन पुनरुक्तत्वाच्च हेयमेव । भट्टाचुकरीत्या कथञ्चित्सन्दर्भसम्भवेऽपि पुनरुक्तता दुर्वारैवेत्याहुः ।

शब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च । यद्यपि सर्वोऽपि हल् तं तं समुदायं प्रत्यन्त्यो भवति, तथाऽप्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यां प्रत्याहारस्याऽज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं प्रत्यन्त्य इह गृह्यते । अत एव प-

---

अत्र पदद्वयमिति। समासे प्रत्येकवृत्तिसहकृतायाः समुदायवृत्तेरभ्युपगमेन गौरवात् । स्वयं हेत्वन्तरमाह—*पूर्वनिपातापत्तेरिति*। हल्पदस्य इदं हलित्याद्यनुगतप्रतीतिसिद्धहल्त्वजातिवाचकत्वादन्त्यपदस्य गुणवाचकत्वाच्चेति भावः। "अतो हलादेः" इत्यादौ हल्पदस्य पूर्वनिपातेन हल्पदस्य हकारादिलान्तसमुदायघटकवाचकत्वाभ्युपगमादन्त्यपदवद्गुणवाचकत्वाविशेषात्पूर्वनिपाते कामचारात्तस्य बहुशो व्यभिचाराच्च हेत्वन्तरमाह—*कर्मधारययोग्येति*। *समासाभावस्येति*। तत्पुरुषः समानाधिकरणः पिति कृतीत्यादाविति भावः। अयञ्च प्रायोवादः, तेन एकाल् एकाजित्यादौ समासेऽपि न क्षतिरिति टीकाकाराः।

केचित्तु—कर्मधारययोग्यपदमात्रघटितसूत्र एव समासाभावः। यथा "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यादाविति न व्यभिचारशङ्केत्याहुः, तन्न। "निपात एकाच्" इत्यादावेकाचपदे समासेन व्यभिचारात् कर्मधारययोग्यपदद्वयमात्रघटिते सूत्रे तथानियमोपगमेऽपि "गोत्रावयवात्" इत्यत्र व्यभिचाराच्च।

अन्ये तु—यत्र समासे व्यासे वा रूपे न विशेषसम्भवस्तथाभूते कर्मधारययोग्यपदद्वयमात्रघटिते समासाभावः शैलीसिद्ध इत्याहुः।

परे तु—यत्र लाघवादरस्तत्र वाक्यम्, यत्र च तदनादरस्तत्र समासः, इत्येव शैलीसिद्धमित्याचक्षते।

अथ तव्यदादौ यकारादेरपि यत्किञ्चित्समुदायान्त्यत्वेनेत्संज्ञापत्तिं परिहर्त्तुमाह—*यद्यपीति*। *प्रत्याहारस्येति*। उपदेशे विद्यमानमन्त्यमित्यर्थोऽर्थादुपदिश्यमानसमुदायान्त्यमित्यर्थ इति भावः। तदेवं स्पष्टयति—*अज्ञातस्वस्वरूपेति*। अज्ञातम्—अपूर्वज्ञानीयविषयतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकं यत् स्वस्य समुदायस्य रूपं प्रत्यक्षविषयतावच्छेदको धर्मस्तज्ज्ञापकं यदुच्चारणं तद्विषयसमुदायान्त्यमित्यर्थः। स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकबो-

कारेत्सञ्ज्ञापरित्राणार्थस्थमोरुकारश्चरितार्थः । समुदायोपदेश एव सर्वत्र ऋषितात्पर्येणावयवानां नान्तरीयकतया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावात् । उपदेशेऽन्त्य इति । तत्र विद्यमानमन्त्यमित्यर्थः । तेन "अइउण्" (मा० सू० १) इत्यादौ णादीनां हल्-

---

थप्रयोजकोच्चारणकर्मीभूतसमुदायान्त्यमिति यावत् । *चरितार्थ इति* । अन्यथा तदुच्चारणेऽपि थमूरूपसमुदायान्त्यत्वस्य तत्र दुर्वारतयेत्संज्ञापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । नन्वेमपि मकारेत्संज्ञा दुष्परिहरैव; तादृशोच्चारणकर्मत्वस्य थमुशब्देऽपि सत्त्वादित्यत आह—*समुदायोपदेश एवेति* । तथा च तादृशोच्चारणकर्मत्वेन तात्पर्यविषयान्त्यमित्यर्थेन थमोऽतथाभूतत्वमिति भावः । नन्वेवमवयवानामुच्चारणमेव न स्यात्तत्र तात्पर्याभावादित्याशङ्क्याह—*अवयवानामिति* । *नान्तरीयकतयेति* । अन्तराविनाभावोऽन्तरीयः, गहादित्वाच्छः, स्वार्थे कः; नञ्शब्देन समासः । भावे तल्; तेन साधनाज्ञापकतयेत्यर्थः । उच्चारणेऽपीति शेषः । तथा चावयवोच्चारणं विनाऽवयविन उच्चारणासम्भवादेव तदुच्चारणं न त्वेतावता तत्र तादृशतात्पर्यविषयतेति तात्पर्यम् । *तेषाम्*—अवयवानाम् । *अज्ञातेति* । तादृशोच्चारणकर्मत्वेन तात्पर्यविषयत्वाभावादित्यर्थः । समुदायगतं तात्पर्यविषयत्वमादायापत्तिस्तु पर्याप्तिशृङ्खलाबन्धनेनैव परिहरणीया। ननु अन्त्यं हलुपदेश इत्यवतीत्यर्थेऽइउणित्यादौ णादीनामित्त्वं न स्यात्तदुपदेशकाले हलप्रत्याहारसिद्धेरभावादत आह—*तत्र विद्यमानमिति* । एवञ्चोपदेशकालिकविद्यमानत्वस्य हलप्रत्याहारसिद्ध्युत्तरक्षणेऽपि सत्त्वादित्त्वं सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्याह—*तेनेति* । तथा च अइउणित्यादेः पूर्वमुपदेशः ततो लस्येत्संज्ञा, ततो हलप्रत्याहारसिद्धिः, ततो णस्येत्संज्ञेति बोध्यम् । नन्वत्र विद्यतिक्रियाध्याहारेऽधिकरणकारकस्य साक्षादेव क्रियाऽन्वयात् क्रियाऽन्वयोऽन्यस्य कर्तृकर्मद्वारेणैवेति कारकप्रकरणस्थभाष्योक्तिविरोध इति चेन्न । तस्याक्षशौण्डस्तिष्ठतीत्यादिविषयत्वात् । यत्र हि कर्तृकर्मविशेष्यतया क्रिया भासते तत्र तद्द्वारैव क्रियाऽन्वयसम्भवे क्रियाऽन्तराध्याहारो न युक्तः। तत्र साक्षादन्वयश्चायुक्तः, अक्षशौण्डादौ समासानापत्तेः। यत्र तु कर्तृकर्मक्रिये तद्विशेषेण यथा—कटे शयानो देवदत्तः, स्थाल्यां पक्व ओदन, इत्यादौ तत्र तु साक्षादेव क्रियाऽन्वयः तत्र विद्यमानमित्यत्रापीत्थमेव । एवमक्षेषु शौण्ड-

अत्र केचित्—अनुबन्धा अनेकान्ताः अनवयवाः। यो ह्येकान्तः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव। अयन्तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदाऽप्यदर्शनात्। "हलन्त्यम्" (पा० सू० १·३·३) इत्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः, "चुटू" (पा० सू० १·३·७) इत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोधकः, "अनेकाल् शित्" (पा० सू० १·१·५५) इत्यादौ समीपे सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः। स्पष्टञ्चेदं "उपदेशेऽज्" (पा० सू० १-३-२) इति सूत्रे भाष्ये "मपर्यन्तस्य" (पा० सू० ७-२-९१) इति सूत्रे कैयटे च। तेन डाणलादौ इकादौ च न दोषः। अत एव "उपदेशेऽच्" (पा० सू० १-३-२) इति सूत्रे उपदेशग्रहणं चरितार्थम्। तद्धि 'अश्र ऑं अटितः' इत्यादौ "आदितश्च" (पा० सू० ७-२-१६) इतीट्प्रतिषेधाभावाय। अनेकान्तत्वे हि तत्प्राप्तिरित्याहुः।

परे तु—एकान्ता एव शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते, नैवमयम्। किञ्चानवयवत्वे ण·श·क··प्रत्ययादौ णादेरित्वानापत्तिः। प्रत्ययादित्वाभावात्। एवमन्त्यत्वाभावादिशादेः शास्येत्वानापत्तिः। उक्तार्थलाक्षणिकत्वे तु लक्षणैव दोषः। किञ्च दध्नश्चकारवैयर्थ्यापत्त्याऽवयवत्वमेव न्याय्यम्। अत एव "वुञ्छण्कठच्" (पा० सू० ४-२-८०) इतिसूत्रविहितके णित्त्वप्रयुक्तवृद्धिर्न। "तस्य लोपः" (पा० सू० १-३-१) इति भाष्ये "एकान्तत्वमेव न्याय्यम्" इत्युक्तेश्च। "उपदेशेऽज् (पा० सू० १-३-२) इति सूत्रे उपदेशग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः। सर्वत्रानुबन्धसहितनिर्देशे विधौ "गुप्तिज्किद्भ्यः" (पा सू० ३-१-५) इत्यादौ नकारेत्संज्ञकः सो भवतीत्यादिक्रमेण बोधः। अनुवादे

षणादानेनादोषात्। प्रसङ्गादाह—*अत्र केचिदित्यादि आहुरित्यन्तम्*। अत्रत्यं तत्त्वं परिभाषाऽर्थप्रकाशतोऽन्वेषणीयम्। उक्तमुपसंहरति—*सर्व-

"सन्यतः" (पा० सू० ७-४-७९) इत्यादौ च नकारेत्सञ्ज्ञके सशब्दे पर इत्यादिक्रमेण बोधः । स्पष्टश्चेदं निष्ठासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये । अत एव "आटश्च" (पा० सू० ६-१-९०), इत्यादेर्नासङ्गतिः । अन्यथा यत्राट् सूत्रे तत्र नाच्परो, नेष्यते च तत्र वृद्धिः, यत्र

त्येयादिना* । *नकारेत्संज्ञके सशब्द इति* । वस्तुतस्तु "सन्यतः" इत्यादावनुवाद एवेदृशार्थप्रयोजनं; न तु विधौ । तेन सत्वेन विधानेऽपि "ञिनत्यादिर्नित्यम्" इत्यादौ निदादिपदस्य निद्बोध्यार्थकत्वेन क्षतिविरहात् । लक्षणायां 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति न्यायविरोधाच्च, तादृशविधेयतावच्छेदककल्पने गौरवाच्च । *अत एवेति* । अनुवादे तथाव्याख्यानादेवेत्यर्थः । *यत्राडिति* । "आणनद्या" इत्यादौ । ननु "आडजादीनाम्" इत्यत्राच्परोऽपि स उपलभ्यत इति तत्रैव वृद्ध्यर्थं सूत्रमस्त्वित्यत आह—*नेष्यते चेति* ।

परे तु—अनुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितौ प्रमाणाभावाल्लोपपदस्य "अदर्शनं लोप" इत्येतत्सूत्रसङ्केतितमर्थं विहाय बोधाविषयत्वाभावार्थकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वाच्चेत्संज्ञालोपौ लक्ष्य एव लुगादिवत्प्रवर्तेते, बोध्यावयवत्वमेकान्तत्वं तदनवयवत्वञ्चानेकान्तत्वम् । बोधकेऽनुबन्धप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तेस्तदवयवत्वानवयवत्वविचारस्य निष्प्रयोजनत्वेन काकदन्तपरीक्षातुल्यत्वात्, "सन्यत" इत्यादौ नकारेत्संज्ञकबोध्ये सादौ लक्षणायां गौरवाच्च विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनेन बोधकावयवत्वस्य निश्चयेन सन्देहानुत्थितेश्च । अत एव भाष्येऽपि—"एकान्ताः, तत्रोपलब्धेः" इत्यनेन बोध्यावयवत्वमेव सूचितम् । तत्रोपलब्धेरिति हेतुवाक्यस्यावधारणपरतया कैयटोक्तं व्याख्यानमपि निष्प्रयोजनत्वाद्धेयमेव । न च बोध्यावयवत्वे "उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा" इतिभाष्यविरोध इति वाच्यम् ? "हलन्त्यम्" इत्येतद्वाक्यार्थबोधं प्रति अइउणित्यादिवर्णोपदेशज्ञानस्य कारणत्वं प्रतिपादयितुमेव तत्प्रवृत्त्या इत्संज्ञाया वर्णोपदेशाव्यवहितोत्तरकालिकत्वबोधने तात्पर्याभावेन बोधक एवेत्संज्ञालोपयोरेतस्माद्भाष्यादलाभात् । न च "इदम इश्, अणत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्नोति" इति भाष्यविरोध इति वाच्यम् ? 'उपदेशे किम् ? अभ्र आँ अदित' इत्यादिवदस्याप्यनेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वात् । अस्मिन् कल्पे च नानेकान्तैकान्तत्वविचारो निष्प्रयोजनः; शित्वनित्त्वादिप्रयुक्तकार्याणां बोध्य एव प्रवृत्तेस्तत्रावयवत्वानवयवत्वयोर्लक्षणाद्याश्रयणानाश्रयणादिप्रयुक्तवैलक्षण्य-

प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाडिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अन्त्य-सम्भवात्। अस्तु वा बोधकावयवत्वानवयवत्वविचार एव, अस्तु वानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिरेव; तथाऽपि नकारेत्संज्ञके सशब्द इत्यादिक्रमेणार्थकरणमयुक्तमेव। बोधकवृत्तिनकारेत्संज्ञकत्ववत्सन्त्व-स्यापि बोध्य आरोपेणागमनसम्भवे सनादिपदानां स्वं रूपशास्त्रबोधितं सन्त्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वं विहाय नकारेत्संज्ञकसत्वादिरूपगुरुधर्माव-च्छिन्नबोधकत्वकल्पनाया व्यर्थत्वाद् गौरवग्रस्तत्वाच्च।

किञ्चैवं णाणोर्णकारेत्संज्ञकात्वावच्छिन्नबोधकत्वापत्तौ णेऽण्कृत-स्याणि णकृतस्य च कार्यस्य प्रसङ्गादादित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेत्संज्ञा-वणकारवदकारबोधकत्वस्य णपदे अन्त्यत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेत्सं-ज्ञावणकारवदकारबोधकत्वस्य चाणपदे कल्पनायामतीवगौरवम्। अत एव "विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाम" इतिस्थानिवत्सूत्रभा-ष्यं हल्ङ्यादि सूत्रे 'अतिखट्व' इत्यादौ सुलोपवारणाय दीर्घग्रहणम्, अतिखट्वायेत्यत्र याडागमवारणाय स्थानिवत्त्वप्रतिषेधकं "ङ्याब्-ग्रहणेऽदीर्घ" इति वार्तिकम्, आ आबिति प्रश्लिष्य तदुभयप्रत्याख्यानपरं भाष्यं; "नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्" इतिपरिभाषाऽऽरम्भपरं भाष्यं प्र-णिदापयतीत्यत्रादाबिति प्रतिषेधमाशङ्क्य दाधाध्वपिदितिन्यासान्तरा-द्यनुधावनपरं भाष्यञ्च सङ्गच्छते। अन्यथा टकारेत्संज्ञकत्वादिरूपे-दृत्वादीनां स्थानिवत्त्वालभ्यत्वेनावदातामित्यत्र दात्वस्य स्वतः सिद्ध-त्वेन पकारेत्संज्ञकत्वस्य बोधकवृत्तेरारोपेणादाबिति प्रतिषेधसिद्धौ परिभाषाऽऽरम्भवैयर्थ्येन प्रणिदापयतीत्यत्रोक्तरूपदाप्त्वस्यासत्त्वेना-दाबिति प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्घुसंज्ञासिद्धौ न्यासान्तराद्यनुधावनवैयर्थ्येन च तेषामसङ्गतिः स्पष्टैव। न चैवम् "ङमि च" इतिसूत्रस्थस्य भाष्यस्यास-ङ्गतिः, तत्र हि "पदे किम्? तन्त्रयुतं, नैतदस्ति, लक्षणप्रतिपदोक्तप-रिभाषयैव सिद्धम्, एवं तर्हि "ङमो ह्रस्वाद्" इत्युत्तरार्थं पदग्रहणम्" इत्याद्याशयकमुक्तम्, तत्र चोञ्त्वस्यैकान्तपक्षे वास्तविकस्य वेञ्श-ब्देऽसत्त्वेन बोध्ये तदारोपासम्भवेनोञादिपदस्य स्ववृत्त्यानुपूर्व्यवच्छि-न्नबोधकत्वे तद्भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव। उञीत्यादिपदस्य ञकारेत्संज्ञका-कारे इत्यादिक्रमेणार्थेऽङ्गीकृते तु बोधकवेञ्शब्दवृत्तिञकारेत्संज्ञकत्व-स्य बोध्य आरोपेणोकारत्वस्य च तत्र स्वतः सिद्धत्वेन श्रुताकारसम्भू-तानुबन्धास्यामित्युक्तरीत्या तत्र ञकारेत्संज्ञकोकारत्वस्यार्थसमाजग्र-स्तत्वेन तद्भाष्यसङ्गतिरिति वाच्यम्? तद्भाष्यस्यानेकान्तपक्षाभिप्राय-

ङ्किम् ? वाचालः । हलिकम् ? 'चिरिणोति' इत्यादौ धातोरन्त्यस्य मा भूत् ।

आद्योच्चारणमिति । आद्यमुच्चारणमित्यर्थः, भावे घ-

ञन्तत्वात् । तत्र पक्षे चोत्त्वस्य बोधके वास्तविकस्यासत्त्वेनारोपस्यावश्यकत्वे अकारेत्संज्ञकोकारे इत्यादिक्रमेणैवार्थ इतिश्रुताकारेत्यादिपूर्वोक्तरीत्यैव भाष्यसङ्गतिः । तद्भाष्यस्य पदान्तस्य ङमो ङमुडित्यर्थेन सिद्धस्य दण्डिनेत्यादेस्तत्फलत्वेन प्रदर्शनपरेणोत्तरभाष्येणैवैकदेश्युक्तित्वस्य वक्तव्यत्वेन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वाच्च । दृंवहित्यत्र "हशि च"इत्युत्वाभावस्तु सूत्रे रुशब्दे सानुनासिकोकारपाठेनोत्त्वनिमित्तभूतविलक्षणरुत्वस्य तत्रासत्त्वादेव बोध्यः । "सनाशंस" इतिसूत्रे सन्पदेन धातोर्ग्रहणाभावस्तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव बोध्यः । इत्थञ्च सर्वत्रानुपूर्व्या एवोद्देश्यताविधेयतयोरवच्छेदकत्वमित्युपपन्नमित्याहुः ।

वाचाल इति । न चेत्संज्ञायाः फलाभावः, लित्स्वरार्थत्वात् । न चैवं चित्त्ववैयर्थ्यं, तत्सामर्थ्येन स्वरयोः पर्यायत्वापत्तेः । न च लस्येत्संज्ञालोपयोः स्वरमात्रार्थत्वे लाजित्येव वाच्ये तथाविधानसामर्थ्यान्नेत्वमिति वाच्यम् । तथाविधानस्य तितउशब्दे गुणाभाववदकारयोः सवर्णदीर्घाभावकल्पनेन कृतार्थत्वात् । अथवा वाचाल इत्येतत्स्वलाघवसूत्रसाध्यवाचाटेत्यस्योपलक्षणम् । अत्र हि टस्येत्त्वे ङीबापत्तिः । न च टस्येत्संज्ञालोपयोस्सतोः सवर्णदीर्घेऽदन्तत्वाभावान्ङीपोऽप्राप्तिरिति वाच्यम् । चाटि वक्तव्य आटाज्विधिसामर्थ्येन सवर्णदीर्घाभावकल्पनेनादन्तत्वसम्भवात् । ननु भूजीत्याद्येकाक्षु सामर्थ्यादन्त्यस्येत्त्वाभावकल्पनसम्भवादाह-*चिरिणोतीति* । *धातोरन्त्यस्येति* । इदित्त्वन्तु नुमर्थं स्यादिति भावः । न च "उपदेशोऽच्"इतिसूत्रसामर्थ्येनाच्चेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवेति नियमादिदं व्यर्थमिति वाच्यम् ? एवं हल्ग्रहणप्रत्याख्यानस्य गौरवग्रस्तत्वस्यान्योन्याश्रयपरिहारप्रस्तावेऽभिहितत्वात् ।

आद्यमुच्चारणमिति। उच्चारणं नाम-बोधानुकूलः शब्दप्रयोगः, तत्र बोधस्य सविषयकत्वनियमाद्विषयतानिरूपको बोधो विवक्षितः । आद्यत्वञ्च विषयतायां विवक्षितम् । तच्चेह स्वनिरूपकबोधान्तरानिरूपितत्वरूपम् । अपूर्वज्ञाननिरूपितत्वरूपमिति यावत् । तदेवाह—

ञिति भावः । तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकाचार्याणामेव । आद्यत्वञ्चाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वम् । उपदेश्याद्यर्थत्वादिशेरुच्चारणक्रियत्वात् । अत एव "एकाच उपदेशे" (पा० सू० ७-२-१०) इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्—"इत्सञ्ज्ञाविधावुच्चारणवचन उपादिशिर्गृह्यते" इति, "आदेच" (पा० सू० ६-१-४५) इति सूत्रेऽपि "येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः" इति । तत्र सूत्रे भाष्येऽपि "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति, प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि "प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशः" इत्युक्तम् । तस्य चोक्त एवार्थः ।

परे तु—"उपदेश इति किमर्थम् ? अभ्र आँ अपः । कः पुन-

आद्यत्वञ्चेत्यादिना । *अत एव*—भावे घञः सत्त्वादेव । *आदेच इति* । सूत्रेऽपीति कैयटेनोक्तमिति शेषः । *तत्र सूत्र इति* । आदेच इत्यर्थः । भाष्यकारेणोक्तमिति शेषः । *प्रकृतसूत्र एवेति* । व्याख्येयत्वेन प्रक्रान्तोपदेशपदलाभाविर्भूतोपदेशेऽजित्यत्रेत्यर्थः । *प्रत्यक्षमाख्यानमिति* । स्वावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वस्वप्रकारकप्रत्यक्षानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धर्मविशिष्टव्यापार इत्यर्थः । यथा लोके यत्र कर्णं गृहीत्वा अयं गौरिति बोधयति; तत्र कर्णग्रहणरूपव्यापारे निरुक्तोभयसम्बन्धेन गोत्ववैशिष्ट्यसत्त्वात्तत्रोपदिष्टो मे गौरिति व्यवहारः । यत्र तु सास्नादिमान् गौरित्युच्चार्य गां बोधयति; तत्रोच्चारणव्यापारे गोत्वावच्छिन्नविधेयताकशाब्दबोधानुकूलत्वेऽपि तत्प्रकारकप्रत्यक्षाननुकूलत्वान्न तत्रोपदेशव्यवहारः किन्तूद्देशस्यैव । तथा शास्त्रेऽपि "गुप्तिज्" इत्यादौ सनाद्युच्चारणे निरुक्तोभयसम्बन्धेन सन्त्ववैशिष्ट्यसत्त्वात्सन उपदेशे व्यवहार उपपन्नः, तदेतदभिसन्धायाह—*तस्य चेति* । *उक्त एवेति* । अज्ञातस्वस्वरूपेत्यनेनोक्त एवेत्यर्थः ।

उपदेश इत्यत्र भावे घञ् तस्य चोत्तरत्रापि सम्बन्ध इति प्राचीनमतमुपपाद्योपदेशपदे करणे घञ् तस्य चोत्तरत्राननुवृत्तिरिति स्वमतं व्यवस्थापयितुमाह—*परे त्विति* । *उपदेश इति किमिति* । पूर्वसूत्र एवोपदेशग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नाशयः । अत एव सूत्रद्वयविषय उपदेशपदस्य प्रत्यक्षाख्यानपरत्वे दूषणदानसङ्गतिः । *अभ्र आँ अप इति* । अभ्र-

उद्देशोपदेशयोर्विशेषः" इति भाष्ये उक्तम् । यदि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देशस्तर्हि "लृटः सद्वा" (पा० सू० ३-३-१४) "निष्ठा" (पा० सू० ३-२-१०२) इति विहितानां शतृ-शानच्-क्त-क्तवतुनामवयवस्येत्सञ्ज्ञानापत्तिः । तथा "राजसूयसूर्य" (पा० सू० ३-१-११४) "चित्याग्निचित्ये" (पा० सू० ३-१-१३२) इत्यादिनिपातनानुमितक्यबादीनां पादेरित्वानापत्तिः । "वदः सुपि" (पा० सू० ३-१-१०६) इत्यत्रोच्चारितस्तु नैतत्सम्बन्धी । अत एव 'तस्यापत्यमत इञ्' इति न्यासेऽन्यशब्दसम्बद्धापत्यार्थस्यानुक्तरूपदोषत्वमुक्तमाकरे । तस्मादत्र

आँ अटित इत्यस्योपलक्षणमिदम् । "कः पुनः" इत्यस्य भाष्योक्तस्य प्रश्नस्याशयं वर्णयति-*यदीति*। *प्रत्यक्षेति*। उक्तोऽर्थः। *गुणैरिति*। प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मापुरस्कारेण बोधकमित्यर्थः। *लृटः सद्वेति*। ननु "तौ सत्" इत्यत्र तच्छब्देनेत्संज्ञकावयवकयोरेव शतृशानचोः परामर्शात्सत्संज्ञायां "लृटः सद्वा" इत्यत्र न दोषोऽत आह-*क्तेति*। नन्विहापि न दोषः "क्तक्तवतू निष्ठा" इत्यस्य परिभाषात्वं स्वीकृत्य यत्र निष्ठापदं तत्र क्तक्तवतू उपतिष्ठेते इत्यर्थस्वीकारात् "निष्ठा" इतिसूत्रे तयोः पदयोरुपस्थितेरित्संज्ञायाः सिद्धेरित्यत आह—*तथा राजसूयेति*। *निपातनानुमितेति*। राजसूयशब्दः किञ्चिद्वचनबोधितसाधुताकः, पाणिन्युच्चरितत्वात् । राजसूयशब्दो राजपूर्वकसुधातोः क्यबिति वचनबोधितसाधुताकः, वचनान्तराबोधितसाधुताकत्वे सति वचनबोधितसाधुताकत्वादिति परिशेषतोऽनुमीयमानवचनबोधितक्यबादीनामित्यर्थः । नन्वनुमीयमानवचनघटकस्य क्यपोऽनुच्चारणेऽपि "वदः सुपि" इत्यत्र तदुच्चारणादित्वं सुलभमित्यत आह—*नैतत्सम्बन्धीति*। राजोपपदकसुधातूत्तरत्वविशिष्टक्यब्बोधकत्वाभावादिति भावः। *अत एव*-एकसम्बन्धिनोऽपरसम्बन्धित्वाभावादेव। *आकर इति*। तत्र हि—"तस्यापत्यमत इञ्" इत्येक एव योगोऽदन्तेभ्य इञर्थमस्तु; अन्येभ्यस्तु शैषिकोऽणवास्त्वित्याशङ्काऽवसरेऽपत्यरूपार्थस्योक्तत्वाच्छैषिकोऽण् न स्यादित्याशङ्क्यात्तच्छब्दवाच्यार्थसम्बन्ध्यपत्यार्थस्योक्तत्वेऽपि तदन्यशब्दवाच्यार्थसम्बन्ध्यपत्यार्थोऽनुक्त एवेत्युक्त्वा शङ्का स्थिरीकृता 'मानव' इत्यत्र वृद्धाच्छस्य बाधनार्थं योगविभाग

सूत्रे उपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यम् । एवम् 'अभ्र आँ अपः' इत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहोऽस्य व्याहृत्तिर्येन भवति स विशेषः क इति प्रश्नः । तत्सङ्ग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्वमुपपाद्यैतद्व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय च "उपदेशनेऽनुनासिक इति वक्तव्यम् । किं पुनरुपदेशनं ? शास्त्रम्" इत्युक्तं वार्त्तिककृता । तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासनकरणभूता धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः "हलन्त्य"(पा० सू० १-३-३) सूत्रे व्यवासितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्ता गृह्यन्ते । एवञ्च तत्सङ्ग्रहः

इतिसमाहितमिति त्वन्यत् । यदि तु "राजसूय"इतिनिपातनात्पकारककारेत्सञ्ज्ञकयप्रत्ययविधायकं वाक्यमेवानुमाय नात्र दोष इति विभाव्यते; तदा "कालेभ्यो भववत्" "चरणेभ्यो धर्मवत्"इत्याद्यतिदिष्टप्रत्ययेष्वित्सञ्ज्ञाऽनुपपत्तेर्दोषो बोध्यः । *तस्मादिति* । उपदेशशब्देन प्रत्यक्षाख्यानमात्रग्रहणे "लः सञ्ज्ञा"इत्यादौ दोषादित्यर्थः । *अत्र सूत्रे*-इत्सञ्ज्ञासूत्रे । *तेषाम्*—शतृशानजादीनाम् । *अस्य*—अभ्र आँ इत्यस्य । *तत्संग्रहार्थमेव*—शत्रादिसङ्ग्रहार्थमेव । *लोकव्यवहारेणापीति* । अनुवाकप्रश्ने 'इषेत्वा' इत्याद्यनुवाकाख्याने उद्दिष्टोमेऽनुवाक इति मार्गप्रश्ने, अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्राह्य इत्याख्याने उपदिष्टो मे पन्था इति च व्यवहारेणेत्यर्थः । एतेन सर्वमूकेष्वित्वस्य सिद्धिरनिष्टेषु तस्याभावासिद्धिरिति विषयविभागालाभः सूचितः । ननु आँ इत्यस्योच्चारणक्रियायां विषयत्वेन करणत्वादभ्र आँ इत्यत्रातिव्याप्तिताद्वस्थ्यमत आह—*प्रयोगशासनकरणभूता इति* । प्रयोगस्य-प्रयुज्यमानस्य, शासने—परिनिष्ठितत्वशासने, करणभूता न तु परिनिष्ठिता इत्यर्थः । एवञ्च आँ इत्यस्य परिनिष्ठितत्वमेव, न तु तत्करणत्वमिति भावः । एतेन आँ इत्यस्य प्रातिपदिकत्वादादेशत्वाच्च प्राप्तेरवशङ्काव्युदासः । धात्वादिपदेन तत्तद्बोधकानां ग्रहणाच्च । "लः सञ्ज्ञा"इत्यादिषु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावबोधकेऽनुबन्ध उच्चारित एव "राजसूय"इत्यत्र त्वनुबन्धरहितविधायकवचनानुमानमेवेति बोध्यं तदेतदभिसन्धायाह-*एवञ्चेति* । एवम्भावसाधनस्योपदेशपदस्योत्तरत्रानुवृत्तिमभ्युपेत्य पूर्वोत्तरसूत्रसाधारण्येनानुपपत्तिमुपपाद्य भावसाधनस्य यथाकथञ्चिदभ्युपगमेऽप्युपदेशपदस्योत्तरत्रानुवृत्तिः सर्वथाऽनुप-

'अभ्र आँ' इत्येतद्व्यावृत्तिश्च सिद्धा। तस्य च वार्तिकस्य बाहुलकात्करणे घञा प्रत्याख्यानं भगवता कृतम्।

किञ्च "हलन्त्य" (पा० सू० १-३-३) सूत्रे भावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौ "भवतष्ठक्छसौ" (पा० सू० ४-२-११५) इत्यादिविहितेष्वित्सञ्ज्ञाऽनापत्तिः। परस्य सत्त्वेन कादेरन्त्यत्वाभावात्। यदि तूपदेशे प्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्य इत् इत्यर्थ इत्युच्यते तदोपदेश इति व्यर्थम्। अन्त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभात्। अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्य 'अनुबन्धा अनेकान्ताः' इत्यस्थितपक्षे 'अभ्र आँ अटितः' इति प्रयोजनमुक्तं, न तूत्तरार्थमित्युक्तम्। न च करणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धे "हलन्त्य" (पा० सू० १-३-३) सूत्रे "व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यम्। के पुनर्व्यवसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः" इति

पक्षेत्याह—*किञ्चेति*। *भावघञन्तेति*। करणसाधनानुवृत्तौ तु विहितस्यापि प्रयोगशासनकरणत्वेन तत्स्यादपीति भावः। *कादेरन्त्यत्वाभावादिति*। अयम्भावः—उपदेशे सत्यन्त्यमिदित्यर्थे किन्निरूपितान्त्यत्वमिति जिज्ञासायां प्रत्यासत्त्योपदिश्यमानसमुदायनिरूपितमन्त्यत्वं ग्राह्यम्; तच्च उपदिश्यमानसमुदायघटकत्वे सत्युपदिश्यमानसमुदायघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपं वाच्यम्; तथा च ठकः ककारस्योपदिश्यमानठक्समुदायघटकत्वेऽपि उपदिश्यमानछस्घटकछकारप्रागभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वेनान्त्यत्वाभाव इति। यदि तु प्रत्यासत्त्या स्वघटकत्व स्वघटकवर्णप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्व सम्बन्धाभ्यामुपदिश्यमानसमुदायविशिष्टत्वमेवेहान्त्यत्वं परिष्क्रियते; तदेदं दूषणाभिधानं चिन्त्यमेव। न चैवं यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्येत्त्वाप्राप्त्या तद्वारणाय व्यवसितान्त्यग्रहणादिपरवार्त्तिकादिविरोध इति वाच्यम्। करणसाधनवादिमत इवैतन्मतेऽपि समुदायद्वाराऽवयवस्यापि कथञ्चिदुपदिश्यमानत्वेन प्राप्तेस्तद्वारणाय वार्त्तिकादिप्रवृत्तेरिति बोध्यम्। करणसाधनस्यापि तस्योत्तरत्र नानुवृत्तिरिति सूचयन् भावसाधनपक्षेऽपि नानुवृत्तिर्युक्तेत्यत्र हेतुव्याजेनाह—*अत एवेति*। उत्तरत्रानुवृत्तौ दोषसद्भावादेवेति फलाभावादेवेति चार्थः।

वार्त्तिकानुत्थानमिति वाच्यम् । समुदायद्वाराऽवयवस्याप्युपदेश-करणत्वात्तदन्त्यस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् । भाष्यकृता चा-न्त्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम् । तत्रानुबन्धविशिष्टानां धातु-त्वादि तु धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद् बोध्यम् । निपातानां द्योत-कत्वेन ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन च पृथग् ग्रहणम् । व्यवसितत्वञ्च धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वादिति कैयटः । एवञ्चोदश्विदादिप्राति-

---

अनुत्थानमेवेति । भावे घञि आद्योच्चारणे विद्यमानमन्त्यमित्या-द्यर्थे कस्यान्त्यमिति जिज्ञासायां प्रत्यासत्त्योच्चारणस्यान्त्यमित्यस्या-सम्भवादाश्रयितुमशक्यत्वेन यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्यापि प्राप्नोती-त्युत्थितिस्सम्भवत्येव । शास्त्रपरत्वे तु प्रत्यासत्त्या शास्त्रान्त्यस्यैव स्यादिति भावः । *समुदायद्वाराऽवयवस्येति* । व्यवसितान्त्यमित्यु-क्तौ तु व्यवसितत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायान्त्यस्य ग्रहणान्न दोष इति भावः । *अन्त्यग्रहणसामर्थ्येनेति* । आद्यव्यावृत्त्यर्थन्तु न तत् "षः प्रत्ययस्य" इत्यादिसामर्थ्येनादिहलां प्रत्ययादिषादिरूपाणामेव तत्कल्पनेनेतरेषान्तद्व्यावृत्तिसौलभ्यादिति मैत्त्वमिश्राः ।

ननु धातुग्रहणं किम् ? लुङ्गवितेति, "न धातुलोप" इति सूत्र-भाष्यादनुबन्धलोपोत्तरमेव धातुसंज्ञेत्यस्य लाभाद्धातुत्वादिना परि-च्छिन्नान्त्यस्येत्यनुपपन्नमिति दीक्षितोक्तदूषणमुद्धर्त्तुमाह—*तत्रा-नुबन्धेति* । *धातुत्वादियोग्यघटितत्वादिति* । तद्बोधकत्वादिति तु वक्तुं युक्तम् । अत एव लोपश्चेत्यत्र प्रश्लिष्टशकारस्यादेशबोधक-त्वात् "ङमो ह्रस्वाद्" इत्यत्र ङम् डडिति पृथक्पदद्वयमितिकल्प डट आगमबोधकत्वाच्च शकारटकारयोरित्त्वसिद्धिः । ननु कतिपयनिपा-तानां द्योतकत्वेऽपि द्योत्यार्थमादायार्थवत्त्वेनात्यन्तानर्थकनिपातानां "कृत्तद्धित" इति सूत्रे चकारेण च प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवृत्त्या पृथगु-पन्यासो व्यर्थ एवेत्यत आह—*ब्राह्मणवसिष्ठेति* । *परिच्छिन्नत्वात्*-विशिष्टत्वाद्, बद्धत्वादिति यावत् ; व्यवसिनोतेर्बन्धनार्थत्वात् । नन्व-स्थितपक्षे प्रयोजनदातृभाष्यं तवैव प्रतिकूलम् ; अनुत्तरार्थत्वे हि तत्रैव श्लोदं कृत्वा न कर्त्तव्यमिति ब्रूयात् । मम तूत्तरार्थमावश्यकतया लाघवाभावेन श्लोदो न कृत इति साधकमेवेत्यतोऽननुवृत्तौ साधकान्त-रमाह—*एवञ्चेत्यादिनाऽस्यानुत्थानमेवेत्यन्तेन* । एवञ्चेत्यस्य—भा-वसाधनोपदेशपदाननुवृत्तिपूर्वकव्यवसितान्त्यग्रहणे चेत्यर्थः । *उद्-

पदिकान्तस्यापि लोपः प्राप्नोतीति "प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो

श्विदादीति* । आदिना शकृदित्यस्य सङ्ग्रहः । *प्रातिपदिकानां प्रति-षेध इति* । नन्वेवं "चोः कुः" "अइउण्" चित्रङ्, नद्ट्चोराडित्या-दावित्त्वानापत्तिरिति चेद् ? अत्राचार्याः—एतदत्र युक्तम्, यदिका-र्याभावादित्संज्ञा न स्यात्; यत्रेत्कार्यं भविष्यति तत्रेत्संज्ञा । तद्यथा—"आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्" इत्यग्रिमभाष्येण वार्त्तिकार-म्भे कुण्डिनचश्चकारस्येत्संज्ञा न स्यादित्येवं परेणैषामपि दोषाणामदृ-ष्टप्रायत्वमेवेति समादधुः ।

श्रीधरस्तु—भाष्ये "प्रातिपदिकप्रतिषेधोऽकृत्तद्धिते" इति पठ्यते तस्यार्थः—अकृत्तद्धिते इत्यत्र न श्रवणं यस्य तदश्रवणं; तच्च तत्कृत्त-द्धितमिति मध्यमपदलोपी समासः । एवञ्चाश्रूयमाणकृत्तद्धितान्तानां प्रातिपदिकानां प्रतिषेध इति फलितं; तेनोदश्विदादीनामुदकेन श्वय-तीतिकर्तृक्विबन्तत्वेनाश्रूयमाणकृदन्तत्वेन निषेधः । "चोः कुः" इत्या-दीनामकृदन्तत्वेन कुम्भकार इत्यादीनां श्रूयमाणकृदन्तत्वेन च तद-भावः सिद्ध्यतीति समाहितवान् । परन्त्वेतदुदश्विच्छकलोरव्युत्पन्न-त्वप्रतिपादनपरकैयटविरुद्धमिति बोध्यम् ।

अन्ये तु—प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावतामित्यस्य ने-त्त्वमिति वार्त्तिकार्थः । वैशिष्ट्यञ्च—स्वनिरूपितत्वस्वावच्छेदकरूपाव-च्छिन्नत्वाभ्याम् । तथा च कु इत्यादीनां ककारादिप्रातिपदिकनिष्ठबो-ध्यताविशिष्टबोधकत्वाभावादुदश्विदादीनामुदश्विदादिप्रातिपदिकनि-ष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वाच्च न दोषः । अथवा स्ववृत्तिः प्राति-पदिकवृत्तिर्याऽऽनुपूर्वी तदवच्छिन्नविषयताकबोधप्रयोजकानां प्रतिषेध इति वार्त्तिकार्थः । अकृत्तद्धितानामित्यस्यैव तात्पर्यग्राहकम् । कुम्भ-कारणित्यादीनामानुपूर्व्यवच्छिन्नबोधकत्वाभावादेव प्रतिषेधाप्राप्तिः । चित्रङादीनां प्रातिपदिकवृत्तिचित्त्वाद्यवच्छिन्नबोधकत्वेऽपि तस्य धर्मस्य स्वावृत्तित्वेन न दोषः । अथवा स्वविषयकबोधप्रयोजकत्व-स्वाघटकाघटितत्व सम्बन्धाभ्यां प्रातिपदिकविशिष्टानां प्रतिषेध इत्ये-वार्थोऽस्तु । न चोक्तकल्पत्रयेऽपि "उदश्वितोऽन्यतरस्याम्" इत्यादा-वुदश्विदादेरित्संज्ञालोपाभावाधीनं प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोध-कत्वादि एतत्प्रयोज्यप्रतिषेधप्रयोज्यश्चेत्संज्ञालोपयोरभाव इत्यन्योन्या-श्रय इति वाच्यम् । इत्संज्ञालोपाभावसम्भावनाप्रयोज्या या प्रातिपदि-कनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वादिसम्भावना तद्विषयाणां प्रतिषे-

वाच्योऽकृत्तद्धितान्तानाम्" इति वार्तिककृतोक्तम् "कुम्भकारः" इत्यादौ अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिकत्वे णादिलोपो न स्यादिति अकृदित्यादि । तच्च फलाभावान्नेत्सं-

---

धस्य विवक्षितत्वेनोदश्विदादीनां यदीत्संज्ञालोपौ न स्यातान्तदा प्रातिपदिकनिष्ठबोध्यताविशिष्टबोधकतावत्त्वादि स्यादिति सम्भावनाविषयत्वात् चित्रङ्गादीनां यदीत्संज्ञालोपौ न स्यातां तदा तथाविधबोधकत्ववत्त्वं स्यादिति सम्भावनाया असम्भवेन तद्विषयत्वाभावाच्चादोषात् । उदश्विदादीनामुदश्वित्कतिपयमित्यादौ तादृशानुपूर्वीकाणां प्रयोगस्य चित्रङ्गादीनां ङकारसहितानामप्रयोगस्य च दर्शनेन सम्भावनयोः सम्भवासम्भवसम्भवादित्याहुः ।

कुम्भकार इत्यादाविति । ननु पूर्वमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसंज्ञेति क्रमात्कथमत्र प्रतिषेधप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—*अपवादेति* । *परिहारेणेति* । उपजनिष्यमाणन्यायेनेति भावः । ननूपजनिष्यमाणन्यायेन भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचस्य सिद्धान्तात्प्रकृते व्यवसितपदार्थे कुम्भकारणित्येतदतिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽप्यण्मात्रस्य तदतिरिक्तत्वात्प्रत्ययत्वेन व्यवसितत्वाच्चेत्संज्ञायाः सिद्ध्याऽकृत्तद्धितेति व्यर्थम् । न च तेन भविष्यदपवादविषयघटकातिरिक्तत्वेनापि सङ्कोचादिस्वाप्राप्त्या तच्चरितार्थमिति वाच्यम् । तथा सङ्कोचे प्रमाणाभावात् फलाभावाच्च । खट्वाक्रीतीत्यादौ भविष्यत्क्रीतान्तप्रातिपदिकघटकातिरिक्तत्वेनाजाद्यत इत्यत्र सङ्कोचापत्तौ खट्वशब्दाट्टापोऽनुपपत्तेश्च । व्याघ्रीत्यादौ पूर्वं टाबभावाय "गतिकारकोपपदानाम्"इतिपरिभाषाश्रयणपरभाष्यविरोधापत्तेश्चेति चेद्, न । अत्रैवं निर्वाहेऽपि अधश्शब्दादाचारक्विबन्ताद् घञि वृद्धेः पूर्वं पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपेन निष्पन्ने अ इत्यत्र अधाश्शब्दादत इञि इरित्यत्र च भविष्यदपवादविषयातिरिक्तत्वेन सङ्कोचेऽपीत्वानापत्तेः । 'प्रातिपदिकानां प्रतिषेध'इत्यस्य प्रातिपदिकान्त्यहल् विषयकत्वेन तदतिरिक्तत्वेन"हलन्त्य" सूत्रेऽन्त्यपदार्थे सङ्कोचेन णस्य कथञ्चिदपीत्संज्ञाया असिद्धेश्चेति दिक् । *तच्च*—'प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेध' इति वचनञ्च । *फलाभावादिति* । तित्स्वरस्तु प्रत्ययग्रहणादप्राप्त इति भावः । न चोणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे राजन्नित्यादौ नित्स्वरसाधनेन सफलस्येत्वस्य वारणाय वार्तिकमावश्यकमिति वाच्यम् ? "भीह्रीभृहुमद"इतिसूत्रात्प्रत्ययावि-

ज्ञेत्यादिना भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अत्राद्योच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ त्वस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् । "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः" इति "आदेच" (पा० सू० ६.१.४५) इतिसूत्रभाष्ये उक्तेः । एतद्भाष्यैकवाक्यतया पस्पशाह्निकान्तस्थे "अग्रहणप्रातिपदिकानामुपदेशः कर्त्तव्यो मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्" इति भाष्ये उपदेशशब्दो ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थकः । तच्चानुवादरूपमेव सन्देहनिवर्त्तकमिति बोध्यम् ।

नन्वेवं "तस्मिन्निति निर्दिष्टे" (पा० सू० १-१-६६) इति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति पक्षे "गुप्तिज्किद्भ्यः" (पा० सू० ३-१-५) इत्यादावपि षष्ठीप्रक्लृप्त्यापत्तिः । न च सनः सनेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् । "उपदेशे इत्युच्यमाना इत्सञ्ज्ञा न प्रकल्पेत" इत्युक्तं भाष्ये, तद्विरुद्ध्येतात्रोपदेशप-

---

त्यस्य सप्तम्यन्तत्वेन विपरिणामितस्य "लिति" इत्यत्रेव "ञ्निति" इतिसूत्रेऽप्यनुवृत्त्या स्वराप्रवृत्त्येत्त्वस्य फलाभावात् । *अत्रेति* । "हलन्त्यम्" इत्यत्रेत्यर्थः । नन्वन्यत्र भाष्ये तेषामुपदेशस्यापि प्रतिपादनात्तदुत्थितिः सङ्गतैव, किञ्च भाष्ययोर्मिथो विरोधश्चेत्यत आह--*एतदिति* । "आदेच"इतिसूत्रस्थोद्देशश्चेत्यादिभाष्येत्यर्थः । *अग्रहणेति* । गणादावपठितेत्यर्थः । *उपदेशशब्द इति* । बहुव्रीहिरयम्; तेनोपदेशः कर्त्तव्य इतिशब्द इत्यर्थः । *तच्च*--ग्रहणञ्च । *अनुवादेति* । प्रक्रियया तेषां सिद्धत्वादिति भावः । किमर्थन्तस्य करणमत आह--*सन्देहेति* वर्णादिसन्देहेत्यर्थः ।

करणसाधनोपदेशपदानुवृत्तौ सर्वथा तदननुवृत्तौ च भाष्यान्तरविरोधमाशङ्कते--*नन्वेवमिति* । *सूत्र इति* । अस्य भाष्य उक्तमित्यनेनान्वयः । *षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति* । सप्तमीनिर्देशेन पञ्चमीनिर्देशेन च यत्र कार्यं तत्र सप्तम्यर्थान्वय्यर्थकपदं पञ्चम्यर्थान्वय्यर्थकपदञ्च षष्ठ्यन्तं बोध्यमित्येतदर्थकत्वं सूत्रद्वयस्येतिपक्ष इत्यर्थः । *सनः सनेवेति* । सामर्थ्याद् गुपादिभ्यः परस्य सनोऽनुमानेनानुमीयमानस्य तस्य स्थाने आन्तरतम्यात्सनेव भविष्यतीति भावः । *उपदेश इत्युच्यमानेति* । उपदेश इत्यनुवर्त्य विधीयमानेत्यर्थः । *न प्र-

दानुवृत्तौ; इति चेत् ? न, तस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वात् । तथा हि—तत्र "ङमो ह्रस्वादचि" (पा० सू० ८–३–३२) इत्यादौ यत्र सप्तमी पञ्चमी चेत्युभयं निर्दिश्यते तत्र किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति सन्देहे "परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशो बलवान्" इति सिद्धान्तिनोक्तम् । तत एकदेशिना "यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्त्तव्यः" इति समाधानान्तरमुक्तम् । यथाविषयं प्रागुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्देष्टव्या इति तदर्थः । तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वत्र क्वचिदुत्तरत्राऽऽवश्यकत्वेनोभयनिर्देशे गौरवेणैकदेश्युक्तिः । ततः परेणैकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या "तस्मिन्" (पा० सू० १–१–६६) इत्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य "यथार्थं वा षष्ठी" इत्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्याता । षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रक-

---

कल्प्येतेति* । आन्तरतम्याद्विहितबाधकस्य लनः पाणिन्यनुक्तत्वादित्यादिति भावः । *अननुवृत्ताविति* । भावघञन्तोपदेशापदाननुवृत्तावित्यर्थः । *सन्देह इति* । न च ह्रस्वाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्याजादिपदाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्योदासीनस्य ङमुडित्यर्थात्सन्देहोऽनुपपन्नः । किञ्चैवं विरोधाभावात्सिद्धान्त्युक्तापरत्वकृताव्यवस्थाप्यनुपपन्नेति वाच्यम् ? एतदुभयपरिभाषोपस्थाप्यांशेषु योंऽशः सिद्धो निष्फलो बाधितो वा तदंशानुपस्थितेः सिद्धान्तित्वेनोभयनिर्देशस्थल उभाभ्यां षष्ठ्यर्थोपस्थितेः फलाभावेन कतरेणैकेन तदुपस्थितिरित्यत्र गुणप्रधानभावे च विनिगमनाविरहेण तयोरुपपत्तेः । *पञ्चमीनिर्देशो बलवानिति* । तस्मादित्यस्यैवात्रोपस्थापकत्वमिति भावः । *प्रागुक्तेषु*—ङमोह्रस्वादित्यादिषु । *कार्यिणः*—अजादयः । *क्वचित्पूर्वत्रेति* । "घेर्ङिति" इत्यत्र "आने मुक्" इत्यत्र चेत्यर्थः । *क्वचिदुत्तरत्रेति* । "मय उञो वो वा" "त्रेस्त्रय" इत्यादावित्यर्थः । *उभयनिर्देश इति* । "घेर्ङिति" "आण् नद्याः" "ङितः" "आने मुक्" इदास आनस्य अतो ङमुणित्वं मय उञो वो वाचि "आमः सर्वनाम्नः सुट्" "त्रेस्त्रय"आमीत्यादिरूपेणोभयनिर्देश इत्यर्थः । *षष्ठीपदानुवृत्त्येति* । "षष्ठी स्थाने" इतिसूत्रादिति भावः । *षष्ठीप्रकल्पकत्वमिति* । उक्तोऽर्थः ।

रूपकत्ववारणाय परत्वानवकाशत्वयोः "एकः पूर्वपरयोः" (पा० सू० ६-१-८४) इति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेयमप्येकदेश्युक्तिः । ततः पूर्वेणैकदेशिना तत्पक्षे "गुप्तिज्" (पा० सू० ३-१-५) इत्यादौ दोषः शङ्कितः । ततः षष्ठीप्रक्लृप्तिवादिनैकदेशिनोक्तम्—"स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत । तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उपदेश इति हीत्सञ्ज्ञोच्यते" इति । एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहतेत्याशयः । तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य "अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या भवितव्यम् । यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति प्रक्लृप्तिर्न भविष्यति" इति समाधानान्तरं कृतम् । तत्र "परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने पञ्चम्या उपक्षयात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वम्" इति तदर्थं कैयट आह । एवञ्च प्रकृतसूत्रस्थस्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेश्युक्ततद्भाष्यबलेन प्रौढिवादत्वकल्पनं नोचितम्, लक्ष्यासिद्धेश्च । "अइउण्" (मा० सू० १) इत्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम् । चित्रङः

ननु प्रक्लृप्तिपक्षे कल्पितस्यादेशस्य चोच्चारणाभावादुच्चारितस्यापूर्वोच्चारणाभावाच्चेत्संज्ञा न स्यादत आह—तदग्र उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य—*अथवेति* । *नानुत्पन्न इति* । "गुप्तिज्"इत्येतदतिरिक्तेनानुत्पन्ने सनि प्रक्लृप्त्या न भवितव्यमित्यर्थः । उद्देश्यासिद्धेः प्रक्लृप्तेर्व्यर्थत्वादिति भावः । नन्वेतद्बलादुपादिश्यः सन्ननुमीयत इत्यत आह—*यदा चोत्पन्नः सन्निति* । *कृतसामर्थ्येति* । उद्देश्यसिद्ध्यै वाक्यान्तरकल्पनापेक्षया क्लृप्तवाक्येन सनः कल्पनायां लाघवात्तेन तत्कल्पने तत्पञ्चम्याः कृतसामर्थ्यत्वेन पञ्चम्यन्तराभावान्न प्रक्लृप्तिरिति भावः । तदाह—*तत्र परत्वविशिष्टस्येत्यारभ्य कैयट आहेत्यन्तेन* । मनोरमोक्तिं खण्डयति—*एवञ्चेति* । उपदेशानुवृत्तिपरभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वे स्पष्टे चेत्यर्थः । *लक्ष्येति* । "लृटः सद्"इत्याद्युक्तानामइउणित्यादिवक्ष्यमाणानाञ्चेत्यर्थः । स्वमते अइउणित्यादौ तत्साधयति—*अइ

"चोः कुः" (पा० सू० ८-२-३०) इत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम् । लोपश्चेत्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम् । अनुबन्धानामेकान्तत्वे तु "लोपो यि" (पा० सू० ६-४-११८) इत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणात् सर्वादेशत्वं बोध्यम् । "एकाच उपदेशे" (पा० सू० ७-२-१०) इत्यत्रत्यः कैयटोऽपि चिन्त्य एव । अन्योऽपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव । "एकाच उपदेशे" (पा० सू० ७-२-१०) "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६-१-४५) इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः ।

ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात् तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत

णित्यादीनामिति* । *लोपश्चेति* । इदमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षाभिप्रायेण तत्पक्षे शकारस्यादेशबोधकसमीप उच्चारणेनावयवत्वारोपेण लोपस्य शित्वाङ्गीकारादिति बोध्यम् । नन्वनुबन्धानामेकान्तत्वे शस्य लोपश्श् इति समुदायस्य चानर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वन्न स्यादत आह—*एकान्तत्वेति* । एवञ्च तत्र पक्षे स एव नास्तीति भावः । *एकाच इति* । "उपदेशेऽत्वत" इत्यादौ त्विति पाठः । आदे च इत्यपपाठः; तत्र तस्य कर्मव्युत्पन्नत्वात् । *आहुरिति* ।

अन्ये तु—"लृटः सद्वा" इत्यादिषु दोषस्योद्धृतत्वात् "भवतष्ठक्" इत्यत्रापि दोषस्य निवारितत्वात् "चोः कुः" इत्यादौ व्याकरणान्तरीयसंज्ञामादाय निर्वाहाल्लोपश्चेत्यत्र प्रश्लेषसामर्थ्यादित्वकल्पनाद्दडाणित्यादावुणित्यादेरुकारादिसाधुत्वविधायकत्वेनोपदेशत्वाच्चित्रङित्यादौ ङादिकं प्रपृथक्पदं कृत्वा ङपदस्य ङिति लक्षणां कृत्वा चित्रेति प्रातिपदिकात् क्यच् सचाङिदित्यर्थकरणेनादोषाद्भावसाधनपक्ष एव युक्तः । करणसाधनपक्षे प्रत्युत अइउणित्यत्र विशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वादु लोपश्चेत्यत्र शस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि तद्बोधकत्वाभावाच्चेत्वानुपपत्तिरवशिष्यत इति मनोरमोक्तं प्रौढिवादत्वं सम्यगेवेत्याहुः ।

अनुनासिकोच्चारणाभावादिति । अस्मदादीनान्तज्ज्ञानाभावादित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । पाणिन्यादीनामननुनासिकस्यैवो-

आह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः । पाणिनीया इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः । प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथनं, वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च । ताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः । प्रतिज्ञातारश्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रकर्त्तार एवेति दिक् । निर्देशादिति । तेषां तत्र ग्रहणे हि नासिकादौ यणापत्तिरिति भावः । न चेत्त्वविधानसामर्थ्याद्यणभाव:

कारणमित्यत्र नियामकाभावात् । *प्रतिज्ञाविषयेति* । प्रतिज्ञाशब्दे कर्मण्यङिति भावः । *आनुनासिक्यवन्त इति* । "न कर्मधारयाद्" इति तु नेहाश्रितम्, अस्तुव्रत इतिभाष्योक्त्या तस्य क्वचिदनादरात् । *पाणिनिप्रभृतीति* । ते च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकास्त्रय एवेति नातिप्रसङ्ग इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । *अयमेवमिति कथनमिति* । अदङादेशेऽनुनासिकोपधत्वं क्रियत इत्यादिनेत्यर्थः । *व्यवहार इति* । "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यादिनिर्देशरूपो व्यवहारोऽनङाद्यकारेऽनुनासिकत्वज्ञापक इति भावः । *यणापत्तिरिति* । नन्वत्र "क्वादिषु" इतिपदत्वेन "इकोऽसवर्णे" इति प्रकृतिभावात्कथमियमापत्तिः । न च नासिकामनुगत इति विग्रहे समासान्न समास इति निषेधो वाच्यः । समासघटकोत्तरपदादिभूतेऽचि परतो निषेधस्य विधानात् । अत एव परमचक्रि अत्रेत्यत्र समि अचिचदित्यत्र च प्रकृतिभावः सिद्धः । अन्यथेकारयोस्समासघटकत्वेन निषेधस्य दुर्वारत्वात् । न चान्त्ये णिचि चिकीर्षिते समः पृथग्भावात्तद्विशिष्टस्य धातुत्वाभाववत्समासाभावोऽपि स्यादिति नेदं फलं युक्तमिति वाच्यम् ? पृथग्भावेन विशिष्टस्य धातुत्वाभावेऽपि जातसमाससंज्ञाबाधस्यासम्भवात् । अत एव उत्तरपदशब्दस्य चरमावयवे रूढत्वेऽपि तन्निमित्तकः समिरादेशोऽपि सिद्ध इति चेत् ? नैवम् । "इको ऽसवर्णे" इत्यत्र पदान्तपदे पदेऽन्तः पदान्त इति सप्तमीसमासाश्रयणेनेह प्रकृतिभावाप्राप्तेरिति केचित् ।

अन्ये तु—इदानीं कप्रत्यये परे भत्वेन पदत्वबाधेन तदभाव इति समादधाति । नन्वेवं भत्वेन पदत्वबाधे सति नासाक इति दशायामेव भत्वेन "यस्य" इत्याकारलोपो दुर्वारः । न च "के ण" इति ह्रस्वस्तदपवादः निषादकर्षुक इत्यादौ चारितार्थ्यादिति चेद् ? अत्र केचित्-परत्वाद् अण इतिप्रत्याहारग्रहणाद् निषादकर्षुक इत्यादावप्येवम् "ओर्गुण" इत्यस्य प्राप्त्याऽपवादत्वाच्च ह्रस्वेन बाधाद् न

"चोः कुः" (पा० सू० ८-२-३०) इत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम् । लोपश्चेत्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम् । अनुबन्धानामेकान्तत्वे तु "लोपो यि" (पा० सू० ६-४-११८) इत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणात् सर्वादेशत्वं बोद्धव्यम् । "एकाच उपदेशे" (पा० सू० ७-२-१०) इत्यत्रत्यः कैयटोऽपि चिन्त्य एव । अन्योऽपि तज्जातीयश्चिन्त्य एव । "एकाच उपदेशे" (पा० सू० ७-२-१०) "आदेच उपदेशे" (पा० सू० ६-१-४५) इत्यादौ तु भावसाधन एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः ।

ननु शास्त्रेऽनुनासिकोच्चारणाभावात् तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत

णित्यादीनामिति* । *लोपश्चेति* । इदमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षाभिप्रायेण तत्पक्षे शकारस्यादेशबोधकसमीप उच्चारणेनावयवत्वारोपेण लोपस्य शित्वाङ्गीकारादिति बोध्यम् । नन्वनुबन्धानामेकान्तत्वे शस्य लोपश् इति समुदायस्य चानर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वन्न स्यादत आह—*एकान्तत्वेति* । एवञ्च तत्र पक्षे स एव नास्तीति भावः । *एकाच इति* । "उपदेशेऽत्वत" इत्यादौ त्विति पाठः । आदे च इत्यपपाठः; तत्र तस्य कर्मव्युत्पन्नत्वात् । *आहुरिति* ।

अन्ये तु—"लटः सद्वा" इत्यादिषु दोषस्योद्धृतत्वात् "भवतष्ठक्" इत्यत्रापि दोषस्य निवारितत्वात् "चोः कुः" इत्यादौ व्याकरणान्तरीयसंज्ञामादाय निर्वाहाल्लोपश्चेत्यत्र प्रश्लेषसामर्थ्यादित्वकल्पनाद् इउणित्यादावुणित्यादेरुकारादिसाधुत्वविधायकत्वेनोपदेशत्वाच्चित्रङित्यादौ ङादिकं पृथक्पदं कृत्वा ङवदस्य ङिति लक्षणां कृत्वा चित्रेति प्रातिपदिकात् क्यच् सच ङिदित्यर्थकरणेनादोषाद्भावसाधनपक्ष एव युक्तः । करणसाधनपक्षे प्रत्युत अइउणित्यत्र विशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वाद् लोपश्चेत्यत्र शस्य प्रातिपदिकत्वेऽपि तद्बोधकत्वाभावाच्चेत्त्वानुपपत्तिरवशिष्यत इति मनोरमोक्तं प्रौढिवादत्वं सत्यमेवेत्याहुः ।

अनुनासिकोच्चारणाभावादिति । अस्मदादीनान्तज्ज्ञानाभावादित्यर्थः । यथाश्रुतन्तु न युक्तम् । पाणिन्यादीनामननुनासिकस्यैवो-

आह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाविषयानुनासिक्यवन्त इत्यर्थः । पाणिनीया इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः । प्रतिज्ञा चायमेवमिति कथनं, वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च । ताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः । प्रतिज्ञातारश्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रक-र्त्तार एवेति दिक् । निर्देशादिति । तेषां तत्र ग्रहणे हि नासि-कादौ यणापत्तिरिति भावः । न चेत्त्वविधानसामर्थ्याद्धि यणभावः

कारणमित्यत्र नियामकाभावात् । *प्रतिज्ञाविषयेति* । प्रतिज्ञाशब्दे कर्मण्यङिति भावः । *आनुनासिक्यवन्त इति* । "न कर्मधारयात्" इति तु नेहाश्रितम्, अनुक्त इतिभाष्योक्त्या तस्य क्वचिदनादरात् । *पाणिनिप्रभृतीति* । ते च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्त्तकास्त्रय एवेति नाति-प्रसङ्ग इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । *अयमेवमिति कथनमिति* । अइउणादेशे-ऽनुनासिकोपधत्वं क्रियत इत्यादिनेत्यर्थः । *व्यवहार इति* । "स्वत-न्त्रः कर्ता" इत्यादिनिर्देशरूपो व्यवहारोऽनङाद्यकारेऽनुनासिकत्वज्ञा-पक इति भावः । *यणापत्तिरिति* । नन्वत्र "क्वादिषु" इतिपदत्वेन "इकोऽसवर्णे" इति प्रकृतिभावात्कथमियमापत्तिः । न च नासिकामनु-गत इति विग्रहे समासान्न समास इति निषेधो वाच्यः । समासघटको-त्तरपदादिभूतेऽचि परतो निषेधस्य विधानात् । अत एव परमचक्रि अत्रेत्यत्र सामि अचिचदित्यत्र च प्रकृतिभावः सिद्धः । अन्यथैकारयोस्स-मासघटकत्वेन निषेधस्य दुर्वारत्वात् । न चान्त्ये णिचि चिकीर्षिते समः पृथग्भावात्तद्विशिष्टस्य धातुत्वाभाववत्समासाभावोऽपि स्यादिति नेदं फलं युक्तमिति वाच्यम् ? पृथग्भावेन विशिष्टस्य धातुत्वाभावेऽपि जातसमाससंज्ञाबाधस्यासम्भवात् । अत एव उत्तरपदशब्दस्य चर-मावयवे रूढत्वेऽपि तन्निमित्तकः सामिरादेशोऽपि सिद्ध इति चेत् ? नैवम् । "इको ऽसवर्णे" इत्यत्र पदान्तपदे पदेऽन्तः पदान्त इति सप्तमी-समासाश्रयणेनेह प्रकृतिभावाप्राप्तेरिति केचित् ।

अन्ये तु—इदानीं कप्रत्यये परे भत्वेन पदत्वबाधेन तद्भाव इति समादधाति । नन्वेवं भत्वेन पदत्वबाधे सति नासाक इति द-शायामेव भत्वेन "यस्य" इत्याकारलोपो दुर्वारः । न च "के ण" इति ह्रस्वस्तदपवादः निषादकर्षुक इत्यादौ चारितार्थ्यादिति चेत् ? अत्र-केचित्-परत्वात् अण इतिप्रत्याहारग्रहणात् निषादकर्षुक इत्यादाव-प्येवम् "ओर्गुण" इत्यस्य प्राप्त्याऽपवादत्वाच्च ह्रस्वेन बाधात् न

सिद्धः । तस्यापि प्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारैव यणभावकल्पकत्वौचित्यात् । साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षयाऽस्यार्थस्यौचित्यात् । निर्देशादित्यस्य तन्मूलभूतेत्त्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । आदिना "तृषिमृषिकृषेः"(पा० सू० १-२-२५)"एङः पूर्वं" (पा० सू० ६-१-८४) इत्यादिसङ्ग्रहः । ननु "प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न" (का० वा०) इति वार्त्तिके प्रत्या-

---

दोषः; ह्रस्वोत्तरमपि न तत्प्रवृत्तिः सकृत्प्रवृत्तत्वात् । शार्ङ्गमित्यत्रेवापवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रवैयर्थ्यसम्भावनायां पुनरुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावस्य चतुर्थबाधबीजलक्ष्यत्वाच्च । एतेन वस्तुत आङ्त्वात् "यस्य" इतिलोपापत्तिर्द्रष्टव्या । न चेत्वं तदपवादः; इकारलोपानपवादत्वात् कारिकादौ चारितार्थ्याच्चेत्याचार्युक्तमपास्तमिति वदन्ति । तन्न । परत्वात्प्राप्तस्य ह्रस्वस्य नित्येन लोपेन बाधात् । शब्दान्तरप्राप्त्या लोपोऽनित्य इति चेत् ? एवमपि ह्रस्वोत्तरमित्वे कृते प्राप्तस्य लोपस्य सकृद्गतिन्यायेन वारणस्यासम्भवात् । न हि तात्कालिकप्रवृत्तौ स न्यायो बलवान् भवितुमर्हति । चतुर्थबाधबीजेनेत्वोत्तरमपि न लोप इत्यपि वक्तुमनर्हम् । ह्रस्वप्रवृत्त्यव्यवहितोत्तरप्रसक्तगुणबाधेन निषादकर्षुक इत्यादौ चरितार्थस्य ह्रस्वस्येत्वोत्तरप्राप्तलोपबाधे सामर्थ्यविरहात् ।

श्रीधरस्तु—"यस्य" इति लोपस्तु न शङ्क्यः, "यचि भम्" इत्यत्र यसाहचर्यादजपि अच्त्वहल्त्वोभयानाक्रान्त एव गृह्यत इति ककारे भत्वाभावात् । नन्वेवमपि "इकोऽसवर्णे" इतिप्रकृतिभावापत्तिरिति चेद् , न । "न समास" इति निषेधादित्युक्तवान् तद्यपि निरुक्तरीत्या "न समास" इत्यस्याप्राप्त्याऽयुक्तमिव भाति, तथाऽपि परमचाक्रि अत्रेत्याद्यनुरोधेन समासघटकोत्तरपदघटकेऽचीत्यर्थस्यैव स्वीकारेण निषेधप्राप्त्या सम्यगेवेति बोध्यम् ।

भट्टास्तु—'णास्‌ृ शब्दे' इत्यस्माण्ण्वुलि तु न शङ्काकलङ्कलेशोऽपीत्याहुः । युक्ततरश्चैतत् । अत एव 'घोणा नासा च नासिका" इति कोशे नासापर्याये नासिकाशब्दपाठोऽपि सङ्गच्छते । न हि स्वार्थिकप्रत्ययान्तस्य पर्यायेषु पाठः कोशकृच्छैलीसिद्ध इति दिक् । *सिद्ध इति* । एवञ्च कथन्तस्य निर्देशस्य ज्ञापकत्वमिति भावः । *तस्यापि*—इत्वविधिसामर्थ्यस्यापि । पूर्वनिर्देशस्य सविवादत्वादाह-*आदिनेति* ।

हारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्याहारेष्विताभित्यनुपपन्नमत आह-आदिरन्त्येनेतीति । वार्त्तिके तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः (पा० सू० १-२-२७)। कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ताः। ऊ इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात्। तेन स्वोच्चारणकाल-

---

अनुपपन्नमिति। तत्र तद्ग्रहणसत्त्वेन ग्रहणोऽपि तद्भावस्य दुष्करत्वादिति भावः। *तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति*। अजादिसंज्ञायान्तु प्रत्याहारपदं योगरूढम्; प्रत्याह्रियन्ते संक्षेपेण बोध्यन्ते वर्णा येनेति योगस्य सम्भवात्। वस्तुतस्तु ननु कोऽसौ प्रत्याहारः यत्रैतां न ग्रहणमत आह-*आदिरन्त्येनेति*। इत्यवतरणं बोध्यम्।

ननु वर्णसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यादाकाल इत्युचितमत आह-*कुक्कुटेति*। *एकद्वित्रिमात्रत्वेति*। एकादिनवान्तानां द्वन्द्वासाधुतायाः "सरूप"सूत्रे स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन एकद्विकरणे हेतुरितिवदयमप्यसाधुरेवेत्याचारिणः। तन्न। एकादिनवान्तानामित्यस्य द्वन्द्वेन सङ्कलितसङ्ख्यानुबोधयिषाविषयत्वात्। एवञ्च पञ्चानां घटानामानयनतात्पर्येण द्वित्रीन् घटानानयेत्यस्यासाधुत्वस्य प्रकृतप्रयोगस्य साधुत्वस्य निर्वाहः।

भट्टास्तु—एका द्वे तिस्रश्च मात्रा यस्य तस्य भावस्तत्त्वमिति चतुःपदबहुव्रीहिमुपेत्य समादधुः। तदसत्। समानाधिकरणानामेव तद्विधानात्। एकद्वित्रिपदार्थानां परस्परासामानाधिकरण्येऽप्येकत्र द्वयमिति रीत्या मात्रापदार्थेऽभेदेनान्वयस्तु न वाच्यः। परस्परविरुद्धनानाधर्मावच्छिन्नाभेदसम्बन्धावच्छिन्ननानाप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यताया दुर्वचत्वात्। *क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानादिति*। प्रश्लेषे संज्ञात्रयकरणमेव व्याख्यानम्। न ह्येकस्य संज्ञिनोऽनेकाः संज्ञा युज्यन्ते, संज्ञाकरणस्य लघ्वर्थत्वात्। प्रश्लेषस्य क्रमिकत्वं तु उकाराणां द्वन्द्वे एकमात्रिकस्य घिसंज्ञकत्वेन पूर्वनिपातस्यावश्यकत्वेन सर्वतः प्राङ्निर्देशात्ततः परं त्रिमात्रिकस्य प्रयोगे "प्लुतप्रगृह्या" इति प्रकृतिभावापत्तौ निर्देशासङ्गतेर्द्विमात्रिकस्य मध्ये निर्देशात् त्रिमात्रिकस्यैवमर्थादन्ते निर्देशात्सिद्धम्।

केचित्तु-प्रश्लेषस्य क्रमिकत्वे निर्देशान्तरं भाष्यं सूत्रवैयर्थ्यं च व्याख्यानमाहुः। तथा हि-न तावद् उ३उऊ इत्येवं प्रश्लेषः त्रिमात्रस्य

सदृशो लक्ष्यते । स कालो यस्येति बहुव्रीहिः । तत्फलितमाह—उश्च ऊश्च उ३श्चेति । ननु ऊकालो ह्रस्व इति वाक्येऽणत्वात्सवर्णग्रहणे द्वित्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसञ्ज्ञायां 'प्रदाय' 'प्लूय' इत्यादौ "ह्रस्वस्य" (पा० सू० ६-१-७१) इति तुक् स्यादिति चेत्? न, ऊ अजित्येवाऽग्रहणसामर्थ्यात्सदृशोऽजित्यर्थे सादृश्यस्य व्या-

---

ह्रस्वत्वे ततः परस्यामः क्वचिदप्यसम्भवेन "ह्रस्वनद्यापः" इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणानर्थक्यात्, एकमात्रिकस्य ह्रस्वत्वानुपपत्त्या 'स्तोः' इत्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च, एकमात्रस्य दीर्घत्वे "अतो दीर्घः" इति दीर्घविधानस्य "आङ्माङोः" इति तुग्विधानस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च, द्विमात्रस्य प्लुतत्वे "हैहेप्रयोगे" इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च। नापि उ३ऊउ इत्येवम्, ह्रस्वग्रहणानर्थक्यात् 'स्तोः' इत्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च, एकमात्रस्य प्लुतत्वे "अतो रोः" इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेश्च । न वा ऊउउ३ इत्येवम्, द्विमात्रस्य ह्रस्वत्वे "ङ्यापोः" इत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात्, 'स्तोः' इत्याद्यसङ्गतेश्च, त्रिमात्रस्य दीर्घत्वे "ऋति ऋवा" "ऌति ऌवा" इतिवचनप्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतेश्च, आरम्भपक्षे वार्त्तिकेनापूर्वयोर्द्विमात्रयोः सूत्रेण त्रिमात्रयोस्तयोर्विधानेन फलभेदात्, एकमात्रस्य प्लुतत्वे "अतो रोः" इत्यस्य वैयर्थ्याच्च। नापि उ उ३ऊ इत्येवम्, "ऋति ऋवा" इतिवचनप्रत्याख्यानभाष्यासङ्गतेः, 'हैहेप्रयोगे' इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः । *तेन*-ऊपदेन । *स्वोच्चारणेति* । स्वम् ऊपदबोध्यः । *सदृश इति* । सादृश्यस्य भेदाघटितत्वादुकारस्यापि संज्ञा बोध्या । *स काल इति* । जातावेकवचनम् । *इति वाक्य इति* । विधेयभेदेन वाक्यभेदादिति भावः । *अणत्वादिति । एतेन द्वितीयवाक्यादौ शङ्कानिरासः ।

केचित्तु—एतच्छङ्काकरणमयुक्तम्; अण्ग्रहणस्य व्यक्तिपक्ष एव सत्त्वेन तत्र पक्षे इत्संज्ञकवर्णसमभिव्याहारादिचिह्नाभावेन कुक्कुटस्ते प्रसिद्धिप्रदर्शनेनास्यानुकरणत्वेन पाक्षिकस्य प्रकृतिवदतिदेशस्येष्टानुरोधेनाकरणेन चास्योकारस्याण्त्वाभावादित्याहुः ।

संज्ञायामिति। अत्र पक्षे शब्दसाम्येन यथासंख्यं बोध्यम्, "स्यतासी लृलुटोः" इतिवत् । न च स्वविषये दीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यां बाधः; अनाकडारीयत्वात् । *व्याख्यानादिति* । उकारसादृश्यस्याच्त्वेन ग्रहण उकारग्रहणवैयर्थ्येन उत्वेन ग्रहणेऽज्ग्रहणवैयर्थ्येनान्येनासम्भवेन चार्थसिद्धादित्यर्थः । नन्वेकद्वित्रिमात्रावैशिष्ट्येनापि सादृश्यस्य ग्रह-

ख्यानात् कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमुच्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव सञ्ज्ञा, न तु तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशकालस्यापीत्यर्थेनादोषात् । तदुक्तं भाष्ये "यावत्तपरकरणं तावदत्र कालग्रहणम्" इति । न चाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात् "तितउच्छत्रम्" इत्यत्र "दीर्घात्" (पा० सू०

णसम्भवः । एवञ्च विनिगमनाविरहात्तेन सादृश्यग्रहणे लृकारस्यैवाच्च ग्रहणञ्च स्यादिति कालग्रहणं सफलमिति चेत्, न । "प्रणवष्टेः" इत्यादिज्ञापकेनेदृशसादृश्यस्याग्रहणात् । *अधिकं कालग्रहणमिति* । व्यर्थं तत्सामर्थ्यादिति शेषः । ननु भाष्याविचारितप्रयोजनकानां सूत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टार्थत्वमेव, न तु तत्र फलकल्पनं युक्तम् । अत एव "तदधीते तद्वेद" इति सूत्रे "द्विस्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्य उक्तमत आह—*तदुक्तं भाष्य इति* । यावदत्र तपरकरणमिति यावत्फलकंतपरकरणं तपरसूत्रेण भवति तावत्फलकं कालग्रहणमित्यर्थः । *वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्येति* । यादृशवर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्य ग्रहणम्; तादृशधर्मावच्छिन्नमात्रारब्धसमुदायगतरूपे तादृशवर्णत्वव्याप्यधर्मप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वं भवतीत्यर्थकात् "निपात एकाच्" इत्यत्रैकग्रहणज्ञापिताद् "वर्णग्रहणे जातिग्रहणम्" इति न्यायादिति भावः । *तितउच्छत्रमिति* । अउ इत्येतद्गतद्वित्वेऽच्त्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वारोपेण दीर्घसंज्ञायां विकल्पतुगापत्तिरिति भावः ।

६–१–७८); "पदान्ताद्वा" (पा० सू० ६–१–७६) इति तुगापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्यासार्वत्रिकत्वात्, अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तनित्यतुक एव प्राप्तेश्च । अज्ग्रहणं 'प्रतङ्य' इत्यादौ "ह्रस्वस्य" (पा० सू० ६–१–७१) इति तुग्व्यावृत्त्यर्थम् ।

उच्चैरु (पा० सू० १–२–२९) । नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगेऽव्याप्तेः श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च, किन्तु स्थानकृतम् । उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । अधिकरणत्वञ्चोच्चारणं प्रति, तच्च ताल्वादीनां सभागत्वे एवेत्याशयेनाह—ताल्वादीति । इदं प्राचामनुरोधेन । वर्णसमाम्नायेऽकारस्य प्राथम्यात् कण्ठादीति वक्तुमुचितम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः । अजि-

पदया प्रत्याख्यानासङ्गतेः । *पदान्ताद्वेति तुगापत्तिरिति* । न चैतद्भावे नित्यविधिर्दुर्वारः; सकृत्प्रवृत्तत्वात् । "पुनःप्रसङ्गविज्ञानम्" त्वीदृशे विषये नेति "अचश्च" इत्यत्र कैयटे व्यक्तम् । *अन्तरङ्गत्वेनेति* । इदं समाधानं हेयम् । कार्यिणो निमित्ततयाऽनाश्रयणेन तदीयनिमित्तसमुदायमध्ये तन्निमित्तस्याप्रविष्टत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः; "नाजानन्तर्ये" इतिनिषेधाच्च । प्राप्तविभाषाया निषेधमुखेन प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गादपि निषेधस्य बलीयस्त्वेन चिन्त्यमिदमिति केचित्; तन्न । "अनन्तरस्य" इति न्यायेन "दीर्घात्" इत्यनेन प्राप्तस्यैवानेन निषेधात् ।

उच्चैः । उपांशुप्रयोगे सूक्ष्मोच्चारितप्रयोगे अव्याप्तेः; उदात्तसंज्ञाया अव्याप्तेः । *अव्यवस्थितत्वादिति* । नीचैरपि रोगार्त्तस्योच्चैः उच्चैरपि बधिरस्य नीचैरिति भावः । *अधिकरणशक्तिप्रधानमिति* ऊर्द्ध्वाधिकरणशक्तिप्रधानमित्यर्थः । *उच्चारणं प्रतीति* । तथा च—ताल्वादिसभागाधिकरणकोर्द्ध्वदेशावच्छिन्नोच्चारणकर्मीभूतोऽजुदात्तसंज्ञ इत्यर्थो बोध्यः । *इदम्*—ताल्वादीतिकथनम् । *अन्यत्रापीति* । "तुल्यास्य" सूत्रवृत्तावपीत्यर्थः । *सः*—ऊर्द्ध्वभागप्रतिहतवायुव्यञ्जितोऽच् । *इति भाव इति* । तत्तत्स्थानेषु भागत्रयं प्रकल्प्य ऊर्द्ध्वभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽजुदात्तः; अधोभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽजनुदात्तः । ऊर्द्ध्वभाग आहत्याधोभागे वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽच्स्वरितः । भागत्रये वाय्वाघातेन व्यञ्जितोऽच्प्र-

ति । "ऊकाल" (पा० सू० १-२-२७) इत्यतस्तदनुवर्तते । उदात्तत्वादीनामज्धर्मताया एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरं बोध्यम् । आये इति । यच्छब्दः "फिषोऽन्त" (फि० सू० १) इत्यन्तोदात्तः, जस्सुप्त्वादनुदात्तः, "एकादेश उदात्तेन" (पा० सू० ८-२-५) इत्येकार उदात्तः।

अर्वाङिति । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं "फिषोऽन्त" (फि० सू० १) इत्यन्तोदात्तम् । आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् । अर्वान्तमञ्चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वम् ।

एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलनविरोधादाह—वर्णधर्माविति । बाहुलकादधिकरणे घञ् । अर्श आद्यजित्यन्ये ।

च्य इति तात्पर्यम् । *लोकेति* । अत्रैव भाष्ये स्पष्टमिदम् । तेषान्तत्वमभ्युपेत्यापि क्षत्यभावमाह—*हल्स्वरेति* । तथा च हल उदात्तादिसंज्ञायां किं बाधकम् । न तावदचः स्थान उदात्तस्य हल आपत्तिः; आन्तरतम्यादच एवोदात्तस्य सिद्धेः । नापि हलः स्थाने तस्यापत्तिः; हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावादित्यर्थः । *इदम्*—अजित्यर्थकथनम् । *आय इतीति* । आकारो निपातत्वादाद्युदात्तः । *कृदुत्तरेति* । "गतिकारकोपपदात्" इत्यनेन । *अन्तोदात्तत्वमिति* । शेषं प्राग्वदिति भावः । *विरोधादिति* । तथा च पूर्वत्र धर्मिपरयोरपीह लक्षणया धर्मपरतेति भावः । धर्मद्वयसमावेशस्तु यथा नानाजातीयरसवदवयवारब्धेऽवयविनि स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनावयवगतस्य रसस्यैव भानं; न तु चित्ररसाङ्गीकारस्तथाऽत्रापि सम्भवत्येव । अत एव "तस्यादित" इति सूत्रमपि स्वरसतः सङ्गच्छते । न चानुवर्त्तमानयोरुदात्तानुदात्तपदयोर्लक्षणया धर्मपरयोर्द्वन्द्वे [ततो भावप्रत्यये वर्णधर्मवृत्तिधर्मबोधापत्तिरिति वाच्यम् ? इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यात्तं प्रति समूहिनो विशेषणत्वेन द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेन धर्मस्यैव बोधात् । "करणाधिकरणयोः" इति ल्युटा बाधादाह—*बाहुलकादिति* । एतस्यागतिकगतित्वादाह—*अर्श आद्यजिति* । भावघञन्तादित्यादिः । अस्यापि बाहुलकादविशिष्टत्वं सूचयन्नाह—*अन्य इति* ।

अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ इति भाष्यतो विशिष्टरूढेरेव लाभा-

इयं त्रिसूत्री स्पष्टार्था । लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात् ।

ह्रस्वग्रहणमिति । ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः । अतन्त्र-मिति । स्वशास्त्रसङ्केतितरूपेणाबोधकमित्यर्थः, किन्त्वर्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः । एवञ्च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्ता । इत आरभ्य नवसूत्र्या "अ अ" (पा० सू० ८-४-६८) इत्यतः प्रागुत्कर्षेणास्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः । सर्वञ्चेदं भाष्ये स्पष्टम् । 'अर्ध-मुदात्तम्' इति वृत्तिस्तु सत्या सत्यभामेतिवद् व्याख्येया । उत्तरा-र्धमित्यस्य चार्धमात्रातोऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः । वेदे तु य-थाप्रयोगं प्रातिशाख्यादस्माच्च व्यवस्था । तस्य चेति । अनुदा-त्तस्येत्यर्थः । उदात्तेति । उदात्तस्वरितयोः परत्वे सतीत्यर्थः । तयोः परत्वञ्चोपस्थितानुदात्तापेक्षयैव । अन्यत्र—उदात्तस्वरि-तयोः परत्वाभावे । प्रातिशाख्ये इति । लोके त्वनुदात्त एवेति

दाह—*ह्रस्वपदेति* । मूले बहुव्रीहिरिति भावः । रूढेः फलमाह—*एवञ्चेति* । लोक इति शेषः । अत एव वक्ष्यति—*वेदे त्विति* । रूढेर्ग्रहणादेव च सूत्रे तस्य ग्रहणं सफलम् । तद्धि दीर्घादिस्वरितसं-ग्रहार्थम् । तथाऽर्थे तु स न स्यात् । न च षष्ठीकल्पनार्थन्तत्; सम्ब-न्धिशब्दत्वादेव सिद्धेः । न चासिद्धत्वादप्राप्तत्रिपादीस्थस्वरितसंग्र-हाय तत्; भाष्यरीत्या तदभावात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह—*इत इति* । अत्र च ज्ञापकम् "देवब्रह्मणोरनुदात्त" इति सूत्रम् । अन्यथा देवाः ब्रह्माणः इत्यत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातसिद्धानु-दात्तयोरकारयोः स्थाने जातयोरुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति विहि-तयोः स्वरितयोः "देवब्रह्मणोः" इत्यनुदात्ते कर्त्तव्येऽसिद्धत्वात्तदस-ङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव "स्वरितात्संहितायाम्" इत्येकश्रुतिं प्रति स्व-रितस्य सिद्धत्वात् "इमं मे गङ्गे" इति मन्त्रे मे शब्दमाश्रित्य सर्वेषां निघाते इममित्युदात्तात्परस्यानुदात्तमेशब्दाकारस्य "उदात्तादनुदा-त्तस्य" इतिस्वरितत्वे तस्यैकश्रुतिः सिद्धा । वेदे-'ये रा' इत्यत्रैकार-स्यार्धोदात्तस्य दर्शनादाह—*वेदे त्विति* । *प्रातिशाख्यादिति* । "एकाक्षरसमावेश" इत्यादित इत्यर्थः । तैत्तिरीये लोकवत्त्वस्त्वादाह—*अस्माच्चेति* । एवञ्चेदं सूत्रं ऋग्वेदान्यपरमिति सिद्धम् । *इत्यर्थ

भावः । ह्रस्वस्वरितमुदाहरति—क्वेति । "किमोऽत्" (पा० सू० ५-३-१२) इत्यत्, "क्वाति" (पा० सू० ७-२-१०५) इति कादेशे "तित्स्वरितम्" (पा० सू० ६-१-१८५) इति स्वरितः । दीर्घं तमुदाहरति-रथानामिति । येऽरा इति । "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" (पा० सू० ८-२-६) इत्येकारः स्वरितः । "नोदात्तस्वरितोदयम्" (पा० सू० ८-४-६७) इति निषेधस्तु "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" (पा० सू० ८-४-६६) इत्यस्यैव 'अनन्तरस्य'इति न्यायात् । स्वरितपरमुदाहरति—क्षात्चक्रमिति । अहेरित्यर्थेऽह्यः । वृत्रस्येत्यर्थः । "छन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः" इति वचनाद् गुणाभावः । "उदात्तस्वरितयोः" (पा० सू० ८-२-४) इति स्वरितः । "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" (पा० सू० ६-१-१७४) इति तु न छान्दसत्वात् । यच्छन्दः "फिषः' (फि० सू० १) इत्यन्तोदात्तः, तदेकादेशश्च वा स्वरितः । स इति । उदात्तादिह्रस्वादिसञ्ज्ञक इत्यर्थः ।

मुख (पा० सू० १-१-८) उच्यतेऽसौ वचनः । बाहुलकात्

इति* । वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातत्वादिति भावः। एतेन 'अह व्यासौ' इत्यस्मादहलोर्ण्यति छान्दसत्वाद् वृद्ध्यभावे "सुपां सुलुक्" इति षष्ठ्याः स्थाने सुरादेश इति साधनमपास्तम् ; अर्थासङ्गतेः । *गुणाभाव इति* । अहि शब्दे "घेर्ङिति" इति सूत्रप्राप्तगुणाभाव इत्यर्थः । *उदात्तस्वरितयोरिति स्वरित इति* । "अहिरिव भोगैः" इत्यत्राद्युदात्तत्वेन पठ्यमानतया ग्रामादित्वाद् वृषादित्वाद्वाऽऽद्युदात्तत्वं भवति । ततः शेषनिघातेनेकारस्यानुदात्तत्वे "उदात्तादनुदात्तस्य" इति स्वरितत्वे तस्य यणि स्वरितस्थानिकयणः परत्वाद्विभक्त्यकारस्य स्वरित इति भावः । *वा स्वरित इति* । "उदात्तस्वरितयोः" इति स्वरितोत्तरं शेषाऽनुदात्तेन सहैकादेशस्य "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" इत्यनेनेति भावः ।

यद्यपि भाष्ये करणे ल्युटि लिङ्गेन वचनपदेन बहुव्रीहिरित्युक्तम् ; तथाऽपि बहुव्रीहितस्तत्पुरुषस्य लघुत्वाभिप्रायेणाह—*उच्यत इति* ।

कर्मणि ल्युट् । मुखसहिता नासिकेति विग्रहः । तथा वचन इति "साधनं कृता" (भा०इ०) इति समासः, तदाह–मुखसहितेत्यादि । मुखेति किम् यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत । एवञ्च "आङोऽनुनासिकः" (पा० सू० ६–१–१२६) इत्यत्रानुस्वारः स्यात् । नासिकेति किम् ? 'शक्ता' इत्यादौ "अनुदात्तोपदेश" (पा०सू०६–४–३७) इत्यादिना कलोपो मा भूत् । अष्टादशेति । यद्यपीदं न व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्यात् , तथाऽप्यष्टादशधर्मव-

---

समाहारद्वन्द्वे मुखनासिकमिति स्यादत आह––*मुखसहितेति* । *तथेति* । अधिकरणस्यापि स्थाल्या पच्यत इतिवत्करणत्वं बोध्यम् । *साधनं कृतेति समास इति* । यद्यप्यत्र "कर्तृकरण" इति सूत्रेणापि समासः सिद्धस्तथाऽपि पादहारक इत्यत्रापादानपञ्चम्यन्तस्य कर्मण्वुलन्तेन हारकशब्देन गलचोपक इत्यत्राधिकरणसप्तम्यन्तस्य कर्मण्वुलन्तेन चोपकशब्देन च समासार्थमावश्यकमिदं "कृत्यैरधिकार्थवचन" इतिसूत्रस्थं वार्त्तिकमिति सूचयितुमेवमुक्तम् । *आङोऽनुनासिक इत्यत्रेति* । इत्येतस्माच्च अभ्र आँ अप इति लक्ष्य इत्यर्थः । यमानां विशिष्य प्रातिशाख्ये विधानादाह––*अनुस्वार इति* । भाष्योक्तप्रासादवासिन्यायमनुरुध्याऽयं ग्रन्थ इति बोध्यम् । "अनुनासिकस्य क्वि" इत्यादावनुवादेऽप्रतिपत्तिरेव स्यादिति भावः । *शक्तेत्यादाविति* । पाठः शक्तेत्यादाविति पाठस्तु कान्तसम्बोधनपरतया कान्तप्रकृतिकशब्दान्तपरतया वा नेयः । यद्यपीदं न व्यक्तिपक्ष इति चिन्त्यमिदम् । जातिपक्षेऽपि तज्जातिपुरस्कारेण यावद् व्यक्तीनामेकज्ञानविषयत्वेऽपि आनन्त्यस्य दुर्वारत्वेन तत्पक्षेऽपि धर्म एवाष्टादशविधत्वस्य वक्तव्यत्वात् । एवं तथाऽपीत्यादिग्रन्थोऽपि व्यक्तिपक्षतात्पर्येणासङ्गत एव । तत्र पक्षे तद्व्यक्तित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकतया तद्व्याप्यत्वस्य चाष्टादशसु धर्मेष्वभावेन स्वव्याप्यमिथोविरुद्धयावद्धर्मबोधनात्मकविभागासम्भवात् । न च नानातद्व्यक्तित्वान्यतमव्याप्यत्वेन तदुपपत्तिः । व्यक्तीनामानन्त्येन यावत्तद्व्यक्तित्वग्रहासम्भवात् । तस्माद् व्यक्तिपक्ष इत्युपलक्षणं जातिपक्षस्यापि, तथा च व्यक्तीनामानन्त्याद् व्यक्तिपक्षे जातिपक्षे वाऽष्टादशविधत्वं न सम्भवतीति यद्यपीत्यादेरर्थः । तथाऽपीत्यादेर्जातिपक्षाभिप्रायेणात्वादिजात्याक्रान्तानामष्टादशविधधर्मवत्त्वमित्याशयः ।

स्वमकारजातीयादेरित्यर्थः । ह्रस्वत्वादीनां तत्तत्समानाधिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्च भेदमाश्रित्येदं बोद्धयम् । एवमग्रेऽपि । ऌवर्णस्येति । विवृतस्येत्यर्थः । तेन "ऌति ऌ वा" (का० वा०) इति विधेयस्यैतत्सूत्रस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः । दीर्घाभावादिति । अत एव "तुल्यास्य" (पा०सू०१–१–९) सूत्रे भाष्ये "ऌति सवर्णे" (का० वा०) इत्यनेन पक्षे ऌकारकाभावे "अकः सवर्णे" (पा०सू०६–१–१०१) इति दीर्घत्वे 'होतॄकारः' इति ॠकारघटितप्रयोगः सङ्गच्छते । ह्रस्वाभावादिति । इदम् "एओङ्" (मा० सू०३) इत्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । गानरोदनादौ चतुर्मात्राऽर्धमात्रादीनामुपलम्भेऽपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावाल्लोके प्रयोगेष्वप्रयोगाच्च नोक्ताः । अत एवानुदात्ततरस्यानुक्तिः । एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणम् । तस्या लोकेऽपि सत्त्वात् ।

तुल्यास्य (पा० सू० १–१–९) । तुल्यावास्यप्रयत्नौ

ननु धर्माणामप्युदात्तत्वादिभेदेनाष्टविधत्वादष्टादशेत्यनुपपन्नमत आह—*तत्तत्समानाधिकरणेति* । उदात्तत्वसमानाधिकरणानुनासिकत्वसमानाधिकरणह्रस्वत्वमित्यादिक्रमेणाष्टादशविधत्वमिति भावः । *एवमग्रेऽपीति* । ऌवर्णस्य द्वादशत्वादावित्यर्थः । *लोके प्रयोगेष्विति* । लोके ये प्रयोगाः प्रयुज्यमानाः वाक्यानि तेष्वित्यर्थः । *अत एव*—शास्त्रीयकार्येऽनुपयोगाल्लोकेऽप्रयोगाच्च हेतोरेव । *एकश्रुतेरिति* । इयमेव प्रचयशब्देनापि व्यवह्रियते । त्रैस्वर्याभावरूपत्वे दोषादाह–*स्वरान्तरत्व इति* । *इदमिति* । उदात्तादिभेदेन त्रित्वादिकथनमित्यर्थः । चतुर्मात्रादिभ्योऽत्र वैषम्यमाह–*तस्यालोकेऽपीति* । "प्लुतावैच" इदुतावित्येतद्विषयः ।

"तुल्यास्य" । *तुल्याविति* । नन्वत्र "नपुंसकमनपुंसकेन" इति सूत्रेण नपुंसकस्यैव शेषात्तुल्यं तुल्ये इति वा वक्तुं युक्तम् । न च "अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानाम्" इतिनिषेधः; तस्य वचनस्य "त्यदादीनि सर्वैः" इतिसूत्रभाष्ये "त्यदादितः शेष" इतिवार्तिकनिषेधायैवारम्भात् । भाष्यस्योपलक्षणत्वं स्वीकृत्यैतद्वचनस्य यावदेकशेषविधिविशेषत्वे तु

यत्नेत्यर्थः । आस्य भवमास्यं व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगित्वात्स्थानमेव, प्रयत्नस्य पृथगुपादानात् प्रकृष्टो यत्न आभ्यन्तरः ।

"नपुंसकमनपुंसकेन" इतिवद् "विरूपाणामपि" इत्यस्य "पुमान् स्त्रिया" इत्यस्य च निषेधापत्तौ तुल्यावित्यस्य 'भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः' इत्यस्य च प्रयोगस्यानुपपत्तिः; "अद्वन्द्वतत्पुरुष" इतिवचनमुपादाय न्यायसिद्धमिदम्, "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इतिसमासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वादिति कैयटोक्त्या एकशेषनिषेधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्चेति चेद्? न। प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छारूपशब्दतन्त्रविषय एवैकशेषप्रवृत्त्या, प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधेच्छायामर्थतन्त्रस्यैव स्वीकारेण प्रकृते तुल्यत्वनिष्ठैकप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबुबोधयिषायाः सत्त्वेनार्थतन्त्रेणैकेनैव तुल्यशब्देनोभयोर्बोधसम्भवात् । "प्रत्यर्थं शब्दनिवेश" इति भाष्येऽर्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव ग्रहणेन प्रवृत्तिनिमित्तभेद एवानेकशब्दनिवेशबोधनात् ।

न चैवमपि 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्याद्यर्थतन्त्रएकवचनस्यैव दर्शनादिहापि तदेव स्यादिति वाच्यम् । जातिगतैकत्वविवक्षायां तत्रैकवचनप्रयोगेऽपि व्यक्तिगतद्वित्वविवक्षयेह द्विवचने बाधकाभावात् । *व्याख्यानादिति* । आस्यग्रहणकरणरूपादिति भावः । अन्यथा सर्वेषामेव वर्णानां जनकस्य मुखस्य तुल्यत्वेन तदुपादानवैयर्थ्यात् । *तच्च*—आस्यभवञ्च । *स्थानमेवेति* । अथ प्रयत्नस्याप्यास्येऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन भवत्वाद्वर्णोपयोगित्वाच्च ग्रहणसम्भवात्प्रयत्नग्रहणं किमर्थमिति चेद् ?

उच्यते—समवायेनाकाश उत्पद्यमानश्शब्दोऽवच्छेदकतया कण्ठादावुत्पद्यते । एवञ्चावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नवर्णनिष्ठजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नजनकतावच्छेदकधर्मवत आस्यपदेन ग्रहणमित्यत्रैव प्रयत्नग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् । प्रयत्नेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजनकतायास्सत्त्वेऽपि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नायास्तस्या अभावात् । न च प्रयत्नग्रहणसामर्थ्याद्वायुसंयोगादीनामेवास्यभवानां ग्रहणमित्येव कुतो न ज्ञाप्यत इति वाच्यम् ? "तुल्यास्य" इतिनिर्देशस्यैवानुपपत्तेः। न च वक्ष्यमाणदिशा यावदास्यभवतुल्यत्वग्रहणादुदात्ताकारादिनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नजन-

तस्य वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वरूपप्रकर्षवत्त्वात् । जनकत्वं षष्ठ्यर्थः । तत्तत्कार्यगतभेदं स्थानेष्वारोप्य भेदघटिततुल्यत्वस्य

कतावच्छेदकतायाः कण्ठोदूर्ध्वभागत्वादौ सत्त्वेन तद्वतां तुल्यत्व एव संज्ञापत्त्यादुदात्तानुदात्तयोरकारयोः परस्परं सवर्णसंज्ञाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् ? प्रयत्नसाहचर्येणास्यमत्रस्यापि वर्णविभाजकधर्मावच्छिन्नज-न्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मवत एव ग्रहणात् । उदात्तत्वादयश्च न वर्णविभाजकाः । 'त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णा' इति शिक्षोक्तेरत्वादिभिरेव तद्विभागलाभात् । ते च न कण्ठोदूर्ध्वभागत्वाद्यवच्छिन्नजनकतानिरू-पितजन्यतावच्छेदका इति नानुपपत्तिः । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वक्ष्यति-*शिक्षायां कण्ठादीनामित्यादि* । तथाभूतस्यास्य भवशब्देन ग्रहणे प्रमाणमाह—*प्रयत्नस्येति* । *वर्णोत्पत्तीति* । वर्णोत्पत्तिप्राक्का-लिकत्वस्यात्मसमवेतयत्नविशेषेऽपि सत्त्वात्तद्व्यावृत्तय आह—*अव्य-वहितेति* । *प्राग्भावित्वेति* । बाह्या हि तदुत्तरभाविनः ।

ननु यत्नप्रयत्नशब्दयोः प्रयत्नमात्रे रूढत्वेन पर्यायतया लाघवाद्यत्नेति वाच्ये प्रोपादानमाधिक्यसङ्ग्रहार्थमित्यस्य "पर्यायशब्दानाम्" इति न्याय-विरोधाद्वक्तुमशक्यत्वेन 'योगाद्रूढिः' इतिन्यायेन यत्नसामान्यग्रहणमेव स्यादत आह—*जनकेति* । तथा च प्रयत्ने जनकत्वग्रहे यत्नसामान्य-स्य जन्यप्राग्वर्तित्वरूपजनकत्वबाधाद्योगार्थ एव 'भूमौ पङ्कजमुत्पन्नम्' इत्यत्रेवाश्रीयते । जनकत्वमिति कथनं कार्यशब्दवादाभिप्रायेण । नि-त्यवादे त्वभिव्यञ्जकत्वमेव तदर्थः । तथा च—यन्निरूपितजनकतावन्तौ तुल्यास्यप्रयत्नाविति विग्रहस्य तुल्यास्यप्रयत्ननिष्ठजनकतानिरूपितज-न्यतावदिति समासस्य चार्थः । ननु प्रयत्नस्य स्वतो भेदेन तत्त्वेऽपि दैत्यारिरित्यादौ कार्यव्यक्तिभेदेऽपि स्थानस्यैकत्वात्तुल्यत्वस्य भेदघ-टितत्वात्सावर्ण्याप्रसक्तौ दीर्घो दुर्लभ इत्यत आह—*तत्तदिति* । *भेदघटितेति* । लोके भेदे सत्येव सादृश्यस्य व्यवहारादिति भावः ।

वस्तुतस्तु सादृश्यस्य भेदघटितत्वेऽपि नारोपस्योपयोगः, भावानां प्रतिक्षणपरिणामित्वेन स्थानानां परस्परभेदसम्भवात् । प्रतियोगिभे-दविशिष्टसाधारणधर्मरूपं सादृश्यमिति वदतां नैयायिकानामये दोषमु-द्धृत्य सादृश्यमतिरिक्तमखण्डोपाधिः । अत एव केन धर्मेण सादृश्यम्; आह्लादकत्वेन मुखे चन्द्रसादृश्यमित्यादिव्यवहारसङ्गतिरित्यभिसन्द-धानः स्वमतेनाह—*वस्तुत इति* । *भाष्यसम्मतामिति*। "नजिव यु-

निर्वाहः । वस्तुतः सादृश्यं न भेदघटितमिति भाष्यसम्मतमिति न कश्चिद्दोषः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । तदाह—ताल्वादीति । शिक्षायां कण्ठादीनां कण्ठत्वादिनैव स्थानतोक्त्या तद्रूपेणैवाऽऽस्यशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोध्यम् । यस्यैतद्द्वयं येन यदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थः । "यजुष्येकेषाम्" (पा०सू०८–३–१०४) इति निर्देशाद् यावदास्यभव-

---

क्रम्" इत्यत्रैवशब्दोपादानेनैतद्भस्यत इत्यन्यत्र निरूपितम् । *कण्ठत्वादिनैव स्थानत्वोक्त्येति* । कण्ठ्यावहाविचुयशा" इत्यादिनेति भावः । *यस्यैतद्द्वयमिति* । यज्जनकं स्थानप्रयत्नोभयमित्यर्थः । मूलोक्तयेनेत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वमयुक्तम् । स्थानप्रयत्नयोर्येनेत्येतद्वोध्येन वर्णेन सह तुल्यत्वासम्भवादतो लक्षणया व्याचष्टे—*यदीयेनेति* । यज्जनकेनेत्यर्थः । *एतद्द्वयेन*—स्थानप्रयत्नोभयेन । *यावदास्यभवतुल्यत्वमिति* । तच्च—स्वजनकस्थानजन्यत्व, स्वाजनकस्थानाजन्यत्वोभयसम्बन्धेन तत्तद्वर्णविशिष्टत्वम् । एतच्च परस्परं विवक्षितम् । तेन इकारवैशिष्ट्यस्यैकारेऽभावेऽपि एकारवैशिष्ट्यस्येकारे सत्त्वेनेकारैकारयोर्मिथः सावर्ण्यं कुतो नेति शङ्काया नावसरः । परस्परत्वञ्च-सम्बन्धाविशिष्टसम्बन्धसम्बन्धित्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियोगिताकत्व स्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्व स्ववृत्तिसम्बन्धतावच्छेदकरूपवत्त्व स्वभिन्नत्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन । सम्बन्धिता च—प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन; चैत्रमैत्रौ परस्परन्नमत इत्यादौ चैत्रानुयोगिकमैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यस्य मैत्रानुयोगिकचैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वे सङ्घटनात्तत्सम्बन्धित्वस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन चैत्रमैत्रयोः सत्त्वात्समन्वयः । एवमुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपककारप्रतियोगिकखकारानुयोगिकसम्बन्धाविशिष्टत्वस्योक्तस्वविशिष्टत्वरूपखकारप्रतियोगिकककारानुयोगिकसम्बन्धे सत्त्वात्तत्सम्बन्धित्वस्य ककारखकारयोः सत्त्वेन सावर्ण्यं सिद्ध्यति । इकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्ववैशिष्ट्यस्यैकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वे एकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्ववैशिष्ट्यस्येकारप्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वे वा प्रथमसम्बन्धद्वयाविरहप्रयुक्तविरहेण न तयोः संज्ञाप्रसक्तिः । यत्र चैत्रो मैत्रं मैत्रश्च विष्णुमित्रं नमति, तत्र मैत्रप्रतियोगिकवि-

ष्णुमित्रानुयोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य चैत्रप्रतियोगिकमैत्रानुयोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्वे वारणाय प्रथमः सम्बन्धः । एवं तत्रैव चैत्रप्रतियोगिकमैत्रानुयोगिकसम्बन्धवैशिष्ट्यस्य मैत्रप्रतियोगिकविष्णुमित्रानुयोगिकसम्बन्धे वारणाय द्वितीयः सम्बन्धः । एवं यत्र चैत्रे मैत्रं नमति, मैत्रश्च चैत्रं ताडयति, तत्र चैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य मैत्रप्रतियोगिकस्वकर्तृकताडनकर्मत्वे वारणाय तृतीयः सम्बन्धः । एवं यत्र चैत्रः स्वमेव नमति, तत्र स्वकर्तृकनमनकर्मत्ववैशिष्ट्यस्य स्वस्मिन् वारणाय तुरीयः सम्बन्धः । अन्यथा एष्वपि परस्परपदप्रयोगापत्तेरिति बोध्यम् ।

अथवा स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्व स्वाजनकस्थानाजन्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेव यावदास्यभवतुल्यत्वमस्तु । स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वञ्च—स्वनिरूपितजनकतावच्छेदकस्थानत्वव्यापकधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाववज्जनकतानिरूपितजन्यतावत्त्वम् । तथा च एकारनिरूपितजनकतावच्छेदकस्थानत्वव्यापककण्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैवैकारनिरूपितजनकतायां सत्त्वेनैकारवैशिष्ट्यस्येकारे इकाराजनककण्ठस्थानजन्यत्वेनैकारवैशिष्ट्यस्यैकारे चासत्त्वेन न दोषः । नन्वेवमेकारयोरपि सावर्ण्यमनुपपन्नम् । एकारनिरूपितकण्ठनिष्ठजनकतातत्तालुनिष्ठजनकतायाः अवच्छेदकाश्रययोर्भेदेन भेदादेकारनिरूपितजनकतावच्छेदककण्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य तालुवृत्त्येकारजनकत्वे सत्त्वादिति चेद्, न । स्वनिरूपितजनकत्वसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितानिरूपितनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वस्यैव स्वजनकयावत्स्थानजन्यत्वपदार्थत्वेनैकारनिरूपितजनकत्वाधिकरणे कण्ठे तालुनि वा एकारनिरूपितजनकता नास्तीत्याकारकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वेनैकारे निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वस्य सत्त्वेनादोषात् । इकारे तु एकारनिरूपितजनकत्वाधिकरणकण्ठवृत्तीकारनिरूपितजनकत्वाभावीयप्रतियोगितानिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताया एव सत्त्वेन नातिव्याप्तिः ।

अथवा स्वनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावत्त्व, स्वनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतावत्त्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वमेव स्वयावदास्यभवतुल्यत्वम् । व्याप्यताव्यापकता च सम्बन्धद्वयेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । अत्र प्रथमसम्बन्धदानादेकारवैशिष्ट्यमिकारे न, अवच्छेदकतासम्बन्धेनैकाराधिकरणवृत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्यैवैकारे सत्त्वात् । द्वितीयसम्बन्धदा-

नाप्यिकारवैशिष्ट्यमैकारे, अवच्छेदकतासम्बन्धेनैकाराभाववति कण्ठेऽवच्छेदकतासम्बन्धेनैकारस्य वृत्तित्वात् ।

अथवा स्वाजनकजन्यत्व स्वविशिष्टधर्मविशिष्टत्वान्यतरसम्बन्धेन स्वविशिष्टो यस्तद्भिन्नत्वमेव स्वयावदास्यभवतुल्यत्वम् । धर्मे वैशिष्ट्यञ्च—स्वनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेन धर्मस्य वैशिष्ट्यञ्च—स्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाववत्त्वेन । तथा चेकारविशिष्टभिन्नत्वं नैकारे, स्वाजनककण्ठजन्यत्वेन स्वविशिष्टत्वस्यैव सत्त्वात् । नाप्येकारविशिष्टभिन्नत्वमिकारे, स्वनिरूपितजनकतावच्छेदककण्ठत्वधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाभाववत्त्वेन स्वविशिष्टत्वसत्त्वात् ।

अथवा स्वाजनकस्थानाजन्यत्वजनकत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टो यस्तद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेव यावदास्यभवतुल्यत्वम् । अभावश्चावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तथा च—प्रथमसम्बन्धविरहान्नेकारवैशिष्ट्यमेकारे, न वा एकारवैशिष्ट्यमिकारे, जनकत्वसम्बन्धेनैकारविशिष्टकण्ठस्थानवृत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यविरहात् ॥

अथवा स्वनिष्ठावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपितताद्रूप्यसम्बन्धावच्छिन्नजनकताविशिष्टजनकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतावत्त्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वमेव तत्त्वम् । जनकतावैशिष्ट्यञ्च—स्वव्याप्यत्व स्वव्यापकत्वसम्बन्धाभ्याम् । तथा चेकारनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वाभाववति कण्ठे एकारनिरूपितजनकतासत्त्वेन नेकारवैशिष्ट्यमेकारे, नाप्येकारवैशिष्ट्यमिकारे, एकारनिरूपितजनकत्वाधिकरणकण्ठवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यैवैकारनिरूपितजनकतायां सत्त्वात् ।

केचित्तु—अत्र कल्पे जनकतावैशिष्ट्यं जनकतायां स्वप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वसम्बन्धेन दत्त्वा इकारैकारयोः सावर्ण्यं वारयन्ति; तदसत् । एकारनिरूपितजनकतयोर्भेदेनेकारानिरूपिततालुनिष्ठजनकताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वस्यैकारनिरूपितजनकतायां सत्त्वेनापत्त्यनुद्धारात् । एषु च पञ्चसु कल्पेषु परस्परं यावदास्यभवतुल्यत्वाविवक्षणेऽपि न कश्चिद्दोष इत्यलम् ।

अथ सर्वत्र निषेधशास्त्रेण विधिशास्त्रे सङ्कोचस्यौत्सर्गिकत्वेन प्रकृते "नाज्झलौ" इति सूत्रेण कथं सङ्कोचः । न च तुल्यास्यपदार्थे आ-

ज्भिन्नत्वेन हल्भिन्नत्वेन च सङ्कोचः सम्भवति, विधिवैयर्थ्यात् । न च आकाराजेतदन्यतरतुल्यास्यप्रयत्नमाकाराजतदन्यतरत्सवर्णसंज्ञं भवति, हला तुल्यास्यप्रयत्नं हल्सवर्णसंज्ञकं भवतीति वाक्यभेदमेव "नाज्झलौ" इति सूत्रं बोधयतीति वाच्यम् ? एवं सति हल्भिन्नाकारस्य संज्ञाऽप्राप्तेराकारप्रश्लेषवैयर्थ्यापत्तेः । ईकारशकारयोः संज्ञाऽप्राप्तेरपि किं ? कुमारी शेते, इतिग्रन्थासङ्गतेश्चेति चेद् ? अत्रोच्यते--आकाराजेतदन्यतरभिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नमाकाराजेतदन्यतराभिन्नं सवर्णसंज्ञं भवति, हल्भिन्नेन तुल्यास्यप्रयत्नं हल्भिन्नं सवर्णसंज्ञं भवतीति वाक्यभेदमेव ग्राहयति निषेधसूत्रम् । तथा च दीर्घाकारहलोः सावर्ण्यवारणाय प्रश्लेषस्य ईकारशकारयोः प्रथमवाक्येन सावर्ण्यप्राप्तेरुक्तकौमुदीग्रन्थस्य च सङ्गतिः ।

अथवा--यावदास्यभवतुल्यत्वे स्ववृत्त्यात्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टाच्त्वाभावहल्त्वाभावैतदन्यतरवत्त्वस्यापि सम्बन्धत्वेन विवक्षायामेव तात्पर्यग्राहकं निषेधसूत्रम् । तथा चाकारहकारादीनाम सावर्ण्यम् । अकारवृत्तिर्योऽन्यतरो हल्त्वाभावस्तद्वत्ताया हकारेऽभावात् । दीर्घप्लुताकारयोरीकारेण सावर्ण्याभावायाच्त्वाभाव आत्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टत्वं विशेषणम् । ईवृत्त्यात्वाभावविशिष्टात्वाभावविशिष्टाच्त्वाभावस्य शकारे शकारवृत्तितदभावस्येकारे च सत्त्वात्सावर्ण्यप्राप्त्या कौमुदीग्रन्थसङ्गतिः ।

अथवा-यावदास्य भवतुल्यत्वे स्ववृत्तिद्वित्ववत्त्वमपि सम्बन्धो देयः । तत्र स्ववृत्तिद्वित्वे आकाराजेतदन्यरहलेतदुभयारब्धसमुदायावृत्तित्वेन सङ्कोच एव तात्पर्यं ग्राहयति निषेधसूत्रम् । तथा चाज्झलोर्न तत्प्रसक्तिः । अकारादिवृत्तियावदज्झलुभयारब्धसमुदायावृत्तिद्वित्वं तद्वत्ताया हकारादावभावाद् द्वित्वे स्ववृत्तिताद्वित्ववत्ता चापर्याप्त्या विवक्षितेति नासम्भवः । 'परस्परं यावदास्यभवतुल्यत्वं विवक्षितम्' इति प्रथमकल्पवादिनस्तु—परस्परपदार्थघटकप्रथमसम्बन्धद्वयमुखप्रविष्टायामनुयोगितायां प्रतियोगितायाञ्च आज्निष्ठप्रतियोगितानिरूपितहल्निष्ठानुयोगिताभिन्नत्वेन हल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताऽऽज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नत्वेन च सङ्कोचमेव "नाज्झलौ" इत्येतत्करोति । तथा च—हल्प्रतियोगिकाज्नुयोगिकस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपसम्बन्धस्य वैशिष्ट्यस्य स्वभिन्नत्वस्ववृत्तिसम्बन्धतावच्छेदकरूपवत्त्वहल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताऽऽज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वसम्बन्धैर्हलनुयोगिकाच्प्र-

तुल्यत्वं ग्राह्यम् । अत एवैचोः सावर्ण्यमाशङ्क्य "नैतौ तुल्यस्थानौ" इति भाष्ये समाहितम् । अत एव वलयोर्न सावर्ण्यम् । तेन "तद्धानासाम्" (पा०सू०४-१-१२५) इत्यादौ "तोर्लि" (पा०सू०८-४-६०) इति न । अत एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदे यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादाय सवर्णसञ्ज्ञेत्यर्थो "झरो झरि सवर्णे" (पा०सू०८-४-६५) इति सव-

---

तियोगिके निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वरूपे सम्बन्धे सत्त्वेऽपि हल्निष्ठप्रतियोगितानिरूपिताज्निष्ठानुयोगिताभिन्नस्वीयानुयोगितासमानाधिकरणप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन तदभावाद् हलनुयोगिकाज्प्रतियोगिकस्वविशिष्टत्वसम्बन्धवैशिष्ट्यस्याजनुयोगिकहल्प्रतियोगिके स्वविशिष्टत्वसम्बन्धे हल्निष्ठानुयोगितानिरूपिताज्निष्ठप्रतियोगिताभिन्नस्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणानुयोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावाच्च नाज्झलोः सावर्ण्यप्रसक्तिः; न वा 'कुमारी शेते' इतिग्रन्थासङ्गतिः ।

यत्तु—परस्परपदार्थकुक्षिप्रविष्टप्रथमसम्बन्धद्वयस्थाने स्वीयाज्निष्ठप्रतियोगितासमानाधिकरणाज्निष्ठानुयोगिताकत्वस्वीयाज्निष्ठानुयोगितासमानाधिकरणाज्निष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वं स्वीयहल्निष्ठप्रतियोगितासमानाधिकरणहल्निष्ठानुयोगिताकत्वस्वीयहल्निष्ठानुयोगितासमानाधिकरणहल्निष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धाभ्यां स्वविशिष्टत्वैतदन्यतरत्वरूपमेकं सम्बन्धं दत्त्वैव "नाज्झलौ" इत्यस्य प्रवृत्तिरिति; तदसत् । ईकारशकारयोः सावर्ण्यानुपपत्त्या कौमुदीग्रन्थासङ्गतेरिति वदन्ति; तदेतच्छास्त्रमात्रोपयोगिवाक्यभेदादिकल्पनया निर्वाहे सकललोकतन्त्रप्रसिद्धपरस्परत्वापेक्षयाऽतिरिक्तसङ्कुचितपरस्परत्वकल्पनाप्रयुक्तं मन्दमिति प्रतिभातीति दिक् ।

निर्देशादिति । इदञ्च विवृतत्वव्याख्यानां संज्ञाऽनुपयुक्तत्वमिति रीत्योक्तम् । 'सप्त प्रयत्ना' इतिभाष्यरीत्याऽप्याह—*अत एवैचोरिति* । ऐचोरित्यर्थः । *नैतौ तुल्यस्थानाविति* । ताल्वोष्ठकृतभेदादिति तद्भावः । *तद्धानासामिति* । अनेन यावत्स्थानसाम्य एव सवर्णसंज्ञेत्यत्रायं निर्देश एव ज्ञापक इति सूचितं भवति । *यत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादायेति* । तत्फलं हि—कखादीनां सावर्ण्यसिद्धिः । *सवर्णग्रहणेनेति* । तद्धि "हलो यमाम्" इतिवद्यथासङ्ख्यव्यावृत्त्या शिण्ढीत्यत्र ढकारे परे डकारलोपार्थम् । यावत्प्रयत्नतौल्ये सवर्णसं-

र्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितो भाष्ये । तेन स्थानांशे यावत्स्थानसाम्ये इत्येव स्वारसिकोऽर्थ इति प्रतीयते । न च यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणे प्रयत्नग्रहणं व्यर्थं प्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादिति वाच्यम् । ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः । तयोर्जनकानामास्यभवानां वायुसंयोगानामतुल्यत्वात् । तस्मादास्यभवानां कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् । आस्येति किम् ? तर्सा । "झरो झरि" (पा०सू०८–४–६५) इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नेति किम् ? वाक्श्चोतति । प्रेति किम् । शचयोः श्वासाघोषविवाराल्पबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात् ।

ज्ञाविधाने तु उदयोस्तदप्राप्त्या यथासङ्ख्यतुल्यफलकत्वेन तद्व्यर्थमिति तदाशयः । *भाष्ये इति* । "सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम्" इति "तुल्यास्य" सूत्रस्थभाष्यप्रतीकमुपादाय प्रदीप इत्यर्थः । भाष्ये तु भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञेत्यादिना तुल्यास्यसूत्रस्यैव ज्ञापकत्वमुक्तम् । *तेनेति* । प्रयत्नांशे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेऽपि ज्ञापकात्सावर्ण्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । *तयोर्जनकानामास्यभवानामिति* । ननु मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्त्विति वक्ष्यमाणग्रन्थेनास्य विरोधः; तत्र ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यबाह्यत्वोक्तेरिति चेद्, न । तज्जनकयत्नानां बाह्यत्वेऽपि तत्तत्स्थानस्थितवायुसंयोगानामास्यान्तर्गतत्वाविरोधात् । *तर्सेति* । न च "ऋलृवर्णयोः" इति सामर्थ्येन भिन्नस्थानयोर्न स्यादिति वाच्यम् ? अचोश्चेद् ऋलृवर्णयोरेवेति नियमस्यापि सम्भवात् । *लोपो मा भूदिति* । इदमग्रेऽपि बोध्यम् । *वाक्श्चोततीति* । न च 'झयो झयि' इतिन्यासेन न दोष इति वाच्यम् ? लिस्व निस इत्यादौ लोपानापत्तेः । ननु 'झरो झरि सवर्णे' इतिन्यासेन सिद्धे किमास्यप्रयत्नयोर्ग्रहणेनेति चेद्, न । आस्यग्रहणाभावे वलयोरपि सावर्ण्यापत्तौ तद्वदतीत्यादौ "तोर्लि" इति परसवर्णापत्तेः । प्रयत्नग्रहणाभावे ञयोरपि सावर्ण्यापत्तौ सँय्यन्तेत्यत्र कदाचिद् "वा पदान्तस्य" इत्यनेन ञकारस्यापि परसवर्णस्यापत्तेश्च । न ह्यत्र 'परसवर्गे' इति न्यासो युक्तः; यकारादेरवर्गीयत्वात् । *तत्रैव*—वाक्श्चोततीत्यत्रैव । दोष इति पाठः । तस्य च मा भूदिति शेषः । दोषादिति पाठे प्रेति किमित्यस्याग्रे इति तु नेति शेषो बोध्यः ।

कस्य किं स्थानमित्याशङ्कायामाह—अकुहेति । यद्यपि सर्ववर्णोच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथाऽपि चकाराद्युच्चारणे ताल्वादिव्यापारोऽपि, तथाऽकारादीनामुच्चारणे तु नेति भावः । कचयोस्तु न सावर्ण्यम् । यावत्स्थानसाम्याभावात्, भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत्र कण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरम् । तेन "कण्ठ्यावहौ" (पा०शि०१७) 'जिह्वामूले

कण्ठव्यापार आवश्यक इति । वस्तुतस्त्विदमयुक्तम् ; मूर्ध्न्यभिहतो वायुः प्रत्यावृत्तः सन् यं देशमभिहत्य यं वर्णमभिव्यञ्जयति स एव तत्स्थानम् ; न तु तत्तद्वर्णाभिव्यञ्जकव्यापारवान् । वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वारोपेण स्थानत्वव्यवहारोपपादकवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधात् । उरोमूर्द्धादिव्यापाराणां यावद्वर्णाभिव्यक्तावावश्यकत्वेन तत्तत्स्थानकत्वस्याप्यापत्तेश्च । तथा च शङ्कासमाधानयोर्निर्दलत्वात् ।

नन्वेवं कचयोः सावर्ण्याभावेऽपि 'सप्त प्रयत्ना' इति भाष्यमते इकारैकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि च 'पञ्च प्रयत्ना' इतिमते इकारैकारयोः सावर्ण्यं दुर्वारमित्यतः समाधानान्तरमाह—*भिन्नस्थानेति* । शिक्षायाम्—"एऐतुकण्ठतालव्या ओऔकण्ठोष्ठजौ स्मृतौ" इत्यत्र कण्ठात्पृथक्ताल्वोष्ठस्थानकथनवैयर्थ्येन यत्स्थानत्वेन यदुपात्तं तदेव तत्सावर्ण्यप्रयोजकमिति कल्पनमिति भावः । "यजुष्येकेषाम्" इति निर्देशोऽपीहलिङ्गम् ।

यत्तु ज्योत्स्नाकृतः—आस्यग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि हेत्वन्तरमाहुः; तदसत् । यावदास्यभवतुल्यत्वग्रहणद्वारा कचयोः सावर्ण्याभावाय सार्थक्यात् । ननु 'जिह्वामूले तु कुःप्रोक्त' इति शिक्षोक्तेरिह कुग्रहणमयुक्तम् । न च वृत्त्यादिप्रामाण्येन शिक्षास्थजिह्वामूलपदस्य लक्षणया स्वसमीपदेशकण्ठबोधकत्वम्; अत एवातिप्रसङ्गवारणाय तस्य रूढिकल्पनाऽपि नेतिलाघवमिति वाच्यम् ? मानाभावात् । न चात्र कण्ठपदमेव लक्षणया जिह्वामूलपरमित्यपि युक्तम् । अहयोः कण्ठ्यत्वस्य तत्रोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेरत आह—*अत्रेति* । लक्षणेति भावः । *उभयपरमिति*। अन्यतरपरमिति वक्तुं युक्तम् । अहयोः कण्ठस्थानत्वस्य कोर्जिह्वामूलस्थानत्वस्य च विवक्षितत्वात् । अन्यथा अकुहानां सर्वेषामुभयस्थानत्वापत्तेरिति बोध्यम् । नन्वेवं कोरपि जिह्वामूलभवत्वेन जिह्वामू-

तु कुः प्रोक्तः" (पा० शि० १८) इति शिक्षया न विरोधः । जिह्वा-मूलीयपदस्य च वर्णविशेषे रूढिरिति न व्यवहारातिप्रसङ्गः । अत एवायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनं भाष्ये । तत्तद्वर्णोत्पत्तेः प्राक् तत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तद्वर्णानां तत्तत्स्थानत्व-निर्णयेऽपि 'अकुह' इत्यादिकथनं साधारणधर्मबोधनायानुवादकं, न त्वेतदेव कण्ठादिस्थानविधायकमिति भ्रमितव्यम् । विसर्जनीय-पदेनात्र साहचर्यादकाराश्रयस्य ग्रहणम् । अत एव

"अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः" । (२२)

इति शिक्षया न विरोधः । दन्ता इति । दन्तसंयुक्तदेशा इत्यर्थः । अतो भग्नदन्तस्याप्युच्चारणं भवत्येव । उश्च पश्च ध्माये-ते अनेन, तत्र भव इति योगेनोपध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वमित्याह—उपू-पेति । रूढत्वाच्च न व्यवहारातिप्रसङ्गः । नासिका चेति । चेन स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि गृह्यते । अत एवैषां प्रातिशाख्ये नासि-कायां भव इत्यर्थकनासिक्यशब्देन व्यवहारः । यत्तु—

लीयपदस्य व्यवहारातिप्रसङ्ग इत्यत आह—*जिह्वामूलीयपदस्येति* । चस्त्वर्थे । *वर्णविशेषे*—कखाभ्यां पूर्ववर्तिन्यर्द्धविसर्गसदृशे । *रूढि-रिति* । तथा च योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वेन नातिप्रसङ्ग इति भावः । *अत एव*—रूढेरेव । यदि कुरपि जिह्वामूलीयः स्यात्तदा तस्याक्षरसमा-म्नाये पाठसत्त्वाज्जिह्वामूलीयानान्तेषु गणनं विरुद्धं स्यादिति भावः । ननु "अकुह" इत्यादिना पूर्वं कादीनां कण्ठादिस्थानत्वे बोधिते पश्चा-त्तुल्यस्थानत्वज्ञानात्सवर्णपदशक्तिग्रहे कुशब्दस्य सवर्णग्राहकत्वम् "अणुदित्" सूत्रेण बोधनीयमिति कथमत्र कुशब्देन पञ्चानामुपस्थि-तिरित्यत आह—*तत्तदिति* । *साहचर्यात्*—उपक्रान्ताकारसमभि-व्याहारात् ।

दन्तसंयुक्तेति । अत एव "दन्त्योष्ठ्योव" इत्यत्र "शरीरावय-वाच्च" इति यत् । अन्यथा दन्तानां 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या शरीरावयवत्वाभावात्तदनुपपत्तेः । *ध्मायेते*—शब्द्ये-ते, उच्चार्येते इति यावत् । योगार्थमात्राश्रयणे उकारपवर्गयोरप्युप-ध्मानीयशब्दातिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—*रूढत्वाच्चेति* ।

"अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमिष्यते ।" (पा०शि० २२) इति शिक्षोक्तेरेषां नासिका करणम् ।

किञ्च स्थानत्वे कङयोः सावर्ण्यानापत्तिः यावत्स्थानैक्याभावात् । यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति, तन्न, कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैव "अस्यन्त्यनेन वर्णान्" इति भाष्यात्प्रतीतेः । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वाऽऽरोपेण । तत्तत्स्थानजिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादौ तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः । वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकासादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनो-

---

ञमामपीति । तथा च हरिन्नमतीत्यादौ नकार इव ञकारादिरपि कदाचित्परसवर्णः स्यादिति भावः । ननु "अस्यन्त्यनेन" इति भाष्यात्कण्ठादिषु करणत्वोपगमे तेषु स्थानत्वव्यवहारानुपपत्तिरत आह—*स्थानत्वव्यवहारस्त्विति* । *वर्णाधारत्वारोपेणेति* । वस्तुतस्तु कण्ठाद्यवच्छेदेन वर्णानामभिव्यक्त्याऽवच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नाया मुख्याधारताया एव सम्भवान्नारोपस्योपयोगः । किञ्चैवमारोपे सति संयोगस्योभयनिष्ठत्वेन वायुसंयोगाधारे वायावपि वर्णाधारत्वारोपेण तस्यापि स्थानत्वापत्तिः स्यादिति बोध्यम् । प्रसङ्गाद् व्यवहारान्तरमपि निर्णयति—*तत्तत्स्थानेति* । *जिह्वाग्रादाविति* । स्पृष्टतान्वयिवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः । जिह्वाग्रादौ तद्व्यवहारः प्रातिशाख्ये "स्योर्लघुप्रयत्नतर" इत्यत्र च बोध्यः । स्तरत्र हि लघुतरः प्रयत्नो जिह्वाग्रादिर्यस्योच्चारण इति विग्रहे जिह्वाग्रादीनां प्रयत्नशब्देन व्यवहाराद् लघुतरत्वञ्चेह शिथिलत्वम् । *तत्सम्बन्धजनक इति* । एतेन व्यापारवत्त्वसूचनात्करणत्वव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः । बाह्यप्रयत्नेषु यो व्यवहारस्तमाह—*वर्णाभीति* । *यत्न इति* । बाह्य इत्यर्थः । ननु गुणशब्दस्योक्तार्थकत्वे "वृद्धिरादैच्" इति सूत्रस्थस्य भेदकत्वाद् गुणस्येत्यस्यापि तथैवार्थः स्यात्तथा च "इको यमात्मा" इतिदृष्टान्तभाष्यमसङ्गतं स्यात् । तेन तस्य धर्मार्थकत्वलाभादित्याशङ्क्य गुणपदस्यानेकार्थकत्वेन समा-

स्यते । अकारादिनिष्ठानुनासिक्यस्य "भेदकत्वाद् गुणस्य" इत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्त्या । एवञ्च नासिकाया-स्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिका स्थानं नोक्तं मूले । "एकोऽयमात्मोदकन्नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्य-दिदं शीतमन्यादिदमुष्णम्" इति दृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः । आत्माऽत्र द्रव्यम् । उदात्तत्वादीनां गुणत्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानु-पयुक्तत्वाऽऽन्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वरूपसादृश्येनेति बोध्यम् । ङादीनान्तु तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेन उभयावच्छेदेन वायुसंयो-गोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वम् । "अनुस्वारयमानाञ्च" (पा०शि०२२) इति शिक्षायां चेन ङादीना-मपि सङ्ग्रह इति युक्तम् । 'अत एव कण्ठ्योऽकारः' इत्याद्युक्त्वा "नासिक्यान्नासिक्ययमानुस्वारानिति स्थानानि" इत्युक्तं प्राति-शाख्ये । 'नासिक्याः ङञणनमाः' इति तद्व्याख्यातारः । कङयोः

थानमभिलक्ष्याह—*अकारादिनिष्ठेति* । *उत्पन्नेष्विति* । शा-ब्दिकनये शब्दस्य द्रव्यत्वादनुनासिकत्वादीनां समवायेन तत्रोत्पत्त्या गुणत्वव्यवहारः; समवायेन गुणोत्पत्तौ तादात्म्येन द्रव्यस्य कारणत्वेन क्लृप्तत्वादिति भावः । *अत्रेति* । दृष्टान्तप्रतिपादकभाष्य इत्यर्थः । ननूदात्तत्वादिगुणरहितस्याकारादेः पूर्वमनभिव्यक्तेः स्वाश्रयवर्णजन-कस्थानविशेषावच्छिन्नवायुसंयोगातिरिक्तस्य तज्जननेऽनुपयोगाच्च तत्र गुणत्वव्यवहारोऽनुपपन्न इत्यत आह—*उदात्तत्वादीनामिति* । *तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भेति* । यत्तु—"यथा तृतीयास्तथा प-ञ्चमा" इतिभाष्यात्तद्गुणरहितानां पूर्वमुपलम्भे पश्चादानुनासिक्यगु-णोत्पत्तेर्लाभादकारवदस्यापि नासिकास्थानत्वमयुक्तमिति; तन्न । एवं सति सानुनासिकाकारादिवद्वर्णसमाम्नाये ङादेरवक्तव्यत्वापत्तेः । त-त्स्थाने निरनुनासिकानां वर्णविशेषाणां वक्तव्यत्वापत्तेश्च । नन्वेवं शिक्षायां ङादीनां नासिकास्थानानुक्त्या न्यूनता; यावदास्यमतुल्य-त्वविरहात्कङयोः सावर्ण्यानुपपत्तिश्चेत्याशङ्क्याह— *अनुस्वारेति* । एतेन प्रथमं दूषणं निराकृतं वेदितव्यम् । द्वितीयं निराकुरुते—*कङ-

सावर्ण्यन्तु भवत्येव । "आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नम्" (का० वा०) इति वार्त्तिके 'किमास्योपादाने प्रयोजनम्' इति प्रश्ने 'प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्' इत्युक्त्वा तद्व्यावर्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान् प्रदर्श्य "यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः, आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः" इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्याऽत्र सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन, तत्रत्यप्रयत्नस्य च प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनात् , नासिका आस्यबाह्येति वदतां मते तद्ग्रहणाभावाच्च । अत एव बाह्यप्रयत्नानुपक्रम्य—

"अमोऽनुनासिका न ह्रौ, नादिनो हझषः स्मृताः ।
ईषन्नादा यणश्चैव, श्वासिनस्तु खफादयः ॥ (३९)
ईषच्छ्वासाँश्चरो विद्यात्"(पा०शि०४०) इत्युक्तं शिक्षायाम् ।

नादेति संवारघोषयोरुपलक्षणं, श्वासेति विवारघोषयोः, न ह्रावित्युपलक्षणम् ऐचः सर्वस्य, प्लुतऌकारस्य च, अनुनासिकस्यदर्शनादित्यलम् ।

"एदैतोः" इत्यादौ लोकानुभवसिद्धार्थानुवादके तपरशास्त्राप्रवृत्त्या प्लुतानामपि तत्स्थानत्वं बोध्यम् । तथा च पाणिनीयशिक्षा—

योक्त्वेति* । *अत्र सूत्रे*—तुल्यास्यसूत्रे । *तत्रत्यप्रयत्नस्येति* । नासिकाभवानुनासिक्यप्रयत्नस्येत्यर्थः । *अग्रहणबोधनेति* । नासिकाया आस्यपदेन ग्रहणे तु तत्रत्यप्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्त्यत्वोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरिति भावः । इदञ्च नासिकाऽऽस्यान्तर्गतेति मते मणिमन्त्रादिन्यायेन तद्ग्रहे प्रतिबन्धकत्वं भाष्यस्योक्तम् । वस्तुतः सा बाह्यैवेति निरूपितं विस्तरादुद्योते तत एव बोध्यम् । तदाह—*वदतामिति* । बहुवचनेनास्यैव भाष्यसम्मतत्वं ध्वनयति । सवर्णसंज्ञायामास्यभवानां स्थानानामेव तुल्यत्वमपेक्षितम् । अत एव किम् ह्मलयतीत्यादौ मकारादिसंयुक्तहकारस्य वक्ष्यमाणशिक्षयोरःस्थानकत्वेऽपि कण्ठ्येन 'हेमपर' इत्यत्रत्यहकारेण सावर्ण्येन ग्रहणान्मकारादिसिद्ध्यतीति बोध्यम् ।

ऐचः सर्वस्येति । पच इति त्वपाठः, 'हसे हसने' 'टुओश्वि गति-

"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या, ओष्ठजावुपू ।
स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥ (१७)
जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो, दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।
एऐ तु कण्ठ्यतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥" (१८)
"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥" (१३)
"हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।
उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥" (१५) इति ।

यत्तु-"दन्तोष्ठादि समुदितं स्थानम्" इति । तन्न, शिक्षायां 'दन्त्योष्ठ्यः' 'कण्ठ्यतालव्यौ' इत्यादौ "तत्र भवः" (पा०सू०४-३-५३) इत्यधिकारविहितयतः प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेः । दन्तोष्ठ्यमित्यादि त्वसङ्गतमेव । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छ-

---

चूक्ष्णोः' इत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् ।

यत्तु-परिनिष्ठिते प्रयोगे इतिशेषं कृत्वा हसे इत्यादौ प्रक्रियायां तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत एव अदर्शनादित्युक्तं न त्वसत्त्वादितीत्याहुः । तन्न । 'हसे हसने' इत्यादीनामपरिनिष्ठितत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन 'भुक्तेऽपि लशुने' इतिन्यायावतारात् । ह्रस्वऌकारस्यापि गम्लादाविव तादृशस्य सम्भवेन प्लुतेत्युत्तरग्रन्थासामञ्जस्याच्च । अत्र पाठे सर्वस्येत्युक्तिस्तु प्रयोगभेदाभिप्रायेण । *ऌकारस्य चेति* । चकारेण दीर्घप्लुतऋकारयोः संग्रहः । ननु उरसः स्थानत्व उक्तेऽपि तद्विषयो नोक्तोऽत आह-*हकारमिति* ।

समुदितं स्थानमिति । वकारादिवर्णनिरूपिता दन्तोष्ठादिसमुदायपर्याप्ताऽधिकरणता स्वीक्रियत इति भावः । *प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्तेरिति* । तद्धितप्रकृत्यर्थतावच्छेदकप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगिकावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिप्रतियोगिभूताधिकरणताकभवत्वावच्छिन्ने वाच्ये एव "तत्र भव" इत्यधिकृतेन "शरीरावयवात्" इत्यनेन यतो विधानादिति भावः । *स्वाङ्गत्वाभाववदिति* । ननु स्वाङ्गत्वं प्राण्यवयवत्वमेव, तस्य च स्वाङ्गसमुदायेऽपि सम्भवेनेदमसङ्गतमिति चेद्, न । स्वाङ्गसमुदायवाचकस्य स्वाङ्गवाचकत्वाभाववदित्यर्थात् । अत एव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न पाणिपादशब्दे स्वाङ्गवाचकत्वम् । न

रीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावात् । एतेन 'दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानम्' इत्यपास्तम्, "अष्टौ स्थानानि" (पा०शि०१३) इति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक् ।

च स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वे सति कुतो न तद्वाचकत्वमत्रेति वाच्यम् । स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैव तत्त्वेन विवक्षितत्वेन तस्य पाणिपादशब्देऽसम्भवात् तस्य तद्घटितसमुदायत्वप्रकारकोपस्थितिजनकत्वात् । न चैवं परमपादादीनामपि स्वाङ्गवाचकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्ममात्रप्रकारकोपस्थितिजनकत्वस्यैव तत्त्वात् ।

अथवा स्वाङ्गत्वव्याप्यधर्मनिष्ठा या धर्मितावच्छेदकताभिन्ना साक्षादवच्छेदकता तदवच्छेदकताकवाच्यतानिरूपितवाचकत्वमेव तत्त्वम् । परमपादादीनां तु न तत्त्वम् । तत्र पादत्वनिष्ठावच्छेदकतायाः परमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतास्वरूपत्वात् । साक्षात्पदनिवेशात्पाणिपुत्रशब्देन तत्त्वम् । तत्र पाणित्वनिष्ठावच्छेदकतायाः साक्षाद्वाच्यत्वानिरूपकत्वादिति बोध्यम । एवं शरीरावयवेत्यादेरपि शरीरावयवसमुदायवाचकस्य शरीरावयववाचकत्वाभावादित्यर्थः । शरीरावयववाचकत्वमपि निरुक्तरीत्या परिष्कार्यम् । *एतेन*—समुदायाद्यतः सम्भवाभावेन । *दन्तोष्ठरूपमिति* । व्यासज्यवृत्त्युभयत्वं न स्थानतावच्छेदकम् । अपि तु एकविशिष्टापरत्वम् । विशिष्टञ्च—केवलादन्यदिति मतेनेदमभिहितमिति न पूर्वकल्पादभेद इति भावः । ननु प्रत्येकं स्थानत्वं न युज्यते, तत् स्थानत्वं हि तज्जनकवाय्वाघातत्वमेव वाच्यम् , तथा चैकत्र वाय्वाघातेनैवैकाकारादीनामभिव्यक्त्याऽपरस्य स्थानत्वाभावप्रसङ्गात् । न च एकारैकारयोर्मध्ये भागद्वयम । अकारस्तत्राद्यः, इकारोऽन्त्यः, एवमोकारौकारयोरपि आद्योऽकारभागः, अन्त्य उकारभागः, एवञ्च कण्ठे वाय्वाघातेनाकारभागः; तालुनि ओष्ठे च वाय्वाघातेनेकारोकारयोर्भागश्चाभिव्यज्यत इति वाच्यम् ? एवं सति भिन्नवर्णत्वव्यपदेशापत्तेः । भिन्नभिन्नस्थानजन्यत्वस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वादिति चेद् , न । भेदाधिष्ठानवर्णद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनाधिकरणक्षणव्यवधानस्यैव वर्णभेदव्यपदेशनियामकत्वाभ्युपगमेन प्रकृते भागद्वयोत्पत्त्यधिकरणक्षणयोरुत्पत्त्यनाधिकरणक्षणव्यवधानशून्यत्वेन वर्णैक्यव्यपदेशात् । एवमेव दन्त्योष्ठ्यशब्देऽपि पादमात्रिकं भागद्वयं कल्पनीयमिति दिक् ।

सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थबोधेऽपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्या-
यतेति ध्वनयन्नाह—प्रयत्नो द्विधेति । क्वचिद् यत्न इत्येव पाठः ।
चतुर्धेति । यत्तु—
"स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥" (२१)
इति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः प्रतीत्या "नाज्झलौ"
(पा०सू०१-१-१०) इति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य च
प्रतीत्या चतुर्धेत्यसङ्गतमिति । तन्न, "नाज्झलौ" (पा०सू०१-
१-१०) इति सूत्रेण विवृतत्वव्याख्यानामेषां सवर्णसञ्ज्ञाऽनुपयुक्तत्व-
बोधनमित्याशयात् । भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्नाः । एवञ्चैदै-
तोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यम् । "ना-
ज्झलौ" (पा०सू०१-१-१०) इति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसाव-
र्ण्याभावानुवादकं सत् तस्यैव बोधकम् । अत एव भाष्ये 'तत्र
वक्तव्यम्' इति नोक्तम् । स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वं स्वोष्ठप्रभृतिका-
कलकपर्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्श-
दूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यव-

सूत्र इति । "तुल्यास्यसूत्र" इत्यर्थः । *स्वराणाम्*—पञ्जिका-
नाम् । *नाज्झलाविति सूत्रेणेति* । यत्तु—वस्तुतस्तु ऊष्मणामीषद्विवृ-
तत्वेऽपीषत्स्पृष्टलृकारलकारयोः सावर्ण्ये होतॢकार इत्यत्र "तोर्लि"
इति परसवर्णापत्त्या तयोस्तदभावाय "नाज्झलौ" इति सूत्रस्यावश्य-
कत्वमित्याचारिभिरुक्तम् ; तच्चिन्त्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे लाघवा-
न्नाज्वणावित्येव सिद्धे हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् । *इति सूत्रेणे-
त्यस्य*—इत्याकारकसूत्रेणेत्यर्थादित्याहुः । *सवर्णसंज्ञाऽनुपयुक्तत्व-
बोधनमिति* । तथा च सवर्णसंज्ञोपयोगी यत्नश्चतुर्धेति तात्पर्यमुक्ते-
यम् । सूत्रमतमुपपाद्य यथोत्तरमिति न्यायेनाह—*भाष्यमत इति* ।
सप्तानां प्रयत्नानां स्वीकारे लाघवमप्याह—*एवञ्चेति* । सावर्ण्या-
भावाय "एऔच्" सूत्रस्य ज्ञापकत्वानाश्रयणं लाघवे मूलम् । नन्वेवं
लाघवादरे सूत्रविरोधोऽत आह—*सूत्रमपीति* । *तस्यैव*—प्रयत्नभे-
दस्यैव । *नोक्तमिति* । स्वसमीहिताविरुद्धानुज्ञापकत्वादिति बो-

हितभाग्भावित्वाच्च बोद्धव्यम् । तत्र बहूनामेकस्थानत्वेऽपि कस्यचि-दुच्चारणे सम्यक्स्पर्शः कस्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवं चानुसृत्य विवेक्तव्यम् । प्रयत्नमिति नपुंसके भावे ल्युट् । प्रयत्न-मित्यपपाठो नङन्तस्य पुंस्त्वात् । तथा च शिक्षा—"स्वराणामूष्म-णाञ्च" (पा०शि०२१) इत्याद्यनन्तरम्—

"अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।
शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता" (पा०शि०३८) इति ।

अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः । यणस्त्वीषादिति, अनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्च बोधितम् । नेम इत्यर्धे । तेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाऽधिकविवृतत्वं चेति बोद्धव्यम् । अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्ममादाय न सावर्ण्यमिति

व्यम् । तत्र स्पृष्टप्रयत्नमिति पाठे दूषयितुमवतरणच्छलेनाह—*प्रय-त्नमितीति* । *नङन्तस्य पुंस्त्वादिति* । यदि तु जानीयादिति ति-ङन्तमध्याहृत्य प्रयत्नमिति द्वितीयान्तत्वेन समर्थ्यते तदा तथैवास्तु । *शिक्षेति* । पाणिनीयेत्यादिः । *स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्त इति* । इदञ्चिन्त्यम्; यणामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वञ्चेत्यग्रिमेण विरोधाद् अभावप्रतियोगिनोरेकत्र समावेशासम्भवात् तस्मादत्रास्पृष्टशब्देना-तिरिक्तमेव विवृतत्वमुच्यते इति वक्तव्यम् । *ईषद्विवृतत्वञ्चेति* । यणस्त्विति वाक्ये अस्पृष्टा इत्यस्य सम्बन्धात्तेषामीषद्विवृतत्वं शाब्द-म् । स्पर्शापेक्षया ईषत्स्पृष्टत्वमार्थसमाजग्रस्तमिति भट्टाः ।

भैरवमिश्रास्तु—अत्रेषदित्यस्य विशेष्यासन्निधानेऽपि मध्यमणि-न्यायेन विवृतत्वं स्पृष्टत्वञ्चास्य विशेष्यमित्याशयेनाह—*यणस्त्वी-षदित्यनेनेति* । यत्तु—'स्वराणामूष्मणाम्' इत्यनेनाचां विवृतत्वस्योक्त-त्वादचोऽस्पृष्टा इत्यनेन पुनस्तद्बोधनं किमर्थमिति चिन्त्यमिदमिति, तन्न । 'ताभ्यामैचौ' इतिपूर्ववाक्येन विवृततमत्वस्योक्तत्वात् यणस्त्वी-षदित्यत्र विशेष्याकाङ्क्षायां तस्यैव परामर्शापत्तेरित्याहुः । *शलामीष-दिति* । अर्द्धस्य स्पृष्टत्वे आर्थमेतत्कथनम्; ईषत्त्वमजपेक्षया । अत एवाह—*यणपेक्षयेति* । *अधिकविवृतत्वञ्चेति* । एतेन यणशलोः सावर्ण्यशङ्काऽपि निरस्ता । ननु नैव लोके न च वेदे अकारो विवृतोऽ-

यणां चवर्गादिभिर्न सावर्ण्यम् । तेन 'आश्रितः' इत्यादौ न यादिः परसवर्णः । विवृतमेवेति । प्रक्रियादशायां विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः । तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिः । अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात् स न स्यादिति भावः । दीर्घाकारस्य विवृततरत्वन्तु पाणिनिशिक्षाऽनुक्तत्वान्नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक् ।

तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह—"अ अ" (पा० सू० ८-४-६८)। प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभावः । अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा

स्तीति "अइउण्"सूत्रभाष्यात्प्रक्रियादशायां विवृतत्वमनुपपन्नमत आह—*प्रतिज्ञेयमिति* । एतच्च "अइउण्" सूत्रे भाष्य एव सुव्यक्तम् । ननु अनुपदोक्तरीत्या शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्मवद्भिः सावर्ण्याभावाद्दीर्घाकारस्य विवृततरत्वाद्ध्रस्वाकारे विवृतत्वप्रतिज्ञानेऽपि दण्डाढकादौ दीर्घोऽनुपपन्न एवेत्यत आह—*दीर्घाकारस्येति* । *पाणिनिशिक्षाऽनुक्तत्वादिति* । नारदशिक्षायां तूक्तमेतत् । *नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति* । अत एव "अइउण्"सूत्रे "अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः" इति भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते । अत एव च "अतो भिस" इत्यत्र तपरकरणं चरितार्थम् । अन्यथा तत्त्वेन अपदेन दीर्घाकारस्य ग्रहणाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

तस्य—ह्रस्वाकारस्य । *अ अ* 'सुपां सुलुक्' इति विभक्त्योर्लुक् । *प्रयत्नभेदादिति* । आद्यस्य विवृतत्वात्, द्वितीयस्य संवृतत्वात् । ननु अनेनैव विवृतस्य संवृतादेशे तस्यासिद्धत्वेनोत्तरोऽप्यकारो विवृत एवेति दीर्घो दुर्वार एवेति चेत्, न । अ अ इति पृथङ्निर्देशेनोत्तराकारस्य मूलत एव संवृतत्वकल्पनादित्याचारिणः । *दीर्घाभाव इति* । प्रयत्नभेदादक्षरसमाम्नायाकारेणाग्राहकत्वाभावान्न दीर्घ इत्यर्थः । अत एव गुणोऽपि नेति भावः । दीर्घाभाव इत्यत्र दीर्घश्चाश्चेति दीर्घौ तयोरभाव इति विग्रहस्य प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभाव इत्यत्र प्रयत्नभेदेन अदीर्घयोरभाव इति विग्रहस्य वा करणेन तस्यापि क्रोडीकारात् । सिद्धान्तभूतजातिनिर्देशे संवृतावर्णस्याश्रवे संहिताऽविवक्षया गुणो न एकसूत्रे संहितानियमे तूद्देश्ये लुगिव "सुपां सुलुक्" इति ङसः सुरादेशस्तस्य रुत्वयत्वलोपाः । तदसिद्धत्वान्न गुणादि,

न, व्याख्यानात् ।

अधिकारत्वे फलमाह---त्रिपाद्यामपीति । अन्यथा 'गोधु-ङ्मान्' इत्यत्र घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावानापत्तिरिति भावः ।

उत्वन्तु न अतीतिविकृतनिर्देशादिति भट्टाः । *व्याख्यानादिति* । "तुल्यास्य" इतिनिर्देशमूलकादित्यर्थः ।

पूर्वत्रासिद्धम् । *घत्वजश्त्वानुनासिकेष्विति* । नन्विदमनुपपन्नम्; गोदुह्मत् इत्यवस्थायां परत्वान्नित्यत्वाच्च प्राप्तं जश्त्वं निरवकाशत्वाद्बाधित्वा घत्वे कृतेऽपि परमपि जश्त्वं निरवकाशत्वाद्बाधित्वा भष्भावेनेष्टसिद्धेरिति चेद्, न । घत्वे कृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु जश्त्वं बाधित्वा प्राप्तस्यापि भष्भावस्य परेण नित्येन चानुनासिकेन बाधाद्भष्भावो न स्यादित्याशयात् । सिद्धान्ते तु घत्वोत्तरं जश्त्वानुनासिकयोरसिद्धत्वाद्भष्भावेनेष्टसिद्धिः । यद्यपि जश्त्वं बाधित्वा भष्भावः प्राप्तः; ततोऽपि परत्वादनुनासिकः प्राप्तः; ततोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वं प्राप्तम्; ततोऽपवादत्वाद्भष्भावः प्राप्नोतीति चक्रकात्कस्यापिकार्यस्याप्रवृत्त्या भष्भावो न स्यादिति कथनं न्यूनम्; तथाऽपि सिद्धान्ते घत्वोत्तरं भष्भाव एव भवतीति प्रथमोपस्थितत्वात्स एवोपात्तः ।

केचित्तु---एतन्मते त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषायाः पक्षद्वयेऽप्यप्रवृत्तेरनुनासिकापेक्षया जश्त्वस्य प्राबल्याभावेन चक्रकानुत्थानमेवेति वदन्ति; तन्न । त्रिपाद्यां पूर्वं प्रति परासिद्धत्वस्येदानीमसत्त्वेन कार्यकालपक्षे त्रैपादिकशास्त्रैकवाक्यतापन्नायास्तस्याः पूर्वप्रवृत्त्यभिनिवेशकत्वसम्भवात् ।

भट्टास्तु---गोदुह्मत्, इति स्थिते पदान्ते घत्वस्य जश्त्वापवादत्वात्ततः प्राग् घत्वम्; औपदेशिकझषन्ते बुधादौ युगपत्प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गं जश्त्वमपवाद्य चारितार्थ्याद्भष्त्वात्पूर्वम् "इण्ङिशीनाम्" इतिन्यायेन धातूपसर्गयोः कार्यस्येव पूर्वोत्पन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जश्त्वम्; अनुनासिकान्तु अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादित्याहुः । एतदेवोदयङ्करोऽप्यन्वमन्यत ।

ननु अनुपदं त्रिपाद्यां विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्छब्दान्तरस्य प्राप्नुवतोऽनित्यत्वाच्च भष्भावापेक्षया जश्त्वानुनासिकयोः प्राबल्याभावाद्यथासमावेशं प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्पूर्वं भष्त्वे ततो जश्त्वा-

वस्तुतो षत्वे कृते "झयः" (पा० सू० ८-२-१०) इति वत्वापत्तिर्दोषः । न च ततः परत्वाज्जश्त्वानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । "विप्रतिषेधे परम्" (पा०सू० १-४-२) इत्यस्य यथोद्देशत्वेन त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः । "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इत्यनेन तस्या यथोद्देशत्वस्यैव बोधनात् । अन्यथा परस्यासिद्धत्वे "विप्रतिषेध" (पा० सू० १-४-२) सूत्रस्य सिद्धत्वात्परिभाषाऽन्तराणामिवास्यापि कार्यकालपक्षे तेनाकर्षणापत्तेः । अत एव भाष्ये वत्वमेवापादितम् । अधिकारत्वादेव "श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्" (का०वा०)इत्यादि चरितार्थम् । एवं च यत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वम् ।

पूर्वत्वञ्च क्वचित्सपादसप्ताध्याय्याः क्वचित्सूत्रान्तरसाहितायाः ।

नुनासिकयो रूपं सिद्ध्यत्येवेत्यत आह—*वस्तुत इति* । *वत्वेति* । तद्धि-प्रतिपदविधित्वेन बलवत् । सिद्धान्ते तु षत्वस्यासिद्धत्वात्तत्प्राप्तिरपि नेति बोध्यम् । न चेत्यादिशङ्कासमाधाने निर्दले; परत्वात्प्राप्तयोरपि जश्त्वानुनासिकयोः प्रतिपदविधित्वादपवादत्वाच्च वत्वेन बाधापत्तेः । न च वत्वं तडित्वानित्यादौ "तसौ मत्वर्थे" इति भविषये सावकाशमिति वाच्यम् ? "झय" इतिप्रत्याहाराश्रयणस्य वैयर्थ्यात् । *श्चुत्वं धुटि सिद्धमिति* । एतस्य फलन्तु षट् श्योतन्तीत्यत्र श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् "ङः सि" इति धुडभावो बोध्यः । अधिकारत्वे लब्धमर्थमाह—*एवञ्चेत्यादिना* । *क्वचित्सपादसप्ताध्याय्या इति* । "न लोपः प्रातिपदिक" इत्यत्रेत्यर्थः । *क्वचित्*—इतः परत्र । सूत्रान्तरसाहितायाः असिद्धत्वेनाभिमतशास्त्रापेक्षया पूर्वपूर्वत्रैपादिकसाहिताया इत्यर्थः ।

परे तु—अस्याधिकारत्वानङ्गीकारेऽपि न क्षतिः; विप्रतिषेधसूत्रे यथाबाध्यबाधकभावापन्नत्वेनाभिमतयोः पौर्वापर्यं निमित्तत्वेन विवक्षितं तथेहापि कल्पनेन कार्यकालपक्षमाश्रित्य परिभाषात्वकल्पनेनापि निर्वाहात् अधिकारत्वे प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवाच्च । न च परिभाषात्वे सपादसप्ताध्याय्यामपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् ? मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य चारम्भेणांशिकप्रवृत्ति कल्पनात् । न च विनिगमनाविरहात् त्रिपाद्यामप्रवृत्तेः सपादसप्ताध्याय्यां प्रवृत्तेश्च विपरीताया एवकल्पना कुतो न स्यादिति वाच्यम् ? "नमुन" इतिसूत्रस्य "श्चुत्वं धुटि" इति वा-

तत्रायमर्थः—"हो ढः"-(पा० सू० ८-२-३१) इत्यादावस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनान्वयः—हस्य ढो भवति, इदञ्च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धमिति । अत एव "न मु ने"(पा०सू० ८-२-३)इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते । पूर्वत्रेति सङ्ग्राहकमेव । शृङ्गग्राहिकयैव तु तत्तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते । तेनापवादस्य यं प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेऽप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव ।

लिंकस्य च विनिगमकत्वात्। एतेन विनिगमनाविरहात् त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति शब्दरत्नोक्तं प्रत्युक्तम् । न चाधिकारत्वे "दादेः" इत्याद्यपवादशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वपदार्थे पूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने "हो ढ" इत्याद्युत्सर्गातिरिक्तत्वेन सङ्कोचो भवति । परिभाषात्वे स न सम्भवतीति वाच्यम् ? असिद्धपरिभाषादिवद् "दादेः" इत्यादिसूत्रोपस्थितपूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने "हो ढ" इत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचसम्भवादित्याहुः ।

अधिकारत्वे सति तत्र तत्र यथावाक्यार्थस्तं दर्शयति—*तत्रेति* । अधिकारत्वे सतीत्यर्थः । *अत एवेति* । विधेयभेदे वाक्यभेदस्वीकारादेवेत्यर्थः । *इत्यादिभिरिति* । आदिना "नमुदादेश" इति वार्त्तिकसंग्रहः । *तन्निषेधः*—असिद्धत्वनिषेधः। यदि पदैकवाक्यता स्यात्तदा "हो ढ" इतिसूत्रस्य पूर्वत्र कर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टो ढो भवतीति यथाऽर्थः; तथा "अदसोऽसेः" इत्यस्यापि पूर्वत्र कर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टो मुर्भवतीति पर्यवसितार्थः स्यात् । एवञ्च "नमुने" इति सूत्रस्यापि नाभावे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वविशिष्टो मुर्न भवतीत्यर्थापत्तावमुनेति रूपासिद्धिः स्यात् । असिद्धत्वस्य प्राधान्येनाविहितत्वात्तन्मात्रनिषेधायोगात् । किञ्चैवं मुत्वविध्यनन्तरं नने इत्येव वक्तव्येऽस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च ।

वस्तुतस्तु शास्त्रासिद्धत्वस्यैव सिद्धान्तयिष्यमाणतया पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्य क्वापि सम्भव एव नेति बोध्यम् । *संग्राहकमिति* । पूर्वत्वोपलक्षिततत्तद्धर्मावच्छिन्नशास्त्रबोधकमित्यर्थः । *शृङ्गग्राहिकयैवेति* । यथा अत्र गोसमुदाये का का ते गौरितिपृष्टो गुणादिकीर्त्तनेन तद्बोधनासम्भवे शृङ्गं ग्राहं ग्राहमेव बोधयति; तथापूर्वत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नानां नामग्राहमेवासिद्धत्वं प्रतिपाद्यमित्यर्थः । *अन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येवेति* । "दादेः" इत्यस्य "हो ढ" इत्येतत्प्रत्य-

असिद्धमिति । सिद्धं निष्पन्नं, प्रवृत्तम् । "सिद्धश्च प्रत्ययविधौ" इत्यादौ तथा दर्शनात् । तद्भिन्नमसिद्धम्—अनिष्पन्नमप्रवृत्तम् । यद्यपि लोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वञ्च दृष्टं तथाऽपीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्ताप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम् । अत्र कार्यासिद्धत्वे 'अमू'इत्याद्यसिद्धिः ।

सिद्धत्वे वैयर्थ्यात्तत्प्रत्यसिद्धत्वाभावेऽपि "झय" इति वत्वं प्रत्यसिद्धत्वं भवत्येवेति गोधुङ्मानित्यत्र वत्वञ्च । यदि तु पूर्वत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं स्यात्तदा "पूर्वत्रासिद्धम्"इत्यस्य "दादेः" इत्यत्र सामर्थ्यादनुवृत्तौ घत्वं दुर्वारमेव स्यात् । अधुना तु तादृशोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने "हो ढ" इत्येतदतिरिक्तत्वेनैव सङ्कोचः । एवं "नमुने" इतिसूत्रेणापि "अदसोऽसेः" इत्यत्रोपलक्षितधर्मावच्छिन्न "आङो ना" इत्याद्यतिरिक्तत्वेन सङ्कोचः । एवं "नलोपः सुप्"इतिसूत्रेण "नलोपः प्रातिपदिक" इत्यत्रोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने सङ्कोच इति बोध्यम् । ननु "पूर्वत्र" इत्येव सूत्रमस्तु, "आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्" इत्यतोऽविद्यमानवदित्यनुवर्त्तते । एवञ्च पूर्वत्रोत्वे"रोरि"इति लोपोऽविद्यमानवदिति सिद्धंऽसिद्धमिति व्यर्थमत आह—*सिद्धमिति* । अविद्यमानवदित्यनेन तु न निर्वाहः । गोमानित्यादौ नलोपापत्तेः । शास्त्रस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि तत्कृतकार्यस्य विद्यमानत्वात् । कुलालस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि घटस्य विद्यमानत्ववदिति भावः । *सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति* । "सिद्धश्च प्रत्ययविधौ पुंवद्भाव" इतिवार्त्तिक इत्यर्थः । एतस्य फलन्तु दरदोऽपत्यं स्त्री दरत्; तस्या अयं दारदीय इति । तत्र हि—"द्व्यञ्मगध" इतिविहितस्याणः "अतश्च"इति स्त्रियां लुकि तद्धितविवक्षायां "भस्याढे" इति पुंवत्त्वेऽण्वृद्ध्याऽऽद्यचो वृद्धौ "वृद्धाच्छ" इति भवति । *शास्त्रेति* । "पूर्वत्रासिद्धम्" इति शास्त्रेत्यर्थः । *आहार्यारोपोऽपीति* । बाधकालिकेच्छाजन्यनिश्चयोऽपीत्यर्थः । *शास्त्रप्रवृत्ताविति* । तेन अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुते कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाप्रवृत्तिः । *अप्रवृत्ताविति* । तेन हर इहेत्यादौ गुणादिशास्त्राप्रवृत्तिः । अथ हर इहेत्यादौ गुणादिशास्त्राप्रवृत्तिः किंविषयेति चेत् ? गुणादिशास्त्रं यलोपादिशास्त्रं नाभ्यनुजानातीत्येतावतैवेत्यवेहि । अयं भावः—सकलशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदककोटौ साधुत्वं प्रविष्टं; तत्र पूर्वप्रवृत्तिमता शास्त्रेण प्रवृत्तिलक्षणं बोध्यते । चरमप्रवृत्तिमता तु पुण्यजनकत्वल-

कार्यप्रवृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वात् त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्च । जायमानं कार्यं त्वादेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्त्तते । "न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति" इति न दोषः । यत्र तु सहप्रसङ्गस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावारोपात् । न च "पूर्वत्र न" इत्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । पूर्वशास्त्रप्राप्तौ निषेध इत्यर्थे "नलोपः सुप्" (पा० सू० ८-८-२) इति सूत्रासङ्गतेः । तद्धि नियमार्थम् । त्वद्रीत्या 'राजन् अश्व' इत्यस्यां दशायां कस्यापि पूर्वशास्त्रस्या-

---

च्यतामत आह—*शास्त्रासिद्धत्वे त्विति* । *अन्तरङ्गत्वादिति* । अत्रान्तरङ्गत्वं सपादसप्ताध्यायीस्थशास्त्राप्राप्तिकालिकप्राप्तिकत्वमात्रम् ; न त्वन्तरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । त्रिपाद्यां सर्वथा तदप्रवृत्तेरन्यथाकारसम्भवत्वात् । यथा—ऊढमाख्यदिति विग्रहे औजढदित्यत्र ढत्वादिकं द्वित्वे कर्त्तव्येऽसिद्धं भवति; तथा च ढतशब्दबुद्ध्यैव द्विर्वचनम् । न च ढतशब्दबुद्ध्या जायमानं द्वित्वं वस्तुगत्या ढकारविशिष्टस्यैव स्यादित्यौजढदित्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम् ? द्वित्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या यथा ढत्वादीनामसिद्धत्वं भवति; तथा "कुहोश्चुः" इत्येतद्दृष्ट्याऽप्यसिद्धत्वाद् घकारबुद्ध्या चुत्वस्य प्रवृत्तिसम्भवादिति भैरवमिश्राः ।

वस्तुतस्तु यत्राप्यन्तरङ्गत्वादित्यादिचिन्त्यमेव; तादृशप्रयोगस्याभावात् । औजढदित्यत्रापि ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं णिचि लुङि चङि ढत्वादेरसिद्धत्वाद् द्वित्वस्य प्रवृत्तेः । न च भट्टोक्तं पिपठीरित्यत्र रुत्वं तत्फलम् । तत्र हि पूर्वं षत्वे ततः क्विपि अल्लोपे षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वस्य प्राप्तेरिति वाच्यम् ? तत्रापि षत्वस्यासिद्धत्वात् क्विपि अतो लोपे सुप्रत्यये हल्ङ्यादिलोपे पदान्तत्वेन षत्वस्यैवाप्राप्तेः । नापि कुन्युः क्षाम्युरित्यादौ नत्वादीनामसिद्धत्वात् "ख्यत्यात्" इत्युत्वं फलम्; तत्रापि क्यजादिदृष्ट्या तेषामसिद्धत्वेन पूर्वमप्रवृत्तेः । एतन्मूलकमेव हि पठ्यते—सापादिकशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावनायां पूर्वं त्रैपादिकं न प्रवर्त्तते इति दिक् ।

पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेध इति । पूर्वत्र कर्त्तव्य इदं न प्रवर्त्तत इत्येवं

प्राप्त्यैतन्निषेधाप्रवृत्तौ नलोपे जाते "भुक्तवन्तम्" इति न्यायेनै-तदप्रवृत्तौ राजाश्वे दीर्घसिद्ध्या नियमानुपयोगात्, 'राजभ्याम्' इत्यादावपि दीर्घापत्तेश्च । 'पूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायाम्' इत्यर्थे 'राजभ्याम्' इत्यादौ नलोपे सुब्विधिदीर्घविषयसम्भावनया सर्वथा नलोपानापत्तेरिति दिक् ।

बाह्यप्रयत्न इति । काकलकाधस्ताद्गलविवरसङ्कोचविका-सश्वासोत्पत्तिध्वनिविशेषरूपनादतद्विशेषरूपघोषाल्पघोषप्राणाल्प-त्वमहत्त्वरूपकार्यकरत्वमेषाम् । तथा हि—

"आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ (पा० शि० ६)
सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।
वर्णान् जनयते," इति शिक्षायामुक्तम् ।

आत्मा अन्तःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्व-

रूपेण सर्वत्र वाक्यभेदेन व्याख्यानादिति भावः । नन्वेवं तदकरणला-घवेन तत्रेष्टापत्तिरेवेत्यत आह—*राजभ्यामिति* । *दीर्घापत्तेश्चेति* । राजन् भ्यामिति स्थिते कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेर्निषेधाप्राप्त्या नलोपे जाते पश्चात् "सुपि च" इत्यस्य प्राप्तौ नलोपस्य निषेधेऽपि "भुक्तवन्तम्" इतिन्यायेन दीर्घापत्तेरिति भावः । ननु असिद्धशास्त्रप्रवृत्तिसम्भा-वनोत्तरकालिकपूर्वशास्त्रप्राप्तिसम्भावनायां पूर्वमसिद्धशास्त्रं न प्रव-र्तेत इत्यर्थस्वीकारेण राजाश्व इत्यादौ नलोपोत्तरं सवर्णदीर्घसम्भाव-नायाः सत्त्वेन पूर्वं न लोपो न स्यादतो "नलोपः सुप्" इति नियम आवश्यक इत्याशङ्क्य समाधत्ते—*पूर्वशास्त्रविषयेत्यादिना* ।

ननु कथं विवारादीनां बाह्यत्वं विवारत्वादिकं चात आह—*का-कलकेति* । अधस्तादित्यनेन तस्यास्यबहिर्भावः सूचितः । *तद्वि-शेषेति* । नादविशेषेत्यर्थः । अघोषेत्यत्र नञोऽल्पार्थत्वादाह—*अल्प-घोषेति* । *कार्येति* । तथा चोक्तरूपास्यबहिर्भूतकार्यकरत्वाद्वर्णाभि-व्यक्त्यनन्तरभावित्वाच्च बाह्यत्वम्; तत्तत्कार्यकरत्वाच्च विवारत्वादिक-मिति भावः । *सोदीर्ण इति* । "सोऽचि लोपे" इतिसुलोपः । *आत्माऽ-न्तःकरणमिति* । सांख्यरीत्येदम् । अनुभवस्य नष्टत्वादाह—*संस्कार-

बुद्ध्या समेत्य एकबुद्धिविषयान् कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति, तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहन्ति, स कायाग्निः, सोदीर्णः स मारुतः उदीर्णः ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः। एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्धपर्यन्तङ्गत्वा प्रतिनिवृत्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति। ततो यत्नविशेषेण गलबिवरविकासादीन् करोति, तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यन्ते। गलबिवरविकासादिकराश्चास्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वाद् बाह्या इति। मात्राकालिकत्वादिरूपह्रस्वत्वादिकन्तु वाय्वल्पत्वमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्पं वायुं प्रेरयति कश्चिदधिकमिति तस्य वायुप्रेरणारूपङ्कार्यमास्यबाह्यदेशमिति तदपि बाह्यमेव। अत एव "अइउण्" (मा० सू० १) सूत्रे भाष्ये ह्रस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यविशेषणेन सवर्णसञ्ज्ञेऽग्रहणमित्युक्तम्। यद्यप्येक एव यत्नः सर्व-

---

ति*। अर्थानां वक्तुमिच्छाया असम्भवादाह—*तद्बोधेति*। अन्तःकरणस्यैव परिणामविशेषं मनः कर्म इच्छया स्वीयवृत्तिविशेषेण। युङ्क्त इत्यन्तर्भावितण्यर्थं तदाह—*युक्तं करोतीति*। *इच्छयोत्पन्नयत्नेति*। इच्छया उत्पन्नो यत्नो यस्मिन्निति विग्रहः। विवक्षयेत्येतद्यत्नेत्यस्याप्युपलक्षणमिति भावः। नन्वेवं ह्रस्वत्वादिजनक एकः, स्पर्शादिजनक एकः; अग्न्याघातजनक एकः; इत्येकैकस्य वर्णस्य प्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयं वा जनकमिति तात्पर्यं लभ्यते, तच्च संहितासूत्रभाष्यविरुद्धम्। तत्र हि—स्वोत्पादितवर्णनाशावधिप्रयत्नस्थितिः, ततस्तं प्रयत्नमुपसंहृत्य द्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरिति प्रथमवर्णनाशकाले द्वितीयवर्णोत्पादकप्रयत्नोत्पत्तिकाले च वर्णविरामसत्त्वात्प्रतिवर्णं विरामसंज्ञा प्राप्नोतीत्याशङ्कितम्; तस्य च नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकप्रयत्नोत्पत्तिर्युगपद्बाधितेत्याशयः। एवञ्च एकस्यैव प्रयत्नस्याग्न्याघातह्रस्वत्वादिस्पर्शादिजनकत्वमिति स्पष्टमेवायातम्; तदेतत्सकलं मनसि निधाय शङ्कते—*यद्य-

कार्यजनको वर्णनाशकश्चेति "परः सन्निकर्षः" (पा० सू० १-४-१०९) इति सूत्रे भाष्ये उक्तं, तथाऽपि तत्तत्कार्येणोपाधिना एकस्मिन्नपि भेदमारोप्य तथा व्यवहार इति बोध्यम् । उदात्तादि-जनकयत्नस्याऽभ्यन्तरकार्यकरत्वेऽपि उदात्तादिशब्दैर्विना बोधि-तानां तेषाम् "अनुदात्त" इत्यनेनाविवक्षाबोधनात् । सवर्णसंज्ञा-ऽनुपयुक्तत्वान्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्येन बाह्येषु गणनम् । इदं ह्रस्वत्वादेरानुनासिक्यस्य चोपलक्षणम् ।

शर इति । शषसाः । अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः । विवृण्वते इति । तदाभिव्यक्त्युत्तरजायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्व-विवक्षा बोध्या । विवार एषां प्रयत्न इति भावः ।

पीति* । *सर्वकार्यजनक इति* । स्वोत्पादितवर्णनिष्ठह्रस्वत्वादिसर्व-कार्यजनक इत्यर्थः । *वर्णनाशक इति*।स्वोत्पादितवर्णनाशक इत्यर्थः । *तथा तथा व्यवहार इति* । वस्तुतस्तु यथालोके ग्रामान्तरगमनप्र-योजकयत्नवानवान्तरयत्नैः पथि भोजनादिकार्यकृद्भवति; तद्वदिहापि । अवान्तरसर्वप्रयत्नजनकमहाप्रयत्नैक्येऽपि । अनुभवसिद्धानांतत्तद्ध्र-स्वत्वादिप्रयोजकप्रयत्नानामपलपितुमशक्यत्वेन चिन्त्यमिदम् । भा-ष्यन्तु महाप्रयत्नैक्यमादाय प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः । एवञ्च कार्यभे-दारोपः प्रयत्ने विफल इति बोध्यम् । नन्वेवमपि उदात्तादीनामप्रोक्ति-रयुक्ता; प्रागुक्तरीत्या तेषामाभ्यन्तरत्वस्यैव लाभात् । तथा च कथमु-दात्तानुदात्तयोः सावर्ण्यमतः प्रागुक्तमेव पुनराह—*उदात्तेति* । *उदात्तादिशब्दैरिति* । "अस्थिदधि"इतिसूत्र उदात्ताकारकानङ्वि-धानेनैव सिद्धे उदात्तग्रहणेन यत्रोदात्तादिशब्दो नोपात्तस्तत्र वर्णग-तानां तेषामुद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकतयाऽविवक्षाबोधनादिति भावः । नन्वेवमप्यत्र तेषामुक्तिरयुक्तैव; बाह्यकार्यकरत्वाभावादत आह-*सवर्णसंज्ञाऽनुपेत्यादि* । एकादशधेति मूलस्य न्यूनतां परिहरति-*इदमिति* । एवञ्चात्र प्रकरणे मूलोक्तं न नियमपरमिति भावः ।

बाह्यप्रयत्न इति । अनुपश्चात्प्रदीयते उत्पद्यत इतिव्युत्पत्तेः । ननु कण्ठविवरविकाशकर्तृत्वस्य प्रयत्ने सम्भवात्कथं विवृण्वत इति-कर्तृप्रत्ययेन वर्णेषु तत्सम्बन्धोऽत आह-*तदाभिव्यक्त्युत्तरमित्यादि*।

अन्ये त्विति । वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमास्तथा हकारानुस्वारौ यरलवा इत्यर्थः । नादभागिनः तत्प्रयत्नकाः । यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियांशनिर्वाहस्तथाऽपि शिक्षाऽनुरोधेनान्येषामुक्तिः। अल्पासवः—अल्पप्राणाः । यत एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति ।

वर्गेष्विति । विद्यमानानामिति शेषः। चतुर्णामिति । निर्धारणे षष्ठी । अन्यतमादिति शेषः । पूर्वसदृशा इति । सादृश्यं यत्नकृतम् । अत एवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये "चत्वारश्च यमाः स्मृताः" (पा०शि०४) इति पाणिनिशिक्षा च सङ्गच्छते । अयञ्च वेदे एव; तदाह—प्रातिशाख्ये इति । अन्येषामिति ।

यद्यपीति । खयादिष्वघोषाद्यन्यतमेति पाठः । एवं हयादिष्वपीति बोध्यम् ।

वर्गेष्वेव यमानां स्थितिरिति भ्रमवारणाय षष्ठ्यौचित्यम्; सप्तम्युपपत्तये चाह—*विद्येति* । नन्वेवमपि प्रयोगे युगपच्चतुर्णां स्थित्यभावेन लक्ष्यविरोध एवात आह—*निर्धेति* । *अन्यतमेति* । एतेन परश्चाद्योगे चतुर्थ इति पञ्चम्युचितेत्यपास्तम् । * पूर्वसदृश इति* । मूले पूर्वेणैव सदृश इत्यर्थः । किञ्च पूर्वसदृश एव न तु पूर्व इत्यर्थः । *यत्नकृतमिति*। न तु कत्वादिधर्मकृतमिति भावः । न च यत्नकृतस्य तस्य ग्रहणे पलिक्क्नीत्यत्र ककारसदृशः खसम्बन्धी यमोऽपि कदाचित्स्यादिति वाच्यम् ? यावत्प्रयत्नकृतस्य तस्याश्रयणेनाल्पप्राणकृतभेदात् । *अत एवेति* । धर्मकृतसादृश्यानङ्गीकारेण तत्कृतसादृश्याङ्गीकारादेवेति परसादृश्याङ्गीकारेण पूर्वसादृश्याङ्गीकारादेवेति चार्थः । उभयत्र सङ्गच्छत इत्यनेनैवास्यान्वयः । अन्यथा पठितैरेव तेषां ग्रहणे तत्र ग्रहणासङ्गतिः । परसदृशत्वेऽपि तेषां पञ्चत्वेन तदुक्तचतुष्ट्वसंख्याविरोधापत्तिश्चेति भावः । चतुष्टोपपत्तिस्तु प्रथमयमत्वादिना बोध्या । ननु सिद्धान्तेऽपि तेषां विंशतित्वेन चतुष्ट्वमनुपपन्नमिति चेद्, न । प्रथमत्वादिना तथोक्तेः; पञ्चत्वसंख्याव्यवच्छेदे तात्पर्यादिति चिदस्थिमालाकाराः ।

अन्ये तु—कचटतपानां पञ्चमे परे मध्ये एको यमः; द्वितीयानां पञ्चमे एकः; तृतीयानां पञ्चमे एकः; चतुर्थानां पञ्चमे एक इतिसङ्कलनया

अचाम्, उक्तान्यहलाञ्चेत्यर्थः । यरलवाञ्चेति । येनाचामपि ग्रहणम् । "सुपां सुलुक्" (पा० सू० ७-१-३९) इति सूत्रे "इकारस्यान्तर्यतो दकारः" इति भाष्याद् घोषसंवारनादाल्पप्राणत्वमचाम् । अन्यथा तदौ पर्यायेण स्याताम् । अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे दधौ पर्यायेण स्याताम् । अचां घोषत्वं "परः सन्निकर्षः" (पा० सू० १-४-१०९) इति सूत्रे भाष्येऽपि स्पष्टम् । अन्ये इति । द्वितीयचतुर्थौ तद्यमौ, शषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः । जिह्वामूलीययमादीनां स्थानबाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णयाय,

---

चतुष्ट्वन्तत्र वास्तविकमेव । न चैवं खयां यमा इत्यत्र बहुवचनानुपपत्तिः; व्यक्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अत एव 'प्रथमतृतीययमौ' इति द्विवचनं स्वरसतः सङ्गच्छत इत्याहुः ।

ननु राज्ञामित्यादौ चुत्वं न स्यात्; यमेन व्यवधानादितिचेद्; न । 'अशरीरं यमं प्राहुः' इत्यादिवचनेनाशरीरोक्त्या तद्व्यवधानस्याकिञ्चित्करत्वादित्याचारिणः ।

अन्ये तु-यमानां छन्दोमात्रविषयत्वाच्चैःर्व्यवधानेऽपि चुत्वे बाहुलकत्वं गतिरिति वदन्ति । *इति भाष्यादिति* । तत्र हि—"लुकि किमुदाहरणम्? । आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन्, नैतदस्ति पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् । न सिध्यति; यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्तदाऽऽन्तर्यतो दकारः स्यात्" इत्युक्तम् । *अन्यथा*-अल्पप्राणत्वमात्राङ्गीकारे । *तदौ पर्यायेणेति* । तथा च तदेव भाष्यं प्रयत्नचतुष्टयसाधकमिति भावः । यद्यपि तदनाः पर्यायेण स्युरिति वक्तुं युक्तम्, तथाऽपि निरनुनासिकत्वान्तर्येणैवमुक्तिरिति बोध्यम् ।

परे तु-"परः सन्निकर्ष"इतिसूत्रभाष्याद् घोषत्वं "सुपां सुलुक्"इति सूत्रभाष्यादल्पप्राणत्वं घोषत्वं चास्तु; तावतैव तत्सङ्गतेः । अस्तु संवारनादत्वे निष्प्रामाणिके; न च घोषसंवारनादेषु विनिगमनाविरहः, "परः सन्निकर्ष" इतिसूत्रभाष्यस्यैव विनिगमकत्वादित्याहुः । *तद्यमाविति* । अयोगवाहेभ्यः पृथगुपादानमत्रायोगवाहपदेन प्रथमतृतीययमयोरग्रहणाय । *जिह्वामूलीयेति* । उपध्मानीयस्य स्थानकथनन्तु उपध्मानीयोपधस्योज्झेर्जश्त्वेन बकारार्थं कथञ्चिद्भवतीत्याचारिणः*। *यमादीनामिति*। आदिनाऽनुस्वारविसर्गौ; अत्र यमानुस्वार-

न तु सावर्ण्यान्तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीति बोध्यम् ।

अनुपयुक्ता इति । "तुल्यास्य" (पा० सू० १-१-९) सूत्रे प्रशब्दग्रहणात् । उपयुक्तत्वे हि शछयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः । आन्तरतम्यपरीक्षा च घोषवत इत्यादिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति । स्पर्शाः तत्पदव्यवहार्याः । अन्तस्थाशब्द आदन्तः । स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति तदर्थः । ऊष्माण इति । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः । एवं सोष्माण इत्यस्य वायुना सह वर्त्तन्त इत्यर्थं इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्टम् । यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि "स्थानेऽन्तरतम" (पा० सू० १-१-५०) सूत्रभाष्यादूष्मत्वं तथाऽपि विवृतमूष्मणामित्यत्रैत एव गृह्यन्ते । अन्यथा खादीनां सावर्ण्यानापत्तौ "नाऽऽज्झलौ" (पा०सू०१-१-१०) इत्यादिनिर्देशासङ्गतिरिति भावः । अचः स्वरा इति । उदात्तादिभिः स्वयमेव राजन्त इति व्युत्पत्तेः, तद्धर्मत्वादुदात्तादयोऽपि स्वरा इत्युच्यन्ते । कपाभ्यामिति । खफयोरप्युपलक्षणम् । 'अं अः' इत्युपलक्षणमिकारादेरपि । तदाह—अचः पराविति ।

योर्नासिकास्थानकथनम्—"अथ मुखग्रहणं किमर्थम् ? 'नासिकावचनोऽनुनासिक' इतीयत्युच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत" इतिभाष्योक्तदिशा मुखग्रहणबोधनाय । *शछयोरिति* । तयोः सावर्ण्ये राजँश्छिन्धीत्यत्र "झरो झरि" इति लोपः, विष्णुश्शिवावित्यत्र "छे च" इतितुक्, असिश्छिनत्तीत्यत्र "वा शरि" इति च स्यात् । किञ्च व्रश्चादिसूत्रे शछयोरन्यतरोपादानं "च्छ्वोः" इतिसूत्रे किङ्ङनुवृत्तिपक्षेऽपि व्यर्थं स्यात् । *आदन्त इति* । "स्थः क च" इति कप्रत्ययान्तोऽदन्तस्ततष्टाप्, नित्यस्त्रीलिङ्गोऽयम्; 'अन्तःस्थाभिश्च संयुतम्' इतिशिक्षाऽनुरोधादिति भावः । एतेन विश्वपाशब्दवदादन्तत्वे "ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्" इतिनिर्देशासङ्गतिरित्यपास्तम् । *स्पर्शोष्मणोरिति* । मातृकापेक्षयेदम् । *निर्देशासङ्गतिरिति* । यद्यपि यावत्स्थानसाम्यमिव यावत्प्रयत्नविवक्षामन्तरेणापि निर्देशसङ्गतिः, तथाऽपि यावत्प्रयत्नसाम्यानङ्गीकारे खकारहकारयोरपि सावर्ण्यापत्तौ देवः खनतीत्यादौ

ऋऌवर्णयोरिति । आ च ऌवर्णश्चेति विग्रहः । "ऋत्यकः" (पा०सू० ६-१-१२८) इति प्रकृतिभावः । एतदर्थमेव वर्णोपदेशे ऌकारपाठः । अन्यथा तस्यासत्त्वशङ्कयाऽस्य वचनस्यैवाशक्यत्वं स्यात् । ध्वनितश्चेदम् "एओङ्" (मा०सू० ३) इति सूत्रशेषे भाष्ये । तत्र हि—सय्यँन्तेत्यादौ "हलोऽनन्तराः" (पा०सू० १-१-७) इति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणकेष्वपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या मात्राकालिकस्य यद्वयादेः "अणुदित्" (पा०सू० १-१-६९) सूत्रेण यादिग्रहणेन ग्रहणाद् द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य मात्रिकव्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्त्वाद् असत्प्रतिपत्तेरशक्यत्वान्न "अणुदित्" (पा० सू० १-१-६९) सूत्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तम् । न च 'क्लृ ३ प्तशिखः' इत्यादौ 'अनृत'

"हशि च" इत्युत्वापत्तिः । एवञ्च यत्किञ्चित्प्रयत्नसाम्ये इदमसङ्गतम्; यावत्साम्ये मूलोक्तमसङ्गतमिति तात्पर्यम् ।

आ च ऌवर्णश्चेतीति । मनोरमोक्तविग्रहस्य त्यागस्तु "न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति" इति भाष्याल्लृकारान्तेभ्यः सुबनुपपत्तेर्बोध्यः । अन्यथा ऌकारान्तेभ्यः पञ्चमीषष्ठ्येकवचनयोः पदान्ते पराणः सम्भवेन तदसङ्गतेः । न च तत्प्रामाण्यात्तत्रैवानभिधानमस्त्विति वाच्यम् ? पञ्चमीषष्ठीविधायकानेकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने ऌकारान्तातिरिक्तत्वेन सङ्कोचापेक्षया "स्वौजस्" इत्येतन्मात्रे सङ्कोचे लाघवात् । न चैवं 'ऌ' इत्यस्य वर्णशब्देन समासोऽपि दुर्लभ इति वाच्यम् ? ऌवर्णपदस्य ऌकारे रूढिस्वीकारात् । *एतदर्थमेवेति* । सवर्णसंज्ञानिर्वाहार्थमेवेत्यर्थः । *तस्य*—ऌकारस्य । *ध्वनितञ्चेदमिति* । वर्णसमाम्नायानुपदिष्टस्यासत्त्वं भाष्ये ध्वनितमित्यर्थः । न चानुपदेशत्वमात्रेणासत्त्वशङ्कायामाकारादिष्वपि सा स्यादिति वाच्यम् ? अक्षरसमाम्नाये जातिनिर्देशेनात्वादिजातेस्तेष्वपि सत्त्वात्, ऌकारे ऋत्वजातेश्चासत्त्वात् । *सय्यँन्तेत्यादाविति* । आदिना कुक्कुटादिपरिग्रहः । *द्विव्यञ्जनाश्रय इति* । संयोगसंज्ञेत्यर्थः । *न प्राप्नोतीति* । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणकल्प इयमुक्तिः । *तद्ग्रहणमित्युक्तमिति* । यद्यपि अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वेनाप्यत्र समाधानं वक्तुं युक्तम्; तथाऽपि "अनचि च" इति द्वित्वसिद्ध्यर्थमेतत्स-

इति निषेधात् प्लुतानापत्तिः । ऋऌवर्णयोः पृथगनुबन्धत्वकरणेन क्वचित्परस्पराग्राहकत्वकल्पनेनादोषात् ।

अकारहकारयोरिति । एकारस्य तालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमिति मते एकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदम् । एतेन "नाज्झलौ" इत्येव सूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम् ।

माधानस्यावश्यकत्वेन संयोगसंज्ञायामपि समाधानस्य समाधानान्तरादूषकत्वात् । न च "अनचि" इतिद्वित्वस्य द्विव्यञ्जनाश्रयत्वमनुपपन्नम्, 'अनचि' इतिप्रसज्यप्रतिषेधादिति वाच्यम् ? द्विव्यञ्जनाश्रय इत्यस्य सव्यँन्तेत्येतत्प्रकृताभिप्रायकत्वात् ।

यत्तु—अक्षरसमाम्नाये जातिनिर्देशसत्त्वेन अकारादिनाऽऽकारादिग्रहणवद्यकारादिना यँव्यग्रहणस्य दुर्वारत्वाद्भाष्योक्तिश्चिन्त्येत्याहुः; तन्न । अच्त्वजातीयानामेकारादीनां द्विमात्राणामप्युपदेशेनात्वादिजात्याक्रान्तानां द्विमात्राणामप्युपदेशे तात्पर्यमाचार्यस्य, हल्त्वजातीयानान्तु केषाञ्चिदपि मात्रिकाणामुपदेशाभावेन तेषामसत्त्वमिति तात्पर्यमिति भाष्यतात्पर्यात् । अत्रेदं बोध्यम्—चतुर्दशसूत्र्यां महेश्वरेणानुपदिष्टत्वमात्रमसत्त्वप्रयोजकम्, अयोगवाहानामिवत्स्पृष्टऌकारस्य चासत्त्वापत्तेः, किन्तु अनुपदिष्टत्वं यावच्छिष्टानामेष्टव्यम् । तथा च सति गम्ऌधातौ ऌकारोपदेशेन ऌदित इत्यनुवादेन च सत्त्वपरिरक्षणसम्भवादेतदर्थमेवेत्युक्ती रभसादेवेति । *पृथगनुबन्धेति* । 'गम्ऌ गतौ' 'ऋजृ दीप्तौ' इत्यादौ । *इति मत इति*। तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौ यकारः शकारः शेष ओष्ठोपपाद्य इतिबह्वृचप्रातिशाख्यमत इत्यर्थः । *एकारशकारादीनामिति* । ऐकारशकारावादिशब्दार्थाविति भट्टाः । आकारहकाराविति केचित् । विवृतमूष्मणामित्यत्रोष्मशब्देन वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि ग्रहणात्तयोर्विवृतत्वं "नाऽऽज्झलौ" इत्यादिनिर्देशात्तत्तद्वर्गीयोऽपि प्रयत्नः । प्रयत्नांशे च यत्किञ्चित्साम्यं निर्देशादाश्रीयत इति मते इकारछकारादी आदिशब्दार्थाविति श्रीधरः। परन्तु इतिमते इत्यस्यानन्तरमिकारशकारादीनामित्यस्योक्तत्वादीदृक्फलोद्भावनमादिपदस्यायुक्तमिति बोध्यम् । सूत्रमते विवृतत्वव्यापद्यानां संज्ञाऽनुपयुक्तत्वस्योक्तत्वादनयोर्विवृततरत्वादिना भेदेऽपि तत्प्राप्तिर्बोध्या । अत्र मते "यज्ञुष्येकषाम्" इत्यादिनिर्देशादिकारैकारयोः स्थानसाम्येऽपि संज्ञा न । *अपास्तमिति*। नन्वेवमपि 'नाज्शलौ' इत्येव सू-

"हशि च"(पा० सू० ६-१-११४) इत्येव सिद्धे "अतो रोः" (पा०सू० ६-१-११३) इत्याकारे व्यावृत्त्यर्थम् ।

सूत्रे द्विवचनोपपत्तये मध्यमपदलोपिसमासं दर्शयति—आकारसहित इति । अत एव 'वेलासु' इति निर्देश उपपद्यते । समाहारद्वन्द्वे तु टचप्रसङ्गोऽज्झलिति समाहारद्वन्द्वं कृत्वा आपदेन द्वन्द्वे तु अज्भिरप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति भावः । अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः । एतेषु परेष्विति । इदमुपलक्षणम् । एतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यम् । तेन हकारादीनामकारादिषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः । अच्त्वं स्यादिति । अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः । इदं प्रत्याहारघटकेष्वपि

समस्त्विति चेत् ? एवं सति शलां परस्परं संज्ञानिषेधापत्तेः । यथाश्रुतन्याले पूर्वसवर्णकरणान्नेति भट्टाः ।

गुरवस्तु-होतॢ़कार इत्यत्र ईषत्स्पृष्टऌकारस्य लकारेण सावर्ण्यापत्त्या यण्त्वात्ककारस्य"यणो मय"इतिद्वित्वापत्तिः "तोर्लि"इतिपरसवर्णापत्तिश्चेति वदन्ति । ननु"अतोरोरप्लुतादप्लुते हशि"इतिन्यासादकारहकारयोः सवर्णसंज्ञया शिवोऽर्च्य इति सिद्धावतीत्येतत्सहितेनयोगविभागेन विधानं व्यर्थं सदज्झलोः सावर्ण्याभावबोधकमिति"नाज्झलौ"इत्यनर्थकमत आह-*हशि चेत्येव सिद्ध इति* । *व्यावृत्त्यर्थमिति* । हशिभिन्ने हसवर्णे चेदत्येवेति नियमद्वारा स्व आगन्तेत्यादावुत्वव्यावृत्त्यर्थमिति भावः । *अत एव*—आकारस्य प्रश्लेषादेव । अन्यथाऽनिर्वाहादगतिकगतिभूतोऽपि मध्यमपदलोपी समास आश्रित इति सूचयितुमाह-*समाहारद्वन्द्वे त्विति* । *सावर्ण्यं न स्यादिति* । "परवल्लिङ्गम्"इति नपुंसकत्वापत्तिरपि बोध्या । अज्भिराकारस्य सावर्ण्याभावे इष्टापत्तिं वारयति—*अत एवेति* । अज्झलोरेव सावर्ण्याभावसाधनादेवेत्यर्थः । यद्यकाराकारयोरपि सावर्ण्याभावः सूत्रकाराभिप्रेतः स्यात्तदाऽज्झलोः प्रयत्नभेदेनेव तयोरपि सावर्ण्याभावः प्रकारान्तरेण साधितः स्यादिति भावः । एकपद एव दोषसम्भवेन पदद्वयपर्यन्तधावनं व्यर्थमिति सूचयितुमाह—*उपलक्षणेति* । ननु अच्छब्दस्य संज्ञाशब्दत्वेनात्र शब्दरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भावप्रत्ययान्तेऽनन्वयापत्तिरत आह—*अच्पदबोध्यत्वमिति* । ननूच्चारि-

ग्राहकशास्त्रप्रवृत्तिरिति मते व्यक्तिपक्षे च बोध्यम् ।

अणुदित् (पा०सू० १-१-६९) । अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकताऽत्र विधीयते । सवर्णस्येत्यस्य बोधकमिति शेषः । आदे-

---

तस्यैव प्रत्यायकत्वासिद्धान्तादिकारस्याच्पदबोध्यत्वेऽपि तस्यानुच्चरितत्वात्प्रत्यायकता नोपपद्यत इति इकारादीनामित्यादिपदस्य ग्रकारादिसङ्ग्राहकस्यानुपपत्तिरत आह—*इदं प्रत्याहारघटकेत्यादि* । *मते*—अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य प्रतिषेधोऽज्झल्त्वादिति वदतो वार्त्तिककारस्य मते । जातिपक्षे जातेर्भेदाद् ग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहणस्यैवाभावाच्चाह—*व्यक्तिपक्षे चेति* ।

अणुदित् । अस्य सूत्रस्य मूलोक्तसंज्ञासंज्ञिभावबोधकत्वं समानाधिकरणपदोपादानाभावादयुक्तम्; किन्तु प्रत्ययभिन्नोऽण्सवर्णस्य स्थाने भवतीत्येवार्थो वाच्यः । किञ्च सोऽपि न स्यात्; उद्देश्यवाचकस्यैव पूर्वप्रयोगनियमादत आह—*अणमुद्दिश्येति* । बोधक इति शेष इति च । नन्वेतावताऽण्सवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः पर्यवसन्नः । स चानुपपन्नः; उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वनियमादिगादिबोध्योकारादिभिरणिभः सवर्णग्रहणासिद्धेः । न चाणबोधकं पदं स्वसवर्णान् गृह्णातीत्यर्थेन निर्वाहः । एवमप्युक्तदोषानुद्धाराद् इगित्यादेर्विशिष्टस्य सह ग्रहणेन संज्ञात्वमभ्युपगच्छतां मते तस्य सवर्णाप्रसिद्ध्याऽण्ग्रहणवैयर्थ्याच्च । नापि अण्बोधकं स्वबोध्यसवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः साम्प्रतम् । अण्बोधकेनाशादिना स्वबोध्यजकारादिसवर्णानां चकारादीनां ग्रहणापत्तेः । न वा अण्मात्रबोधकं स्वबोध्यसवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः । अशादिनाऽकारादिसवर्णानामपि ग्रहणानुपपत्तेः । न च अण्बोधकं स्वबोध्याणसवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः । अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपदस्याप्यण्बोधकत्वेन तेन स्वबोध्याण्सवर्णानां ग्रहणापत्तौ राम इत्यादावव्युत्पत्तिपक्षे प्रातिपदिकसंज्ञाऽनुपपत्तेः । न चाण्बोधकस्य पदस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयत्वाप्रयोजकस्य ग्रहणेन प्रत्ययत्वस्य स्यामादिवृत्तित्वेन व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्ययपदस्य तदवच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन न दोष इति वाच्यम् ? एवमपि उदात्तानुदात्तादिपदानां तथाभूतत्वेन तत्तद्बोध्याण्सवर्णग्रहणापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च तेषामपि सङ्केतसम्बन्धेनोदात्तपदत्वादिरूपेण बोधकत्वेन परस्परयोदात्तत्वाद्यानुपूर्वीरूपव्यासज्यवृत्तिविषयताप्रयोजकत्वेन न दोष इति वाच्यम् ? एवं सति "इदम इश्"

ओदौ सवर्णग्रहणवारणायाह—प्रतीयते इति ।

इत्यत्रेश्पदस्य इकाररूपाण्बोधकत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तीश्त्वावच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्त्या अण्त्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्नोतीति भाष्यविरोधापत्तेरिति चेद् ? अत्र केचित्—अण्बोधकं यदणाद्यवयवकं पदं तत्स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकं भवतीत्यर्थः । तथा चोदात्तादिपदस्य व्यक्तिपक्षेऽणाद्यवयवकत्वाभावेन न दोषः ।

यत्तु—अण्बोधकं यदेकव्यञ्जनघटितं पदमित्याद्यर्थ इति; तन्न । यूपदेन दीर्घेकारोकारयोरपि ग्रहणापत्तेः । "शेषो घ्यसखि" इत्यत्र ह्रस्वपदानुवृत्तेस्तु अनुवृत्तयूपदस्य ह्रस्वयूबोधकत्वबोधनद्वारा ह्रस्वयोरपि संज्ञासाधनेन कृतार्थत्वात् ।

यदपि अण्विशिष्टविषयताप्रयोजकं पदं स्वबोध्याण्सवर्णान् गृह्णातीत्यर्थः । वैशिष्ट्यञ्च—स्ववृत्तित्व स्वधर्मिकशक्तिग्रहाधीनशक्तिग्रहप्रयोज्यकत्वाभाववत्त्वोभयसम्बन्धेन । तथा च उदात्तादिपदे न तदापत्तिः । तत्प्रयोज्यविषयतायाः स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनाण्विशिष्टत्वेऽपि अण्धर्मिको यश्शक्तिग्रहः सः अकारादिरच्पदशक्य इत्याकारकस्तदधीनो य"उच्चैरुदात्त" इत्यादिसूत्रबोधितः शक्तिग्रहस्तत्प्रयोज्यत्वस्यैव सत्त्वेन द्वितीयसम्बन्धेनाण्वैशिष्ट्याविरहादित्याहुः, तदपि न । अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपदप्रयोज्यविषयताया अण्विशिष्टत्वेन ग्रहणस्य दुर्वारत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु—अण्बोधकं पदं स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकं भवतीत्येवार्थः । स्वंरूपसूत्रादशब्दसंज्ञेत्यनुवृत्तेः । शब्दसंज्ञासु तदप्रवृत्तिः सिद्धा । इगादेः शब्दसंज्ञात्वेऽपि "दीर्घाज्जसि च" इतिज्ञापकात्प्रत्याहारसंज्ञाभिन्नसंज्ञाया अत्र सूत्रे ग्रहणान्न दोष इत्याहुः ।

गुरवस्तु—अण्घटितं यदण्समभिव्याहृतानुबन्धेतरवर्णाघटितं पदं तत्स्वबोध्याण्सवर्णग्राहकं भवतीत्यर्थान्न क्वापि दोष इत्याहुः ।

सिद्धान्तविदस्तु—अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येवार्थः । इक्पदबोध्योकारादिसवर्णानां ग्रहणं तु स्ववाच्यवाच्ये लक्षणया बोध्यम् । अण्ग्रहणन्तु प्रत्याहाराद्यवर्णेन इकारादिना सवर्णग्रहणार्थम् । तत्रापि लक्षणया निर्वाहेऽण्ग्रहणं व्यर्थमिति तु न शङ्क्यम् । लक्ष्यतावच्छेदकज्ञापनार्थत्वस्य "इको यण्" इत्यत्र शब्दरत्ने प्रतिपादितत्वात् । अत एव "ल्वादिभ्य" इत्यादिनिर्देशादिभिर्लक्षणैव मनोरमायां साधिता स्वरसतः सङ्गच्छते । अन्यथा अस्य सूत्रस्य तद्ग्राहकत्वे निर्देशादिज्ञाप-

परे तु प्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या "भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न" इति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम् । प्रत्ययपदस्य तदर्थत्वन्तु न युक्तं, वार्त्तिककृता टित्किन्मित्सूपसंख्यानोक्तेः । भाष्यकृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तम् । "ज्यादादीयसः" (पा०सू०६-४-१६०) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमिदम् । तत्र हि—"किमर्थमादित्युच्यते ज्याद इत्येवोच्यताम् । का रूपसिद्धिः ? आन्तर्यतो दीर्घो भविष्यति । एवन्तर्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन" इत्यादि । त्वदुक्तव्याख्याने हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तिः । जातिपक्षेऽप्यनयैव परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयम् । व्यक्तिपक्षे गुणाभेदकत्वप्राप्तञ्च वारणीयम् । तेन षट्वदित्यादौ नानुनासिको वकारः ।

काभिधानस्य नैष्फल्यापत्तेरिति वदन्ति ।

ज्ञापयतीति । "गतिकारक" इतिवद् बोधयतीत्यर्थः । अतो न स्वांशे चारितार्थ्यप्रश्नावसरः । *तदर्थत्वम्*-विधीयमानार्थत्वम् । प्राचीनमते "भाव्यमानेन" इतिपरिभाषाया 'अप्रत्यय' इत्येतद्योगलब्धार्थानुवादकत्वं खण्डयितुमाह-*परे त्विति* । ननु वार्त्तिकस्योपदेशने इतिपदज्ञानेन प्रवृत्तिरत आह-*भाष्येति* । *ज्ञापकमिति* । न तु सूत्राक्षरमर्यादयाऽयमर्थो भाष्यकृता साधित इति भावः । ज्ञापनस्थलीयविचारस्तु अन्यतोऽवसेयः । ननु भाष्यमपि योगरूढ्या परिभाषार्थं बोधयतीत्यर्थकमत आह—*ज्यादेति* । *इदम्*-प्रत्ययपदस्य विधीयमानार्थकताया अयुक्तत्वम् । *निर्दलत्वापत्तिरिति* । विधीयमानत्वेन सवर्णग्रहणेनासिद्धेरिति भावः ।

केचित्तु—अप्रत्ययपदेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन प्रत्ययभिन्नस्य ग्रहणं युक्तमिति शङ्कां वारयितुमिदं भाष्यं प्रवृत्तमिति नैतत्प्राचीनमतेऽपि विरुद्धमिति वदन्ति । दूषणान्तरमप्याह—*जातिपक्ष इति* । 'अप्रत्यय' इत्यस्याविधीयमानार्थकत्वे तु जातिपक्षप्राप्तस्य निषेधो न स्याद् "अनन्तरस्य" इतिन्यायात्; तस्य पर्युदासत्वाच्चेति भावः । *नानुनासिको वकार इति* । न च तत्र स इष्यते, तद्वान्; असुन्वत, इत्यादिनिर्देशादिति भावः ।

माणेनरात्रिप्रमाणेनचभागमपहृत्ययदवशिष्य-
तेतस्मिनकाले दिनगतेरात्रिगते च तस्यजन्मवा-
च्यं. अथविलग्नमिति कालेज्ञातेराश्यादिलग्नं
कार्यं तत्रतस्यलग्नस्य होराद्रेष्काणनवांशद्वाद-
शांशत्रिंशांशकभागाः कार्याः ततस्तस्यतत्का-
लिकाग्रहाश्चकर्तव्याः ततो यथाभिहितेनविधि-
नादशान्तर्दशाष्टकवर्गादेरभिहितस्य फलानांनि-
र्देशः कार्यः एवंनष्टजातकं साधयेत् ६

इतिश्रीभट्टोत्पलविरचितायां लघुजातक-
टीकायां हिताभिधानायां नष्टजातकाध्याय-
श्चतुर्दशः १४ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

श्रीशोविजयतु श्रीरामः सुप्रसन्नोस्तु.
शकाब्दाः १८१० सर्वधारीनामसंवत्सरः
